

ÁDÁM ÉVA

HADAK ÚTJÁN

— AZ OLT PARTJÁTÓL A PIAVÉIG —

MAGYAR SZÉPIRODALMAT PÁRTOLÓK
EGYESÜLETE
KIADÁSA.

FŐVÁROSI NYOMDA KT.

Falevél voltam a külön magyar sors fergetegében.

Amilyennek ismered magad: aszerint örülj, vagy sajnáld, hogy nem Te vagy.

Erős fáról szakadtam. Családfám törzse lennyel földben fogant és réges régen áthajolt az Aranyos vizéhez, a csiki havasokhoz és a háromszéki rónákhoz.

Amíg e könyvet olvasod, mosolyogj velem, ha napsugárba téved emlékezetem és hajtsd le fejedet, ha viharba viszlek. De mindenütt lásd meg a személyen túl kezdődő dolgokat és okulj a történelem tanulságain.

I.

NAPSUGÁRBAN.

A székely erdők alján korán leszáll az alkonyat. A májusi estében eszeveszett tavaszi táncot járnak a cserebogarak. A kergetőzésben kifulladt gyermek kacagva temetkezik bele a magas erdei fűbe.

Az édes apa pipál és öreg bányászokkal beszélget. A gyermek szomorú lesz. Beszólítják és le kell feküdnie. Az ablakon át akkora csillag ragyog be, hogy fénye bele se fér a szobába. És a hold, jaj a hold átúszik az erdő felett és furcsa, nehézkes kőszénzag vegyül bele a fák illatába. Nagyon mély a gyermek álma, de fel kell ébrednie, mert a fülemilék odakünn elveszítették a szívüket és fájdalmasan, szépen sírnak. De télen a farkasok üvöltenek a ház körül, az erdő szélén és a gyermek arra gondol, vajjon nem támadták-e meg az éjszakai bányászokat.

Az erdőben bányatündérek táncolnak, benn a tárnában bányarém kergeti a munkásokat. Olykor halva hozzák ki őket. A gyermek ott lesi a tárna szájánál és hogy, hogy nem, egy tömegszerecséntlenségnél ő az első, aki Márton bácsi feleségének segíteni akar, hogy férje kiomlott belső részeit egy tekenőbe rakják. A gyermek úgy halotta otthon, hogy mindenkin segíteni kell, félni pedig semmitől se szabad, ezenfelül pedig a gyermek mindenüvé bejut, ahol nincs szükség rá.

A múltkor is gyáva volt, azt hitte egy fehér kökénybokornak, hogy kísértet. Hát már nem fél

a kígyótól se. Jósának segít kígyót nyúzni, hogy kígyóbőrrel bevont mogyorófa botja legyen neki is, különben nem játszanak vele a fiúk. Az pedig baj, ha nem veszik be a fekete-emberesdibe.

A gyermek játszva tanul meg olvasni. Azt mondják otthon, amit tud valaki, arra másokat is meg kell tanítania. A kis lány maga köré gyűjti fekete, kőszénporos kis pajtásait és megtanítja olvasni őket. Később az iskolában őriörgő riadalmat kelt azzal, hogy a falun átvonuló üstös cigányok meg fogják gyilkolni az egész iskolát. Tethetnék. Az öreg mester elment törökbúzáat árulni a szomszéd faluba, szereda napi hetivásárra. Ha rosszul adta el, mérgében nem tanított, ha jól adta el, örömeiben. A földrajzból csak Erdélyország létezett, azon túl nincs ember, nincs világ.

Sándor, Dénes, Árpád, Berci, Jóska és Károly, mind elmennek a messze városba gimnáziumba. Andor is. A leányka érdeklődve nézi, hogy pakolnak fel hét fiút egy szekérre. A csudálkozástól félbehagyja a szilvaízes kenyér majszólást is. A szekér megindul a Rika erdeje felé és Andor kacagva kiált vissza:

— Én elmegyek, Te itt maradsz, Isten veled, Te kis malac!

De ezt csak azért mondotta Andor, nehogy könnyezni kezdjen az őszi búcsúnál. De az évek múlnak. Városba kerül a leányka is. Csúfolják, hogy milyen fekete. Segít rajta. A kamrában befűrja magát a lisztes zsákba és fehérre mossa képét. A harsogó kacagás megtanítja arra, hogy olyannak kell maradnia, amilyennek Isten teremtette és a Napsugár! nevelte.

A városban a kosztos néni szolgálója azt mesélte, hogy éjszakánként a néni meghalt ura lúd lábán, kopogva jár az ablak alatt, a fagyos udvaron. Azt is tudta a szolgáló, hogy Őrkő alján lakik egy öreg asszony, kinek egy nagy békája

van és lassanként kiszívja az asszony véréét. A gyermek rettenetesen félt ettől a békától, de éjszakánként, ha a béka eszébe jutott, arra gondolt, hogy otthon az erdőben megkeresi a vasfüvet. Ha valaki a tenyerét felhasítja és a füvet oda bedugja, a seb beforr és az ember rettenetes erős lesz utána.

A kicsi szolgáló azt is beszélte, hogy a néni ura azért jár haza, hogy számon kérje, amíg ő az erdőt járta életében, azalatt az úrfi, akinek egy szoba ki volt adva, miért evett meg minden jót és a bácsinak csak sült pitvóka maradt.

Mivel éjszakánként a lúdlábon járó bácsi a kosztos gyermekektől is megkérdezte ezt, a kis lányt szülei máshová vitték. Ott lakott egy bábajos szavú, csudálatos hangú székely tilinkó művésznél, Reményik Kálmánnál, aki jótékonycélra Összetilinkózta az országot.

Kálmán bácsinál hat istentelen rossz, vágott gyerek volt, a kis lány lett a hetedik. Állandó visítózásukat csak az a rémes jelenet múlta felül, mikor a néni csíkot főzött. A nyomorult kis vékony halacskákat elevenen vetik a fővő vízbe. Sok gyermeknek sok csík kellett és a nagy tömeg állat ledobta a fedőt és szörnyű visítással felvették magukat a konyha falára, szerte az egész szobába és azt a gyermekeknek kellett összeszedniök. A kocsis a konyha ajtóban állott és kacagott. Este pedig mesét mondott a háborúról, hogy ott megölik minden gyermek apját és testvérét és az édesanyját. Ekkor beteg lett a gyermek és készülni kezdett a halálra. Nem érdemes tanulni se. Reggel lélekben elgyötörve neki támaszkodott a kis lány a Künnle Tivadarék kertje rózsaszín léckerítésének és olyan halálfélelemmel sírt, hogy egy arra menő úr hozzálépett és megkérdezte: mi baj, kis lány?

— Háború lesz!

Az úr csengően felkacagott és ott hagyta a gyermeket, aki betegen érkezett fel az iskolába.

Az évek elmúltak és később a gyermek találkozott a háborúval. De addig szép volt az élete, egy példátlanul becsületes, józanon okos, közmondásosán kötelességtudó, nemeslelkű édesapa mellett és egy álmodozó, földi gondok között is óriási fantáziával, a költészet öntudatlan nyugtalanságaival telített jóságos édesanya mellett, aki az ő kis lánya kedvéért mosolyogva hitte el, hogy az öreg cserfa alatt valóban mindennap beszélget Petőfivel. Oh, milyen dús, milyen telített volt ez a két lélek!

Ott fenn a hegytetőn pedig egy fakereszt állott. A hat testvérnek vasárnaponként oda kellett felmennie imádkozni és otthon el kellett mondani, melyik faluból, milyen templomból hozta a szél a távoli harangszót. Egyforma áhítattal imádkoztak minden vallású templom harangszavára.

De ott a hegytetőn jöttek át az ifjú lovagok, később a kérők. Minden éjjel átjöttek a holdvilágon és az éjjeli zene bubája felterverte az erdőt. A bányász asszonyok örömeikben sírtak. A leányka csak nevetett. Nevetett az égnek, a földnek, az erdőnek, az embereknek. Napsugárban fürdött teste-Ielke. Soha szebb, ragyogóbb, egyszerűbb, melegebb, költőibb nem volt még gyermek élete.

Hiszek a hegyek, a vizek, a fák, a virágok, az erdők erejében, apák, anyák példájában, Isten rendeléseiben.

Be kellett mutatnom nektek ezt a gyermeket, hogy elhiessétek, amit e könyvben írtam. Nem regény, nem történelem, nem költészet, nem emlékirat. Nem tudom mi a neve...

II. BEBORUL.

A székely erdők felett hamar beborul az ég. Isten tudja honnan szállnak a felhők, de egyszer csak nem süt a nap. Onnan a hegytetőről, ahol a harangszót hallgattuk, messzire lehetett látni. Amott a Hargita, tovább a Rika erdeje, ott villog a Bucses hókoronája. Ott kéklík a zágoni havasok körvonala, amott a bodoki és csíki havasok. Falucskánk mellett kanyarog az Olt. Ebben a kis faluban, hol ezer esztendő, 48-as időkről mesélő vén székely asszonyok üldögéltek a kapu előtt, 1913. karácsony estéjén meghalt az én álmódó lelkű, jóságos anyám. Elköltöztünk azonnal, egy másik kicsiny faluba, ahol Ida nővérem lakott. Ott sirattuk el az édesanyámat. A bánat beteggé tette édesapámat és mellette virrasztottam egy erdélyi híres kórházban, mikor a nép őrvjngő lelkesedéssel zúgta bele a világba, hogy kiütött a háború. Megölték Ferdinánd trónörökösét és feleségét. Miklós, Árpád és Zoltán fivérem egyszerre vonult be. Gyula sógorom szintén. Ki erre, ki arra, sohase tudtuk merre, csak édesapánk útja vitt még ismeretlenebb helyre.

1915 augusztusában meghalt az édesapánk Kamenyitzky Benedek. Egy időben az Isonzónál el-esett 21 éves testvérkém, Zoltán, Nagy Gyula sógorom pedig meghalt egyik brassói kórházban. Megvárták egymást és három kedves halottunkról közös gyászjelentést adtunk ki. Ott őrzi egyik erdélyi múzeum az egyik példányt. Ilona az ura temetésére ment, mi Idával az édesapáméra. Zoltánt ott a Krn tetején elsiratták a vadvirágok. De a kicsi faluból messzire futott a hármas halálhír és megérkezett a magas kabinetiroda részvéttávirata, mely lázba hozta a kis postahivatalt.

Három halottunk már elpihent. Két fivér még a harctéren, Három gyászfátyolos testvér sírdogál otthon. Összeomlott bennünk és körülöttünk minden. Gyászolt a lelkünk is.

III. A FERGETEG.

Az erdélyi havasokon át rontott be a fergegteg. Ki meri mondani, hogy régen volt? Csak az, akit nem talált útjában. Egy egész országrész sodort el minden lakójával, élő és élettelen vagyónával. Erdély! Hogy zúg ebben a szóban az élet, az erő! Nem hallod az erdők zúgását benne? Nem érzed a levegője tisztaságát? Ugy-e tudod, magyar testvérem, miért áll meg majd a toll a kezemben olykor? Ugye tudod, miért nem lesz neve minden falunak, minden embernek?

Mióta a háború kitört, az oláh támadás lehetősége valahogy ott lappangott a székelynép lelkében. Itt még élénken emlékeztek 1848-ra. Itt még az emberek fülében volt Gábor Áron ágyúinak hangja. Talán ezek tüzelték fel a rémképeket. Híre futott, hogy a Brassó melletti Földvár köz, ségbe tüzérek és ágyúk érkeztek. A nép az ágyúk csudájára járt messze falvakból is. A katonákat elszállásolták a környékben. Cséplés ideje volt és a falusiak örömmel vették a katonák segítségét. A tisztek ott voltak elszállásolva a gróf Nemes kastélyban és más úri családoknál. Bosnyák katonák is jöttek. Veszély seholse mutatkozott, a falubeliek inkább csodálkozva bámulták a katonákat. A mi házunknál is laktak német tisztek, de néhány nap múlva tovább mentek. Azután vendégünk volt Undi Mariska, a kiváló festőmű-

vész. Az éjjeli vonathoz kikísértük az állomásra. Hazaérkezve, Tök Mari, a nagyobb cselédleány azt mondotta, ő már nem is fekszik le. Megdagasztotta a kenyeret és amíg mi felkelünk, az is kisül.

Mire ágyba kerültünk, Ida nővérem és én, már világosság lett ott künn. El se szundítottunk, egyre erősödő lárma hallatszott az utcáról. Egy aszszony bekopogtatott a lezárt ablakon:

— Keljenek fel hamar. Predeálon bejöttek az oláhok.

A fergeteg végigsepert a falun. A fennebbi falvak népe pillanatok alatt iszonyú áradatban zúdult felénk. Keresztényfalva, Vidombák és Rozsnyó ég. Valahogy elvergődöm a községházára hiteles hírekért. Petke Károly jegyző, Kolumbán Ferenc lelkész, Boér és Gáspár földbirtokos sietve pakolják a község irattárát. A falu belső hadszíntér, két órán belül távoznia kell minden embernek. Szekereket, lovakat hivatalból lefoglalja a beözönlő katonaság.

És megindul Erdély földönfutó népe...

A menekülők egyhelyben hömpölygő tömegén megvadult csordák vágatnak át. Nem mondom tovább...

Két órán belül mi is elhagyjuk a házat, hol édesapánk meghalt. A kamrából Tök Mari és Székely Mari kicipelik a kukoricás zsákot és kizúdítyják az udvarra, hogy ne éhezzenek majd az állatok. Az üres zsákokat megtömjük ruháinkkal és friss, meleg kenyérral. Kilépünk a házból. El-esett kis öcsém Bubi kutyája visító sírása fülemben van most is. A négy szoba ajtaja tárva, nyitva marad s benne minden, mit jó szülők valaha szereztek. Még egyszer visszanezünk az ajtóból. Velem együtt nézzetek vissza Ti is.

Látjátok, már ott vergődünk az országúton százezrek között. De a zsákot nem bírtuk. Még

ott, a falunk határában kidobáltunk minden egyebet, csak a kenyereket vittük. Nővérem és én, Tök Mari és Székely Mari és Bubi. Gyalog. Gyalog. A menekültek vonata már megszűnt, a vasútvonal már a katonaság szállítására kell és szüntelenül robognak lefelé a határ felé. Valami ős ösztön és az Isten a vasutak felé sodor minket is és ott állunk félig tébolyodottan. Egyszer csak kihajolnak a haladó vonatból a katonák és felrántanak a magasba. Brassóból jött kifelé egy hivatalos vonat, mely hallomásunk szerint a brassói 24-es gyal. ezred értékeit mentette Magyarországra felé. Magyar csendőrök mentettek fel minket is a teherkocsik rakományai tetejére. De többé senkise gondolt ránk. Egy vasrudakkal, vaságyakkal feltornyozott kocsi tetején ültünk éjjel, nappal, esőben, szélben, viharban, étlen, szomjan, egy csuklyás, zöld lóden kabátban. Kenyerünk elfogyott. A magasból lemászni se mertünk, ha itt-ott meg is állott a vonat. Féltünk, hogy ott hagyunk. Az első kenyeret harmadnap adta fel egy vasúti őrné. A tordaaranyosi állomáson a magasban felismert Boros, egyik tordai újság szerkesztője és sírva hozott fel valahonnan egy csésze kávé. Négyen ittuk meg. A harmadik ételt egy állomáson egy német katona nyújtotta át a szomszéd vágányon álló vonatról. Boldogan ettük meg, amit sajkája alján nekünk meghagyott. Köszönöm, kedves, névtelen katona.

Bubi kutyánk fenn a vastoronyban sajátosságos élettani elváltozásokat mutatott. Szervei és egész kis teste kopogó keményre dermedt és nem volt már élete. Ezt a tudós, csudálatos állatot, elesett Zoltánunk kedvencét, néhány héttel ezelőtt, ott-hon egy mély kútból is kimentettük egy éjszaka. Néhány könnyet csalt már szemembe az az állat. Akkor is ilyen dermedt halott volt. Most se dobtuk le a vastoronyból. Hiszen Bubi még egy da-

rab, az elhagyott otthonból. A vasak közé bedugtuk és három napig rejtegettük. Tizenkét napig ültünk a toronyvárban. Nagyváradon már meleg ételt osztottak az állomáson. Bubit átadtam egy Lenkucza László nevű, könnyes szemű diáknak, hogy löjje föbe. Nem tette. Megőrizte és évek múlva visszaadta a váradi ismeretlen kis diák. Bubinak még fontos szerep jutott a sorsunkban.

Tizenkét nap a vasvárban megcserzette arcunkat, kiégette könnyeinket. Behozott a vonat Budapestre. Miket láttam a vasvárból, Székelyföldről Budapestig? Csak nem kívánjátok, hogy elmondjam? Olyan betűk még nincsenek, hogy ezt le lehetne írni.

Akinek sokat adott Isten, az sokat veszített. A menekülő székelyek között menekültek a székely főurak is. Futnak a zabolai kastély urai is. Kiürül a XV. sz.-ban épült várszerű, ősi Mikes grófok palotája is. Alig egy hete, hogy vendége voltam a grófnénak és már nincs hol lehajtani fejünket. Hétfői napon futottunk el az ősi földről. A grófi család az utolsó percig kitartott otthon, hogy a nép nyugalalmát ezzel is biztosítsák. A nyomorúságos vergődésben a grófné egyik gyermeke himlőt kapott, a másik vakbélgyuladást. A másik székely mágnás, Szentkereszty Béla báró, háromszéki főispán, ugyancsak megosztotta székely népe sorsát. Felesége, Floresco Bibescu Mária, aki unokája az utolsó oláh fejedelemnek és annak idején kijelölt menyasszonya az egykori Milán királynak. A báróné kettészakadt szívvel fut második hazájából. Egész úton férjével együtt gondozza és irányítja a székely népet.

Némely faluban leakasztották a kútról a vedret, mert a szerencsétlen menekülők az egész falu vizét megitták. Egy sötét éjszakán a vasvárból felismertem özvegy nővérem sikoltását, amint a tövisi állomáson vízért könyörgött kis gyermekei,

Lili és Gyuri számára. A hang elveszett az éjszakában, de legalább tudtuk, hogy él, falujából el tudott menekülni és kijött a pokolból. Ő ugyanis más helyről menekült, mint mi. Harctéren levő Miklós fivérem családja Tömösből menekült és híre jött a vasvárhoz, hogy legyilkolták a tömösieket. Rokonaim Csík megyéből futottak. Senkise tudta a másikról, hogy él-e még.

Minket a vonatunk Budapestre hozott. Mi ilyen állapotban? Erre nincsenek szavak. Harctéren levő Árpád fivérem feleségéhez verődünk össze kilencen. A szűk lakás, akármilyen nagy szívvel fogadtak, — kevés volt nekünk.

Láttam a vasvárból azt, hogy családtagokat temettek az útszélen, láttam ahogy elveszítették egymást a hozzátartozók. Hová, merre sodorta őket az áradat!? Alkotás u. 39. sz. a. irodát hirdetem, hogy minden menekült jelentse be címét és összehozom az egymáshoz tartozókat. De pár nap múlva már ezt az óriási munkát a Magyar Vöröskereszt Tudakozó Iroda vette át. Segélyeket is többféle intézmény osztogatott a maga hatáskörében. Vallás, faj, nemzetiségi különbség nélkül nyitottak meg a szívek és tárcák. Nem lehet most feladatomban ezek felsorolása. De azt tudom, hogy a fővárosi lakásoknak még a pincéiben is laktak menekültek. Összehúzódtak minden család, hogy jusson hely a hontalanoknak.

Maguk, a Budapesten lakó székely urak is, minden hivatalos ceremónia nélkül, azonnal összeállottak és Zilahi Sebess Dénes, az általa szerzett összeget, Benedek Elek, Földes Géza és Gagyhy Dénes segítségével azonnal kiosztotta a székelyek között. Sebess Dénes fia és ifjú társai lelkesen segítettek ebben a munkában és ők állították össze az első névsort is a menekült székelyekről.

A közölt névsor alapján talált rám Jászai Mari és Szederkényi Anna. Ők hozták részemre

az első pénzsegélyt. Ez a két nemes lélek rázta fel bennem a dermedt életet.

A menekültek ezreit a főváros ölelte szívére és együtt zokogott két országrész népe. Liber Endre állott a mozgalom élén és ezerféle módon igyekezett segíteni az erdélyi testvéreken. De otthonunk nem volt. A Markó utcai törvényszék tömegszállásán, egy-egy szobában harminchatan is feküdtünk a földön a zizegő szalmán. Itt már összeszekerültünk mind a családtagok. Valami jótékony kéz kiemelt innen és beköltöztetett a Rákóczi-téri állami nőipariskolába egy tanterembe, ahol Sebestyénné, Stettina Ilona igazgatónő, szeretettel gondoskodott rólunk. Ágyneműt is szerzett a Vöröskeresztől. A raktárakban dohos szagot kapott a párna és szalmazsák. Nem tudtunk aludni rajta. Elhatároztuk, hogy kiürítjük; a szalmát kiterेतjük, megszáritjuk, a huzatokat pedig kimossuk.

Háború elején, mikor felszólították az ország népét, hogy a Vöröskereszt részére ágyneműt adakozzon, Ida nővérem is meleg szívvvel teljesítette kötelességét. Mikor a tanteremben kifordítottuk a kiürített szalmazsákot, bele varrva találtunk egy kis fehér vásznat, melyre rá volt írva, készítették Vájna Ágnes, Bordás Vilma, Szász Emma stb., akik falunkbeli derék székely leányok voltak. Ott-honi ágyneműt kaptunk tehát, melyet annak idején Király Sándor, a lelkes fiatal tanító gyűjtetett össze.

Hát már hazai ágyneműbe feküdtünk le. Viszsaéreztek benne az oltmenti rétek kukorica levele susogását.

Lassanként ruhánk is került. Hoztak az idegen úrhölgyek és a jóbarátok. Felkeresett G. Miklósy Ilona és Kovácsy Andorné, Szemere Ilona is. Pénzünk nem volt egy árva fillérünk se. Kosárfonásra szólítottak fel, hogy azzal lehet keresni. Ne higgye azt senki. Érdekes, hogy

a menekültek, felzavart lelkiállapotukban elveszítik önmagukat. Tanulmányokat végeztem a tömegszállításokon. Valami nemtörődömség, lelki lazulás, belső esés fogja el, vagy dacosság, ellenállás borzolja fel bennük a régi embert. A tömegszállításokban van valami, ami lefelé húzza a lelket. Még fegyelmezett, jobb körökből való egyének is belevesznek a lelki zűrzavarba. Rendetlenek, a levegő is bűzös és szomorú az ilyen szállásokon. Nagyon vágytam valami nekem való, szép, nehéz munka után. Báró Dániel Gábor és Hegedűs Lóránt akarnak segíteni. Nem tudnak ők se. Ácsorogtam mindenféle munkaközvetítő helyen. Ájultoztam zsúfolt sorokban. Hiába. A magam elhagyatottságában a többi menekülteken segítettem. Jogos kívánalmaikat tolmácsoltam, ahol kellett. Libex Endre másnapra el is intézte, amit lehetett. Szép cselekedete volt az is, amikor a segélyhelyeken várakozó állapotos és szoptatós asszonyok fészere szobákat nyitattott, hol magukat és csecsemőiket ellássák. A főváros gyönyörűen dolgozott e nehéz időkben.

Mindennap szakadozott rólunk a ruha. Már nagyon is rongyosak voltunk. Köszönöm a szép selyem blúzt Mihály Rudoné, Boér Lenkének. Nagyon búsultam, mikor később Lembergben ellop-ták tőlem. Csomagokat küldöttek postán, hogy a menekültek között kiosszam: Béhm Kitty a kenteikei kastélyszerű kúriából, mely Késmárky Ákos földbirtokos, a leány nagybátyjáié volt, aki vadászat útján nyomorék kézzel, önként vonult be háború kitörésekor és Galíciában eltűnt. Nemo és Senki Mária Gibárt, abaújmegyei és Nagyberezna helyiségből. Mind ismeretlenek előttem. Adományaikat szerkesztőségbe címezik az éri nevemre. Becsülettel teljesítettem a kötelességet, pedig mellettem a hozzám tartozók rongyosak voltak. Mégse adhattam nekik. Az Ül-

lői úton, az Iparművészeti Múzeumban is volt valami osztogató hely. Ott is kaptunk egyszer ruhafélét. Kilencen voltunk. Nagyocska volt a csomag. Krén Margit szedte össze részünkre. Földön futó társaim szidalmi között szédelegtem ki az épületből. Sajátságos és érthetetlen, de a menekült ritkán tudja, kik adakoztak neki. Én se tudom, de most, ha előkelő megnyitó ünnepélyekre, kiállításokra járok az Iparművészeti Múzeumba, keresem az akkori arcokat. Minden zeg-zúgra emlékszem, hová lökdöstek, hol kiáltottak rám. Most azt gondolom, alázatosabbnak kellett volna lennem biztosan.

Nem tudom, hogy teltek a napok, rongyokban, könnyekben, kegyelemkenyéren. De ha most megbíznának valami jótékonysággal, azt hiszem, tudnék könnyeket szárítani. Azt hiszem, előbb át kell élnünk azt a sorsot, melyet meg akarunk érteni.

Bizonyára így gondolkozott az akkori „Magyarország” szerkesztősege is. Hitte rólam, hogy értem a kötelességet és ismerem a könnyeket. Sümegi Vilmos és Szakács Andor felszólítottak, hajlandó volnék-e visszatérni Erdélybe, hogy a kivonuló oláhok nyomán haladva, faluról-falura bejárjam a feldúlt tájakat és sajtótudósításokban számoljak be, mik a legsürgősebb teendők a viszatérítendő nép érdekében.

Oh, mennyi fájdalom szorult ebbe az egy szóba, hogy igen. Nem is gondoltam a vállalkozás rettenetes nehézségeire. Erőm megnőtt.

A szerkesztőség megszerezte részemre a sajtóhadiszállástól az engedélyt. Eisner Bubna, a később tragikus véget ért sajtófőnök éppen Budapesten volt. Valami újságírói tisztelgés alkalmával személyesen kerestük fel és három nap alatt Bécsből megérkezett a K. u. k. Armeoberkommando des Kriegspressequartiers E. Nr. 1904. igazol-

vány, mely eléggé korlátok közé szorított, hol járhatok és mikről írhatok. Ezen se sokat tépelődtem, csak azt éreztem, hogy ismét Erdély felé vezet az utam. Testvéreimet, rokonaimat ott hagytam az iskola épületében.

De úgy-e nem felejtettetek el, mire kértelek, könyvem elején? — Hogy lássátok meg benne a személyen túl kezdődő dolgokat. Szomorú lennék, ha nevet is adnátok annak a valakinek, aki augusztus huszonnyolcadikán ott hagytam kemény katonai parancsra kicsi székely falucskámat és ahová visszafordultam halottak napján.

Falevél voltam a külön magyar sors fergetegében.

IV. ERDÉLY FELÉ.

Külön könyvet kellene írni arról a sok fájdalmas, tragikus egyéni szenvedésről, azokról a naiv, bájos epizódokról, melyek a menekült székelyekkel történtek a fővárosban.

Nincs-e valami szívfájdító abban, mikor a sima varkocsba font hajú, csöppnyi kis székely leányka, télikabát nélkül didereg kicsi, szöttes réklíjében és nagyapja kezét fogva tipeg a Kosuth Lajos utca forgatagában. Egy úri hölgy halad el mellettük, kicsi kutyát vezet hosszú láncon és a kutyán prémes bundácska van. Felragyog a leányka arca és a kutyára merevíti két szemét és röviden csak ennyit mond:

— Édes nagyapám, istáljuk el tőle.

Két nyomorúságos hónap múltán, égő, fájó érzéssel indulok Erdély felé, hogy a sajtóban hű képet adjak a kiürült falvokról, feldúlt városokról.

Útközben benéztem Békéscsabára is. Ide voltak telepítve hatóságilag a háromszéki menekültek. A tót házak sajátságos beosztása és hangulata között, idegenül érzi magát a székely. Lelkiállapotuk a fájdalom és a dac között vergődik. Nem tudja kiegyensúlyozni lelki háborgását, miért éppen ő lett hontalan, kegyelemkenyéren élő?

A sepsi járásból 1697 menekült akad, borosnyói járásból 1269, Sepsiszentgyörgy város 2481, Brassó város 86, Csíkmegye 27, Fogaras 10, Udvarhely 10, Hunyad 545, Kisküküllő 34, Krassószörény 19, Nagyküküllő 61, Marostorda 85, Szeben 92. Szolnokdoboka 3, Temes 2, Aranyostorda 6. Ennyi embert kellett vendégképpen ellátnia Békéscsabának. A tömeglakások eszméjét elvetették. Magánházaknál vannak beosztva. Wallfisch dr. orvos ingyen kezeli a sok beteget. Dr. Kiss László csabai és Gábor Pál háromszéki főszolgabírók intézik a menekültek sorsát. Úgy a menekült úri osztálybeliektől, mint a helybeli néptől a legszebb elismeréseket hallom a csabai főszolgabíróról. Ő a lelke mindennek. Nem papíron intézkedik, hanem cselekszik. Ha a tót gazda nem akar kályhát állítani a menekültek szobájába: Ő veszi meg a kályhát a gazda számlájára. Ha önként nem adnak lisztet, akkor zsákszámra foglalja le. Irodájában kosarakkal áll a tojás, melyet ő maga oszt ki a betegeknek. Vasárnaponként a templom előtti téren parancsban hirdeti ki a népnek, mik a teendői a menekültek körül. Minden hivatal a kötelességek magaslatán áll és maga a lelkes diákság is beáll a segítő szolgálatokra.

Réthy Béla elnök vezetésével az úrihölgyek osztják ki az ételeket. Két kor.-ért három tál ételt kapnak a tisztviselők. Borbély Sándor sepsiszentgyörgyi vágóhídi felügyelő rendezkedik a főzés körül.

A csabai gazdalányok társaskört alakítottak

tak, ruhát és pénzt gyűjtöttek és 35 ezer korona érőt osztottak ki. A 101. gyalogezred húsz szabót és húsz cipész katonát adott, kik műhelyben dolgoznak a menekülteknek. Egy pár cipő ára 21 K. Összeíratják az iskolaköteles gyermekeket is, akik ingyen kaptak könyveket. A főgimnázium és a polgári iskola pedig az internátusba ingyen vette fel őket. A napközi otthonok ügyében Szentkereszty báróné járta be a vármegyét. A helyi Munkaközvetítő Hivatal a menekültek elhelyezésével foglalkozik, de kevés a vállalkozó. Valami csudálatos érzés lustává teszi a szorgalmas, dolgos népet. Csak haza gondol. Csabán három menekült gyermek halt meg. Békéscsaba mindent megtett a szerencsétlen erdélyiekért. Az orosházi járásbeliek kevésbbé vannak ellátva.

Tovább utaztam, Erdély felé.

Hunyadmegye egyike az ország legérdekesebb vidékeinek. Gyönyörűen termő mezői és fenséges erdőségei vannak, melyet megkoronáz a büszke Retyezát. Királyi vadak, karcsú zergék járnak a havasokat. A zsilvölgyi bányák pedig nagy kincseket rejtenek.

Hunyadban a menekültek merészen hirdetik, hogy a határon már a betörés előtt bizonyos jelekből tudni lehetett, hogy baj lesz. De a hivatalos körök újra meg újra megnyugtatták a népet. E miatt a szerencsétlenség olyan elemi erővel szakadt a petrozsényiekre, hogy súlyos sebesülések, sőt haláleset is fordult elő menekülés közben.

Onnan a vasvárból magam is megrendülve láttam a Petrozsény felől érkező szerencsétlenséket. A bányász zászlóaljnak hősiessen vették fel a harcot, míg a katonaság segítségükre sietett. Hunyad megyében 429 község van. Ebből hivatalosan kiürítették a petrozsényi, puji, hátszegi, vaj-

dahunyadi járást. A dévai és marosilyeinek pedig a Maros balparti részét. A megye székhelyét, Dévát, nem érte el az ellenség. A közigazgatás nem akadt fel teljesen.

Minden vidéknek meg van a maga legendás alakja. Hunyadban Maderspach Viktor földbirtokos cselekedeteiről beszélnek. A család kastélya ott áll a szurdoki szorosban. Éppen vendégsereg van a kastélyban, mikor fegyverropogás riasztja szét a vacsorázókat. A Maderspachok története tovább fog élni a nép lelkében. A 48-ban megveszszőzött Maderspach úrnőt még senkise felejtette el.

Hunyadban történelmi emlék nem esett áldozatul. Csupán a bányát rontották össze hozzáértő szaktudással.

Meglepetve hallok eseteket, hogy a Petrozsény vidéki oláhság félt legjobban a feljűk közeledő oláh seregtől, de ők voltak az árulók is.

Déva az erdélyi vasútvonalak ütőere. Ott vount át a menekülő lakosság és az érkező katonaság. Falkenhaynról nagy szerettei beszélnek, hogy mindentől félrevonulva, éjjel-nappal dolgozott.

Jelen vagyok Déván, mikor egyik hivatalban a ládába rejtett iratokat örvendező arccal csomagolják ki a tisztviselők.

Magdó István polg. iskolai igazgató gyalog, a hegyeken át, elindult felkutatni az iskolára vonatkozó iratokat.

A tanítóképző intézetben a németek Vöröskeleszt kórháza rendezkedett be néhány száz ágygal. Az intézet növendékei Barabás Endre igazgatóval, a budapesti I. ker. tanítóképzőben voltak beszállásolva.

A felbolygatott kis városban én magam dr. Kis Dénes királyi ügyész és édesanyja vendégszeretetét élvezem.

A nép legjobban nélkülözi a petróleumot.

Egy öl fa ára 48 kor. és egy hónapra két méter fa van engedélyezve családonként.

Csulay Lajos alispán érdekes rendeletet ad ki, hogy ha az elmenekült városi lakosság javaiban kár történik, azt pótdóban rója ki az otthon maradottakra.

Félve suttognak arról, hogy Petrozsényben egy katonánk éppen szabadságon volt otthon. Hogy rá ne ismerjenek, civil ruhát öltött. Az ellenség Petrozsény piacán lelőtte. A nép térden állva nézte és sírját virággal borította.

Gyönyörű fekvése van Dévának. Fenn a hegyen a régi vár. Kőműves Kelemenné vére belekeverve, így mondja a székely ballada.

A hegy alatt áll a híres Bethlen-kastély és a régi római emlékek. Tovább utazom. De még egyszer visszanézek a vár falára. Az én nevemet is felírta oda valamikor egy muzsikus, szerelmes diák.

Vájjon el tudják-e képzelni, micsoda keserves vergődéssel utazom tovább? A katonavonatok szakadatlanul jönnek-mennek. Itt énekelnek, ott jajgatnak. És emberek mind, akik most a történelmet csinálják. A menekültek már vánszorognak hazafelé, lerongyolódva, mindenükből kifosztva. A vonatok korom sötétek. A hold olykor bevilágít. Ilyenkor mindenki siet kilesni, ki mellé van préselve. Ha mozdulunk, valaki felsikolt, ne lépünk a fejére. A vonatoknak nincs menetrendje, ott vesztegelnek órák hosszat, akkor mennek, amikor lehet.

*

Segesvárt a katonaság feltartóztatja a belügyminiszter által hazarendelt tisztviselőket is.

A vadregényes, szépséges Segesvár környékén ezerével táboroz a feltartóztatott nép. Dobordán esperes vigasztalja őket. Az újszülött cse-

csemő és az újszülött borjúcska egymás mellett melegedik. Étele nincs se a gyermeknek, se a borjúnak. Az állatok ott pusztulnak, mert nincs széna.

Segesvárt a nép lelkesedve mutogatja azt a házat, ahol nem régen Károly trónörökös és Zita főhercegnő megszálltak. A trónörökös mindenki-vel magyarul beszélt.

Nagyküküllő megye területén már több csata volt. Hegen, Szászhalom, Báránkyút neve belekerült a történelembe. Erked, Bene, szintén nagy napokat láttak, mikor Falkenhayn Szebennél feltartóztatta az ellenséget.

Segesvárt történelmi, vagy más műemlékek nem pusztultak el. A híres, szép Petőfi-szobrot idejében el tudták rejteni. Csak Behr Vili, a város közismert együgyű alakja siratja hangosan az eltűnt Petőfit.

Ebben a városban virrasztottam a kórházi ágyon ülve, mikor kiütött, a háború.

Segesvárt tudvalevőleg európai hírű sebészeti kórház van, melyet a nagy sebész főorvos után, Obert-kórház néven ismer az erdélyi nép.

Óberth nevét népdalba foglalták. Az egész család a jótékonyág és emberszeretet apostola. Ugy tudom, az ő fia a csillagász-repülő, álmodozó mérnök. A híres kórház most üres. Mindig érdekelt, mi történik ilyen zavaros időkben a kórházak rendes betegeivel. Megmondom: a legtöbben meggyógyulnak és aki csak tud, hazamegy.

És mi történik a fogházak lakóival? A letartóztatásban levők közül szabadon bocsátják azt, akinek csak hat hónapja van hátra a büntetés idejéből.

A megyének szomorú szenzációja Csiki Miklós nagysinki plébános megöletése, ki faluját el nem hagyva, az ellenség áldozata lett. Holttestét egy útszéli árokba gyömöszölték be. Később Hen-

nigh, a nagysinki főszolgabíró tisztességgel eltemette.

Érdekes az is, hogy egyik helyen az egyházi kegyszereket koporsóba téve, halottként, harangszóval temette el a pap és ott nyugodtak a földben, míg az ellenség ott volt.

Segesvárt erős tábori élet van. Annyi a katonára, hogy az utcákon alig lehet tőlük mozogni. Autók rohannak, repülők suhannak. Itt vettem észre először, hogy magán egyén részére nincs szálloda. Meg kell virradni úgy a csillagok fénye mellett és merengeni az ősi város zeg-zúgos utcáin. Hiszen már hajnalodik, mikor megáll a vonatom.

Segesvár mellett a mezőben, hatalmas disznócsorda túrja a földet. Közöttük letéve egy deszka koporsó. Vájjon kinek készítették? Óberth doktor a kukoricásban temetetlen halott gyermeket lát. Könczey Benedek sepsiszentgyörgyi közszeregetben álló árvaszéki elnöknek pedig két lábát vágja le valamelyik állomáson a menekültek vonata. Ott van a sírja is.

Peregnek a falevelek: embersorsok.

Furcsa vörös fényben égett a vár. Minden ablakban zászló, virág és szőnyegek. Királyokat várnak. Az itthon hagyott harangok belezúgnak a vörös reggelbe.

Erdély egyik nagy embere közbenjárására megkaptam az engedélyt, hogy mint újságíró Károly trónörökös közvetlen kíséretében lehessen. Megilletődve fogok kezét ismert hadvezérek, nagy nevek viselőivel. A történelem levegője száll az ősi város falai között. Egyszerű külsejű, emeletes épületben intézkednek a főhadiszállás urai. Ezen a vörösfényű reggelen az ott hon levő összes polgári hatóságok ott sorakoznak az utcákon. Idegesen várják a trónörököst, Vilmos császárt és Lajos bajor királyt. Az esperes

csak áll a templom ajtóban és vár, vár. A novemberi fagyos, hóharmatos földet tipegve, topogva tapossuk, fázik a lábunk.

A királyok útján egy menekült székely kanyarodik be kicsi tehénkéjével. Alig tudják eltuszkolni az útból.

— Mit akarnak velem? Hova kergetnek es még?

A jó székely bizonyára ma se éri fel ésszel, miért kergették el az urak, mikor ő messze földről igyekszik haza, feldúlt falujába.

Megérkezett a bajor király. Később hallottam, Vilmos császár táviratozott, hogy nem jöhet. A bajor király kezét fog mindenkivel, velem is. Azután megindul a trónörökösrel. Felmegyünk a várba. Végig járjuk nevezetességeit. Egy idegen úr megszólít. Tudja már a nevemet, ki vagyok, mit csinálok, hova megyek és segít, hogy minél többet lássak. Hámos Elemér detektív volt. Azért tudott mindent rólam. Valahogy ekkor eszméltem rá küldetésem jelentőségére. Különben dr. Veszprémy Ferenc főispáni titkár, valamint Somogyi István főispán és Simon mérnök nagy segítségemre voltak, különösen postám továbbításában, hiszen posta nem közlekedett még sehol. Végre a templomhoz érkeztünk. A domboldalon feltűnt a trónörökös karcsú alakja, fiatalos gyorsasággal, kissé késve érkezett. Megállottunk a templom dombon. Mellettem áll Morgen tábornok. Károly feszes katona állásban a bajor király mellett. Azután meghajlik, mosolyog. Minden szavukat halljuk. Károly arca elkomorul. Jelenti a királynak, hogy ma reggel, a hajnali ködben Brassó mellett, a bajorok egymást lőtték az ellenség helyett.

— Háborúban az ilyesmi előfordul, felelte a király. Imádkozzunk. Bemegyünk a templomba, de Károly elsiet. A bajor király térdén állva fogadja az esperes áldását és szól:

— Köszönöm áldását, mert arra most nagy szükség van, sok az ellenség.

Von Dandl parancsnok engedélyével megtekintem az udvari vonatot is. Kék selyem a hálószoba, ezüst mosdó készlettel. Egymás mellett az iroda, egy vörös és egy zöldes szalon. Három szakács a konyhán. Egyik éppen a fácánt sózza. Este a vonaton vacsorázik a bajor király. A trónörökös tehervonaton Szebenbe ment. Az udvari vonaton tizenöt személyre készült a vacsora.

Felkeresem Berchtold grófot és Hunyady gróf főudvarmestert, akik ígérik, hogy néhány napon belül ki-eszközlik, hogy a trónörökös fogad.

Sajnálom, hogy egy ilyen történelmi emlékekkel szegényebb vagyok, de nem tudom bevárni azt a pár napot. A Székelyföld hívogat tovább.

Nagy úr vagyok. Külön vonaton utazom. Nem szalonkocsiban, csak négyszáz szarvasmarha békés társaságában. Valami nagy szomorúság van abban, hogy ez a sok állat nem sír, nem kér, pedig éheznek, de nemsokára megeszik őket az éhes katonák.

Valahogy van, a tehervonatok nem érdekelték mostanig. Pedig milyen fontos egyéni élete van. Megtudom azt is, hogy a vasutasok őszi legyek módjára esnek össze a túlterhelt szolgálattól. Boldog vagyok, ha elfoghatok egy vasutast. Amit az ő kezébe adok, az felérkezik Budapestre. A becsület, a pontosság, a kötelességteljesítés hősei a vasutasok. Tudósításaimat hihetetlen nehézséggel tudom tovább juttatni. De kegyetlenül nyirbál a cenzúra bizottság is. Egy példányt ugyanis be kellett küldenem a főrendiházban működő katonai cenzúrának is. Évek múlva hallottam dr. Mikó Ferenc államtitkártól, milyen fájó szívvel cenzúrázták ki tudósításaimból a legfontosabb dolgokat.

Az is érdekes, hogy néha minden nevet kihúztak cikkeimből, néha egyet se. Néha pedig a kihagyott részeket figyelembe nem véve, összevonták a szöveget úgy, hogy értelmetlenné vált minden.

Dr. Veszprémy Ferenc valami módon értesíti a kőhalmi főszolgabíró, hogy a faluba érkezem egy tehervonattal és küldjön kocsit elembe az állomásra. A kocsi ugyan ott volt, de nem vettem igénybe. Tökrészeg volt a kocsis. Gyalog mentem a holdas éjszakában a falu felé. A katonai állomásparancsnok egy német katonát rendelt ki, hogy csomagomat hozza. Pénzt nem fogad el, kötelességet teljesített.

Kőhalomba pénteki napon vonultak be az oláhok és ennek emlékére Szent Péntekfalvának nevezték el a falut. Ezen a községen kellett átvonulnia Háromszék, Brassó, Fogaras, Udvarhely menekültjeinek. A százezrekre menő, mindent nélkülöző tömeg teljesen kifosztotta a falut. Sokat raboltak a cseh katonák, kiket a főszolgabíró fogott le.

Egyik iskola fekete tábláján ezt olvasom: mi is itt voltunk, 28. közös gyalogezred, 4. sz. alatta a németek üzenete. Felrobbantott hidak vezetnek a faluba. Sajnálkozva nevetek, a szárnyas jószág úgy elvadult, hogy a csűrök tetejéről lövik le. A járásban 12 ezer disznó pusztult el. A közéletet Tompa főszolgabíró látja el. Egyenlően osztatja ki a meglevő gabonát és burgonyát.

Grafi doktor háza az egyetlen, mely menedéket tud adni a helybeli uraknak, kik közös vacsorán eszik meg a maguk lőtte vad csirkét.

A doktor édesanyja nem menekült el. Bántódása nem volt, de éjszakánként be-beállított egy csapat oláh katona és az úrnőnek egész éjjel főznie kellett. Egy ezredes pedig ezt kérdezte:

— Miért hívtak be ide minket? Ha mi leszünk itt az urak, nem lesz így dolga senkinek.

Kőhalomban nagyon érdekes az 1043-ból való régi vár, az ötszögletű Báthory kapuval. A falakon friss gránátütések nyoma látszik. A sokszázados történelmi levéltár pozdorjává tépve, oly szomorúan taposok rajta az őszi avarban. Érdekes különlegesség a várban a *Szalonnás torony*. Az egész falu népe ott tartja a szalonnát. Minden szombaton vihet belőle a gazda és a friss vágás helyét lebélyegzi az őr. A várból tisztán lehet látni a falu pusztulását. Hazatérő gazdák tehetetlenül állanak, nincs egy szeg, nincs egy szál deszka, amivel hozzákezdjen házatája javításához.

A szolgabíróság most múzeum. Ott keresgéli mindenki földi javai roncsait.

Az utcákon is alig lehet járni a sok szennytől, undok piszoktól. Onnan halásszák ki a hivatalkák aktáit is.

Bochkor járásbíró öt szekér szemetet hordatott ki szobáiból. Dr. Mikó járásbíró se tud lakásába jutni. Falk Friderika, Lang és Piazdora üzlete összetiporva. A postahivatalt most próbálják életre kelteni. A páncélszekrényt ekrazittal robbantották fel. Jakobi és Lahn üzletében olyan idegenül lengenek a csipkék. Az utcai holmik között látom a nagyszebeni templom oltárterítőjét, 1760-ban Zeivorth dr. adta halott fia emlékére.

Betörés előtt a Goldbach-féle divízió védte Kőhalmot és a lakosság és hatóság lelkesedéssel beszél gyönyörű intézkedéseiről.

Most államilag felállított menekült pihenő és állat étkeztető van Kőhalomban.

Jelen vagyok a vármegye 17 jegyzője által tartott beszámoló gyűlésén. A járásban 20 oláh lakos hősiiesen védelmezte a magyarokat. Ezeket kitüntették. 13 ezer K. egy métermázsza széna. Nagy gond a jövő évi vetőmag beszerzése. Homoródra az állami méntelep nem jön vissza. Hadipénztár Medgyesen. A kóborló állatokat össze-

fogatják és a hatóság szétosztja a gazdáknak. Halott katonákat és bombákat találnak a mezőkön. A robbanószernek már hat halottja van. A határban a 82. ezredből 24 esett el, sírjukat gondozni fogják. Megállapítják, hogy Bágyon község és Kalotaszeg vidéke meleg szívvel fogadta a menekülteket.

Kimegyek Olthévíz községbe is. Itt van a szomszédban. Póthidakon, félve kocognak át a lovak. A Haller grófok kastélya és a faluvégi viskók egyformán üresek. Melyik szomorúbb látvány?

Mester Jenő doktor szeretne egy szál deszkát találni, hogy ajtót csináljon a rendelőjére, melyből drága orvosi műszerei eltűntek. Tokos tanító háza elrettentő. A templomban is összedulva minden. A szép kastélyban cseh katonák táboroznak. A tiszta magyar községben a legjobb gazdák házatája is törve, zúzva. Ajtók, kapuk, kertek, hidak hová lettek? Milyen furcsa is az utca képe ezek nélkül.

De mennyi felől futnak össze a hírek a menekültek ajkán! íme: Protea János oláh pap öt fia a mi hadseregünkben elment az oláhokkal.

Szászmagyaroson Kovács jegyzőné, egy száz nő, furfangos ügyességgel sokakat megmentett a faluban.

Garat községben Kellner Micit egy fához állítva, szerelmes kérője egy oláh katona le akarta löni, mert nem akart feleségül menni hozzá.

Kőhalomban Rostonscher csendőr őrmesterek varrógépjét ellopták. Később felismerték egy oláh asszonynál, akire fegyvert fogott az őrmester. Hévízre haditörvényszékre kísérte egy oláh altiszt, aki meg akarta menteni és az őrmester revolverét kicserélte egy rosszal, de a megriadt rendőr nem hitt neki. Kivégezték. Stadel János járáti erdőőr tanúja volt e jelenetnek és őt azzal

gyanúsították, hogy a kísérő oláh katonára rálőtt. Ezért öt napon keresztül kísérték faluról falura és sajátkezüleg ötször kellett megásnia sírját. Végül azt mondták a halálragyötört embernek, menj a fenébe.

Ábrahám Vilmos úr szívességből kocsit ad nekem. Egy tíz éves oláh fiúcska hajt. Megmutatja az úton, melyik pincébe bújt el, mikor jöttek az oláhok. Gyönyörű, erdélyi őszi reggel van. Tompa főszolgabíró, Schlosser Frigyes vendéglős és én, kimegyünk az elnémult csatatérre, a lenceli sírokhoz. Fenn a varjak serege károg, a lövészárkok és az erdő, mező, a lezajlott csata véres, szennyes, fájdalmas emlékeivel van tele.

Itt mondotta Goldbach tábornok, ha két ezredem volna, csupa 82-esekből, keresztül mennék velük a világon.

A szomszédos Sövénység községben a csendőrség most fogdossa össze a megrekedt oláh járőröket. Az őszi erdő lehullatta lombjait. Alatta bombák és temetetlen holttestek. Fáj minden lépés. Életveszélyes is. Ha felbolygatjuk az avart, levelek, noteszek, fényképek, hivatalos iratok, félig temetett halottak, lőszeresek tárulnak elénk. Ni, egy recept Solymossy gyógyszertárából Székelyudvarhelyről. A halott katonák zsebéből kivesszem a levelet, noteszt. Megállapítjuk a halott kilétét. Zsebkéssel fagalyat hasítunk ketté, felírjuk rá tintaceruzával a nevét és rátűzzük az egy-két lapát földből álló kicsi sírhalomra, melyből kilátszik a halott inge, vagy lába. Később sírkeresztet kapnak a megjelölt hantok. Megmentettük őket a névtelen halottak sorából. Hirtelen feljegyzek magamnak is néhány nevet, de nem igen van időm rá. Perzsa Sándor, Vaszi Antal. Sramko Imre kadett notesze szerelmes versekkel tele. Újságcikkeim nyomán a sírt megtalálták a szülők. Gyönyörű leveleiket őrzöm ma is.

Íme tovább, *Zoltán* István és Pál Ferenc elszámolt egyik községnek 520 K-ról. Iratokból, levelekből jegyzem össze a neveket: Balogh Pál, Gyemián Gligor, Román Lajos, Orosz József, Makavci M., Deák Simon, Csercsa Ruszolin.

Egyik íráson ezek a nevek: Csecs Árpád hadnagy Marostorda, Sramkó Imre, Részegh Ferenc Déva, Boros Sándor Görgényüvegcsúr, Herbst Gyula Torda, Kesztenbaum Mór Fogaras, Veres, Szőke, Kárván, Miklós, Székely, György, Csiszár, Gergely, Laczkó, Tankó, Dávid, Boros, Kónya.

Egy notesz fedőlap nélkül, négy helyen átütve szuronnal: 1 korps Maggiore 2 karp. 30 sappeur 7 Minnenwerfen.

Számla, vagy tartozás: Spreitzer 10 K. Máteffyné 20 K. Dr. Richner Oszkár 10 K. Hirsch 186 K. Lóri néni 20 K. — 1916. V—14. Thalbaracken, d. e. Kirukkolás Cueli felé. Übungok után Obendorf érrel. Tárgy: az offenzíva menete. 7 Baár reserve. Éjjel marschber Direktion észak. Ködös, felhős idő. Hideg. 1916 V—15. Offenziva napja, reggel 3 óra, Stellungban. Hevesebb éjjeli harc, a szappörök kezdik. Drótakadály átvágása, robbantása. Minnenwerferek, puskatűz reggel 7-ig. 7 óra. Kezdődik a koncert. Tüzérség! Lassan, átmenettel gyorsabb tűz 10 óráig, akkor 30 perc szünet. Gyalogság előre dolgozza magát. Az én gumomat kiharancsolják. Mi lesz?

Más. Kdttasp. Sramko nyugtája az I. R. Nr. 50. 11 comp. II. zug részére. A nyugta hátán vers:

Néha csöndes alkonyórán
Ha a lárma, zaj elhal,
Eszembe jut egy-egy ódon
Elfelejtett régi dal.
Az a nóta, amit egykor
Fehér síri éjszakán,
Kis ágyam fölé hajolva,
Halkan dúdolt az anyám.

Előnyomtatott hivatalos lapon Veress zugsf. jelenti: Éjszakára töltényt és legalább egy Schwärm segítséget kérek, mert embereim mind elaluszhatnak az éhségtől és fáradságtól. Feldwachot nem lehet éjjelre elküldeni, mert az ellenség már leereszkedett az útra részben, tehát posztoknak friss erőre lesz szükség. Cím: II. Zugskommandant.

Szendrőy főhadnagy üzenete, 2 szakasz, 2 raj. a kadett úr parancsnoksága alatt nálam jelentkezik. 3. raj a Kotányos felett, esetleges visszavonulásunkat fedezi.

Tovább: 1916 júl. 1-től 8-ig szóló kenyérjegy táblázat 84 gr. kenyérré, vagy 60 gr. lisztre.

Pereg a levél: alatta új írások. 1916. V—30. Patrul előnyomul Valpegari, Arsiero, St. Ubaldo felé. Feladata .-konstatálni, minden pont meg van-e szállva, a folyó partja milyen. Milyen mély a víz, hol vannak jó átgázolók, Posina patakon. 2 óránként jelentést, lehetőleg skire 12-es comp útján. Ha este 8-ig nem jön más parancs, berukkolni.

Dr. Riemer Oszkár 25. szoba. Karcsú, elegáns notesze. Amott fényképek. Kicsit lőporfüstösök, véresek. De alakjuk, arcuk tisztán látszik. Öt katona egysorban. Ma is őrzöm, képüket.

Az egyik sírból civil férfi fényképét húzom ki. E sorok írása közben is meghatottan nézem. Oh, ha tudnám, kinek kellene elküldeném. Ugyanis a sírokon szedett halom írást és minden emléket elhoztam, fertőtlenítettem és íróasztalomban őrzöm kegyelettel.

Sok német és oláh katona nevét is feljegyeztem, de itt nem közlöm.

Színes nyomású szentkép kerül ki a földből. Az írás halovány: Ezen lapot emlékül kaptam Majláth Gusztáv Károly gróf erdélyi Püspök Úrtól. Emlék Antal Józseftől. Biró Ferenc, Biró Berta Csíkmadarasról.

Pereg a levél. Katonaképek: Böhm Ermolli,

Mackensen, ETZ. Friedrich, Linsingen, Puhallow.

Fénykép számla Brassóból, Katona György 82 Reg. IV comp, I zug. Hirschhorn Vilmos mérészeti számlája Halmágyról. Egy levél boríték üresen: Perzsa Sándornak 82 R. II E. 22 Mars-comp. Feladó Perzsa Rozália Székelyudvarhely. Abrudbánya.

Milyen bájos, kedves katonalevél ez itt. A mosoly és a köny elfutja az ember arcát, amíg olvassa. A vége: szerető fia Áron, U. i. Tisztelem Báosi Jékot és Dombi Áron Bámékat, szóval az összes rokonyokat. Azt írta bátyám, hogy egy csík-csatószegei legén felkeres, úgy hijják Varga András.

Ismét egy boríték, Lövéte 1916 ápril. 29 bélyegzéssel: Ferencz Márton lovász ezr. ütközet vonat, tábori posta 14.

Itt egy feleség levele. Felét elmosta annak a könnye, aki írta, felét, akinek írták. Tudatja azt is, hogy Sata Albertet behozták a 82-sökhöz és Udvarhelyt van Demeter Ferenc koma is. Istentől áldást, békét kíván édes felesége Bálint Anna.

De itt van a hivatalos parancs. K. u. K. Infanterieregiment Nr. 82. Brassó am 23 aug. 1916.

Az ezrednek az a dicsőséges feladat jutott osztályrészül, hogy veszély esetén az otthont megvédje. (Otthon helyett előbb Haza volt írva, de átigazították.) Feladatunk fontosságához képest felhívom a legnyomatékosabban, az összes ezredünkhöz tartozókat, hogy egyelőre a kiosztott szakaszrészeket, illetőleg azok erődítményeit pihenés nélkül, a legnagyobb szorgalommal és kitarással, minden lehető segéd eszköz felhasználásával és eddigi gazdag tapasztalataink alapján építse ki . . . Abban az esetben pedig, ha egy rabló nép országunk után nyúlna ki, bátran és kitaróan harcoljon s a mi szeretett hazánkat, ka-

tona esküjéhez híven utolsó lehelletéig védje meg. A Hadsereg főparancsnokság azt a rendelkezést adta ki, hogy azok a katonák, akik esküjüket megszegve az ellenséghez szöknek, vagy a Haza védelme körül más bűntényt követnek el, a honpolgári jogot elvesztik és családjuknak vagyona elkoboztatik s így azok koldusbotra jutnak.

Erős a reményem, hogy a mi ezredünkben ilyen eset nem fog előfordulni. Ezt a parancsot minél gyakrabban, legénységünknek ki kell hirdetni.

Papházi m. p. Oberstlt.

Megtalálom az avarban a II. Zugliste névsorát rangjelzéssel és a Megjegyzés rovatban magas számjelzéssel és titkos írásjelekkel. A listának csak első lapján lehet kiolvasni a betűket. Gidáli Béla, Veress Kálmán, Gírling György, Lőrincz Ignác, Péter Ferenc, Simon Sándor, Farkas Lajos, Borsos Lajos, Kirzsa Makszim, János István, Pál Márton, Ungar Simon, Zsohár Ferenc, Adorján Albert, Mjáthé József, Szöcs Tódor, Biró Imre, Veress József, Hajdú István, Jakab Ferenc, Sztáncsuj Tamás, Incze Vendel, Szabady Lajos, Sty a Vaszilie, Rák Stefán, Biró József, Vetro Lajos, Banka Traján, Lőrincz Samu, Szathmáry Péter, Vadász Mihály, Balázs Sándor, Börc András, Fülöp Imre, Lukács István, Lukács József, Hankó Izsák, Magyary Dénes, Biró Albert, Czirják Ignác.

Találok egy oláh iratot is, Galat, 1916 aug. 11. Nr. 2514. Sergentul Dula Joan aláírással.

Folytatom az előbbit:

Barabás Domokos, Giga István, Visoli Péter, Putkes Imre, András József, Kirpás Makari, Pál Sándor, Pál Dénes, Popovics Sándor, Ambrus István.

A többi név olvashatatlan. Dátum 1916 aug. 22.

Térképek, szótárak, művészi sorozat levelezőlap, mind átütve szuronnyal, összeragadva, tapodva, falevelekkel préselve. Amott pedig egy vértől átázott regény, az Egyetemes regény tár sorozatából az Örök város. Írta Hall Caine. Fordította Balla Mihály.

Legyen ez a néhány sor a dicsőséges, 82-es hős székely ezred tiszteletére. Apró, kicsi morzsák csak, de álmaimban ma is visszajárok ezekhez a sírokhoz s hallom, ahogy zörög az avar lépteim nyomán.

Erdővidék! Hogy zsong ebben a szóban az élet, az erő, a szépség! A Székelyföldnek egy kis sarkát jelölte meg a nép ezzel a kedves szóval. Nem is tudom, hogy földrajzilag is ez volna a neve. De azt tudom, hogy aki erdővidéki, az büszke rá.

Bárót község is ebben a területben fekszik. Itt lakott az oláh vezérkar és aránylag nincs nagy pusztulás a községben. Kapuk, kertek, ajtók, záruk nincsenek, de hát ez úgy-e nem kár?

A Debitzky gyógyszertár szereit elhasználták. A Zelch vendéglőből elvittek 28 hordó bort, cserében hagytak 21 szekér szemetet. A baróti híres túrógyárban csak a sajtok minden *átütő* szaga maradt a falak között és az egyik cseberben egy női fűző.

A Zathureczky kúria kifosztva. Biró tanár házatáját most takarítják. Kovács tiszteletes úr és Solymossy doktor háza még feldúlt képet mutat. A négy szeszgyárban víg élet lehetett. A r. k. plébániáról mindent elhurcoltak, a templomban is mindent összehánytak vetettek, a gyertyákat elvitték. Az Olasztelek felé vivő úton a kápolnában már romboltak. A Reck üzlet gazdája

a szemétkben keresgél, van-e ott valami használható. Incze Gyula boltján a vasredőnyök összezúzva. Lőrincz Mózes már új dolgokat szerzett be és megrohanják az üzletet a petróleumért. Távoli falvakból jönnek érette. Zárug üzletében semmisse maradt. Brandstätter boltja szemétdomb, a Korona szállóval együtt. Daniel üzletébe hátulról törtek be. Rudolf órás órái ki tudná hol kegyegik az időt. A községházban most rendezget Domokos jegyző. A törvénytár a szemétdombon, de az anyakönyvek megmaradtak. A polgári iskola falain jeles oláh üzenetek. A Központi kávéház nagy viharokat mutat. A csendőrség ruhatarát elvitték, az iratokat széttépték. A kis nyomda, Bárót büszkesége, géprészei az utcán rozsdásodnak. Tibáld doktor orvosi műszereit siratja. Gergely postamester megmentette az iratokat, de a páncélszekrények feltörve, a fiókok felfeszegetve, lázas keresés nyomát mutatják. A felsőrákosi postaügynökség iratai is itt voltak. Itt hallom, hogy az alsórákosi híres gránitkőbánya minden szerszámát elvitték.

Bajkó Lajosné, egy 48-as honvédtiszt özvegye, ha majd visszakerül úri házába, nem találja meg férje emlékiratait, kufsteini ereklyéit. Fábián ügyvéd házában lakott Popescu, a III. román hadsereg vezére. A tiszt urak az otthon maradt cselédtől elkérték a ház ura és felesége fényképét és azt üzenték nekik, hogy fehérneműiket elviszik, szükségük van rá és majd levelet is írnak a doktor úrnak. El is kérték a pontos címet.

Az elmenekültek földjeit és ingóságait kiosztották az otthon maradtak között és minden egyébbel kedvükbe jártak. A két bankot kirabolták és az állatokat is elvitték. Egy kgr. hús ára 1 kor. Dánér földbirtokostól 32 ökröt hajtottak el.

A szomszéd faluból Olasztelekről nem menekült el a nép. Sok helyen az a magyarázata ennek, hogy olyan gyorsan ért oda az ellenség, hogy nem volt idő elszaladni se. A Daniel bárók olaszteleki és vargyasi kastélyát kirabolták.

Füle községben azon örvendeznek, hogy 800 ökör rekedt a faluban. Az ellenség által elfogott állatok az ágyúszótól megvadultak és nem tudták tovább hajtani.

Miklós vár községről gyermekkoromban egy éneket tanultam:

„Miklósvára dombon vagyok,
Közepibe templom vagyok,
Köröskörül rózsáscsipke,
Rászállott egy bús gerlice.”

Ez a kicsi falu most teljesen kihalt. Tiszta székely lakosságából 20—30 öreg ember van otthon. A Seethal kastélyban a drága bútorok összetörve. Török tanító, Gyenge bíró, Szabó kereskedő oly komor és bús. A plébános lakásán egyházi ruhák, írások, belegyömöszölve a sok hetes ronda piszokba. Oly szomorú most ez a ház.

A falu túlsó végén van a Bernáth kúria. Kapuit valaki deszkával leszegezte. Nem tudom mi van belül.

A faluból elvitték Gyenge Mester Józsefet és Bokor Jánost előfogattal.

Kicsi kocsisom, ki áthozott egy másik faluból, tizenegy éves. Demeter Mihályka azt mondja: mű nem tuttunk elmenekülni s az útból visszajöttünk. Engem mindennap kiharancsoltak, valami nagy ládákat vittem örökösön. Reja se néztem. Eccer valami eltörött. Úgy rnegpofozának, hogy meg es hótam. Mondom: édesanyámnak, valamit csinálni kéne a lónak. Hát mit fiam? Én biza szeget verek a lóba s megsántítám, met a magyar ló ne szógája az oláhot.

Baróton hallom, hogy hivatalosan 11 esetben állapítottak meg nőknél elkövetett erőszakot. Egy szomorú szemű, beteg gyermeklánykával személyesen is beszéltem. Nyolcéves. A leánya testvérei is hasonló sorsra jutottak.

D. J. az édes apa, ijesztően dermedt közönynyel ül az udvaron egy fatönkön.

A szomszéd község Ágostonfalva. Lakossága tiszta oláh. Az asszonyok kendert fonnak a kapuk előtt, a falubeliek alig is tudtak magyarul. Az oláh lakosságú falu is össze van dűlve alaposan. Megtaláltam az ágostonfalvi és ürmösi jegyzőt, Málnássy Gézá. Ürmösön nem volt benn az ellenség, csak őrzérek, kiket egy asszony ügyesen tévútra vezetett és ott kelepcebe estek. Halmágyi Péter gr. kel. vallású, de oláhhul nem tudó gazda, akit bírónak tettek, sok ember vagyonát megmentette. Ürmösön 400 szekeret rendeltek ki, éjjel-nappal hordatták a követ. Fel akarták tölteni az Olt medrét. Majdnem sikerült. Csak egy keskeny sávon folyik már a víz és hőmpölygeti a menekültek elrabolt holmiját.

Az ágostonfalvi réten cigánykaraván módon táboroznak a hazafelé vándorló menekültek. Anyák szoptatják kékre dermedt gyermekeiket. Tej?! Sok virágbimbót eltemettek az utak szélén. Felégetett erdők, tépett táviróhuzalok, fákon ugráló elvadult macskák, oly szomorú képet mutatnak. Ágostonfalván fogadok egy oláhot, hogy csomagomat hozza át a mezőn Köpeczre.

Köpecz. Ennek a kis székely falunak nagy történeti múltja van. 48-ban felégették az ágostonfalviak. Csomagomat nem hozta be Köpeczre az oláh. 48-ban égettek, gyilkoltak és az áldozatok unokái még emlékeztek. Üjből végig sikoltott Köpeczen az ükapák apái által is ismert szállóige: Baj van, Köpeczen!

Benkő József, az európai híró székely tudós,

Transsylvania Generalis c. művében, az 1700 évek végén a szálló ígét így magyarázza: Barcsay Ákos erdélyi fejedelem adót vetett a székely népre is, amely pedig régi törvények szerint *csak* véradót fizetett mindenkor. Minden más adó alul fel volt mentve. A fejedelem rendelete ellen fellázadt a székelység és a két sereg Köpecz határában, a Cseme réten ütközött össze. A Halom útja mellett temették el az elesett székelyeket. A megcsonkított foglyok pedig világgá vitték a vészhirt, hogy baj van Köpeczen.

Köpecz határában az útszélek telve vannak összetört bútorokkal. Az őszi-téli napfényben Nagy Lajos nagyságos úr egyedül dolgozgat a mezőn. Az öreg úr faluja népének élt. Szociális alkotásai, tervei fenntartják majd nevét. Kúriáját úgy, ahogy megmentették hű cselédei.

Benézek Benedek Irma tanítónő elnémult házába. Irmát a menekülés izgalmai megölték, nem régen temették el Budapesten.

Nóvák Sándorné úriházában ép bútorokat látok. Hogy is lehet?! Balázs Ignác ref. lelkész házában minden összezúzva. A hivatalos iratok szalmába, szenybe, piszokba tiporva. A templomban az orgonát vasvillával feszítették erre-arra. A templom előtt táncolni kényszerítették a népet.

A falu végén áll a virágos Kamenyitzky ház. Nem látom a könnyeimtől... Itt halt meg az édesanyám. Vele szemben a szép Andrási ház. Mindenéből kifosztva. Itt tartották az oláh istentiszteletet. Az öreg úr után húsz lövést adtak le, de egyses találta. A rétre menekült, onnan a bányába.

A Hitelszövetkezet raktára kirabolva. Benedek József, a falu jegyzője ma érkezett haza. Nincs ahol megszálljon, mégis örül. Az anyakönyvek nem vesztek el. A községház előtt szép

48-as emlékmű. Összezúzták. Valami ünnep volt, az oláhok a szobor elé kiterítették a magyar zászlót, azon táncolt egy katona a jegyző magyar ruhájában, melyet őrvongó multság közben szaggattak le róla.

A boltok egytől egyig kirabolva. Bocz Áron, Benedek András, Nagy István, Gáspár birtokosok tönkretéve. Nagy Károlyék házába a hegyen felmenni nincs időm. Gyenge József úri házában értékes könyvei, iratai, történelmi kutatásai mind összetépve. Ugyanilyen az ősi Mórítz kúria is, csak a szénakazlak állanak őrseget az udvarban.

Hoffmann Géza 17 szobás kúriájában, térdig érő pizsokban gunnyaszt egy roncsolt zongora. Ez a szép ház kórháznak volt berendezve. Ide szállították a köhalmi csaták sebesültjeit.

A faluban lelőtték a kapuja előtt ülő Boros Ferenc vasúti őrt, mert egy tiszt kérdésére azt felelte, hogy nincs magyar katona a faluban és abban a pillanatban a kanyarodónál feltűnt három magyar vitéz.

A 80 éves Benedek Dénes, híres vadászember, összekely urat tetteleg bántalmazták és arra kényszerítették, hogy saját részére sírt ásson. Egy tiszt mentette meg.

Győri Vilmos tanár édesatyját is megverték. Özv. Zakariásné úrnőnek pedig szappant vittek, hogy ruháit kimoshassa. A Sas-utcában Nagy Mihály gazdát megkorbácsolta egy tiszt, mert nem köszönt neki. A katonák egyszerűen lehúzták a csizmát az utcán járók lábáról. A kertekből kitépett káposztát és burgonyát nyersen ették meg. Nagyon ki voltak éhezve.

A lakosság nagyrésze, éppen mint 48-ban, felmenekült az erdőkre és a kőszénbánya rejtett helyeire. Ez a kis bánya látta el szénnel a székelgyföldi iparüzemeket, a botfalusi cukorgyárat és

egyebeket. De szállított az államvasutak részére is. Sok ágostonfalvi oláh is dolgozott ott. külső munkákon, ezek ismerték a bánya viszonyait és ők vezették fel az ellenséget is. Gyulay bánya-felőrrel magával szereltették le az üzemet. A rak-tárakat is kifosztották és megadott címre Bukarestbe kellett szállítani mindent. Csiki Györgynek pedig elő kellett adnia a dinamit készletet.

Tóth András felőrnél elégették a bányauzem hivatalos iratait. Az oláhok bírónak kinevezték Csinta Istvánt, Benedek Lajost, Sebestyén Gyula Györgyöt. Jegyző: Sebestyén Gida. Nincs panasz rá.

Ott kesereg üres boltjában Lakatos kereskedő. Varga mézárosnál a falakat feltörték. Kiss Samu szép házában térdig ér a szemét. Balázs Mózesnél minden összetörve.

Most el kell mennem ebből a kőszénporos kicsi faluból. Ide fűz minden gyermekkori emlékem. Meg kellene várnom az estét, hogy szembe nézzek a nagy csillaggal. Meg kellene várnom a Hold járását, hogy lássam, úgy úszik-e át Ágazat erdeje felett, mint régen. Kimegyek a kicsi temetőbe. Egy karácsony estén ott temettük el az édesanyámat s hogy ne legyen egyedül, hazavit-tük az édesapámat is. Isten veled, kicsi falum.

*

Fáradt vagyok. Sohase tudom, este lesz-e szál-lásom és hol és tud-e valaki enni adni. Hiszen itt senkinek sincs semmije. Pénzért se adnak. Nagyajtára érek. Járási székhely. László dr. jár-ásbíró hazaérkezett. Kötelessége a gyanakodás, követeli irataimat. Azt hiszem, lezárattott volna, ha rendben nincsenek. De aztán úri előzékeny-séggel fogad és kifosztott házában megeszünk egy csomó hagymát, kenyeret. Egyéb nincs. Kut-lik, Nuridsan, Biró üzletei üresek. Ferenczy or-

szágyűlési képviselő és az úri kaszinó iratai, könyvei törmelékben hevernek a kertben.

Különösen szomorú dr. Benedek Zoltán orvos háza. Az előszobafogas posztójára ezt írták:

Aki itthon maradt, mindene megmaradt.

Zathureczky Kálmán főszolgabíró házában tisztek laktak. Egy öreg úrinőnek, ki a házat őrizte, asztalhoz kellett velük ülnie.

A gyógyszertárban kegyetlenül dolgoztak. László bíró a hivatalos aktákat megmentette. Meneküléskor revolverrel kényszerítette az embereket, hogy az iratokat befalazzák.

Deák György gazda, aki nem tudott elmene-külni, félelmében felakasztotta magát.

Oláh bírónak juhórzó pásztorokat neveztek ki.

Bodáné úrnő beszélt: nála lakott a VI. divízió alezredese, Alexin, aki egy írást állított ki, hogy az úrnőt nem bánthatja senki. Ezzel az írással másokat is megmentett Bodáné. Az öreg Zárug kereskedőt is ő mentette meg, mikor el akarták vinni túsznak.

Egy oláh herceg is lakott az úrinőnél. Segítetek keresni a névjegyét, de az izgatott asszony csak kapkod erre-arra. A herceg, Szentkereszty báróné felől kérdezősködik. Aztán kivesz a zsebéből egy gyűrűt és átadja, hogy az úrnő juttassa majd tulajdonosainak. Katonáktól vette el. A karikagyűrűben László bíró és felesége neve volt bevésve. Az úrinő nem vette át. Ekkor adta a herceg a névjegyet, hogy ha béke lesz, írjon neki a bíró, addig ő megőrzi.

Megtekintem még dr. Sófalvy ügyvéd házát és azt a két híres oszlopot, a községház előtt, mely mögül két német katona lelőtt tizenkét oláh katonát.

Most egy időre elhagyom a kis székely falukat. Átmegek Brassó felé.

Apácza községben vagyok. Mátis jegyző már az apácai nagy erdőkön át hazagyalogolt. Az anyakönyveket és fontosabb iratokat meneküléskor elrejtette. Lám, a feltört vasszekrényt teletömték levágott ruca fejekkel. Brr!

Bohus evang. esperes úri háza kirabolva. Meghatottan beszélnek egy hű kutyáról, mely éhezve, szomjazva sokáig védte a házat. Végül agyonverték. A falubeliek könnyezve temették el a ház előtt.

A román pap háza gerendája leszakadt az oda rejtett holmik terhe alatt.

Mátis jegyző elhajtatta idejében a falu 600 marháját, melyekről Nagy Pál enyedi főszolga-bíró gondoskodott.

Az oláh lakosok házat megjelölték, onnan nem volt szabad rabolni.

Apácán Sós Gézáné úrnő közvetítette a nép és katonaság kívánságait. Nehéz munka volt.

Streitferdt kereskedőhöz be akartak törni a 64. gy. ezr. 7-ik sz.-beli katonák. Szabó Mihály odaszólt: hiszen a kapu is nyitva van. Ezért főbe lötték.

Az országúton! elfogták Winkler Lőrinc 56 éves kereskedőt és Horváth László 67 éves, barcaúj falusi lelkészt és bölöni Kelemen József hülye embert is. Mindhármukat szept. 7-én.

A sors Apácára vetette Ilona nővéremet, ki nek férjét már eltemettük és a hármas gyászjelentésen hírül adtuk. Ilona háza tárva nyitva, kirabolva. Még megállani se tudok benne. Talán a szemem is könnyes. Hát itt se tudok egyet pihenni?

A falu vegyesajkú lakossága úgy fel van zavarodva, hogy a jegyző csak igen kemény kézzel tudja fékezni a népet.

A falu útjait járva, elnézem a Bosin-család

szép úri házait, de már ide se térhetek be. Egyik fiú a harctéren, a többiek ki tudja merre.

Átmegek a szomszéd faluba, Szászveresmartra. Ezer lakosa lehet. Fele szász, fele oláh. Hát itt mi történt? Az evang. pap lakása üres. Anyakönyvek odavesztek. Göllner korcsmáros elbeszéli, hogy csalt vissza egy oláh katona kezéből 40 ezer K. érő kötvényeket egy deci pálinkáért. A községházban megmaradtak az iratok.

Szomorú eset. A községházra kitűzték az oláh zászlót. A 9-ik honvédhuzár ezr.-ben szolgált a falubeli Birk Márton, aki falujába volt kiküldve felderítő szolgálatra. A fiú ismerve a falu zegzugos utcáit, hirtelen levágtatott és letépte az oláh zászlót. A szókimondó Streifert gúnyosan szolt az oláh katonákhoz: látjátok, a magyar győzött! Streifertet és feleségét és Valádi Pétert, valamint a hős katona édesanyját, a 70 éves Metzger Sárát Barcaúj faluba hurcolták és ott megölték.

Veresmartról átmegek Földvárra. Nem emlékeztek rá? Közel van Brassóhoz. Felkeresem a főszolgabíró. Rideg, majdnem goromba szász ember. Nem kapok semmi adatot tőle, de megtudom másoktól, hogy minden hivatalos iratot elégetett, vagy az Oltba dobott az ellenség.

A híres Tichy-féle sörgyár is részben leégett.

Érdekes, másutt a nép lelkéből zokogva tört fel a beszéd. Itt néma és zárkózott mindenki.

Nem hiszem, hogy különös esetek történtek volna. Lövészárkok, kidőlt kertek, kapuk és elhamvadt tüzek kormos üszke, az elnémult lakossággal, oly különös, bús hangulatot hagy bennem.

Átmegek a kicsi fenyves erdőn. Valami aszszonyok ácsorognak ott. Nagybacon, Kisbacon — Benedek Elek apó falujából — és Hermánybói valók. Ott nem történt nagyobb dolog. Cipőt, csizmát lehúzták az emberek lábáról, de mikor a

Murgó felől kezdődött a csata, azt mondták: most ti bújjatok el jól.

Elmondják az asszonyok azt is, hogy a német katonák elénekelték a magyar himnuszt, lefényképezték az egész falut és azt mondták, megmutatják még Vilmos császárnak is. Az Olt hídon át Hidvég községbe érek. 2300 lakosa van, háromnegyed részben magyar.

A falu végén a Gáspár-féle múmalom nem zakatol. Elromlottak a gépek és a népnek gabonája sincs. A faluban nagy a pusztulás. Minden úri ház kifosztogatva. Minden benne való összetörve, tépve, zúzva, sebesülve, nyúzva. Gáspár és Boér földbirtokos és Major intéző üres falakat találnak.

Ott van a Nemes grófok kastélya is. Csillárok, brokátok, ezüst, kép, márvány, pergament kötések bolond összevisszaságba hányva, tépve, zúzva. A lakoszobák istállók voltak, a kápolna földszintje is.

A bíró háza csákánnyal félig lebontva. A ref. toronyban megfigyelő állomás volt. Három odarekedt katonát ott fogtak el a németek. A templom összerongálva, ajtója, bútorai, orgonája, szószéke vasvillával agyonverve.

Az orgonasípot az útszéli árkokból szedik össze. Kolumbán Ferenc lelkész az anyakönyveket meg tudta menteni.

A temetőben a Nemes és Mikó grófok kriptái fala kibontva, még a padló kőcövek is felfeszegetve. Kifosztották a halottakat.

Oh, sokszor séltáltam régebben ebben a temetőben, Magam olvastam ezt a sírfeliratot:

Eleget járt a lábán,
Most fekühetik a hátán.

Rauka oláh tanító háza is kirabolva. Ő maga elmenekült a magyarokkal. Az ellenség elvitte a

falu szekeresét, Marosi bácsit, Székely István és Krecuj gazdákat.

Benézek özv. Király Sándorné úri házába. Jaj, ismét egy állat. Egy sárga, kicsi kutya majd megbolondul örömében, hogy valaki betér az el-
árvult házba.

Erős ágyúzás hallik Brassó felől. Katonai autó áll meg az utcán, katonáink dohányt árulnak, cserében tejet, vaját, zsírt, szalonnát kérnek. Megállok és nézem.

És megállok egy szép, sárga ház előtt. Mi történt itt? Bubi kutya se szalad vígan visítózva felém? És hol vannak a virágok és minden, minden? ... Ebben a házban halt meg az édesapám. Ezen a kapun lépett ki zsákkal a hátán két úri lány, Tök Marival és Székely Marival, a két szolgáló leánnyal és Bubi kutyával. Üres a ház. Nincs hol megállani. Immár a harmadik házat látom viszont, melyben az enyémekek éltek és egyikse tud befogadni egy éjszakára se, egyetlen órára se.

A kirabolt Székelyföld állapotára talán jellemzők az apró dolgok is. Napokon keresztül járom a falvakat és senkise tud egy varrótűt adni, hogy elszakadt ruhámat megvarrjam. Az élet legigénytelenebb eszközei egyszerre nagy jelentőséget kaptak.

Tovább megyek a szomszéd faluba, Árapatakra. Lakossága nagyrészből oláh. Híresek az asszonyok varrottásai.

Damokos Béla kúriáján tizenkét szoba bútora összevágva, fűrészelve. A felhasogatott zongora és a hintó darabjai a könyvtárral együtt hirdetik a teljes pusztulást. A kripta fala is kibontva.

Rác református lelkész háza, a kántor, a posta és Remenyik kúria kifosztva.

Éppen a faluban tartózkodott Csulak Lajos, az erődi ref. pap, akit elhurcoltak többed magával. A foglyokat egymáshoz kötötték, lóhátról üz-

ték, bottal verték s mivel híd nem volt már az Olt folyón, nyakig érő vízben hajtották át őket. Csulak karját eltörték. Szörnyen elkínózták.

*

Brassó megyébe értem. Mi történt a botfalvi cukorgyárral, kérdezi mindenki. Meneküléskor száz vagon cukor maradt itt. Ebből hetven vagonnal elvittek az oláhok, ami megmaradt, abból egyharmadrész lefoglalva a magyar és egyharmad a német katonák részére. A többit a lakosság számára biztosították, de a botfalusi kereskedőnek előbb Budapestről kell engedélyt szereznie az eladáshoz.

Botfaluban már alaposan dolgozott a gránát. Itt már csaták nyomán járok.

Az evang. pap, író ember. Lienert János. Egy drámáját Csehországban adták elő. Nagyon éhes vagyok. A papnak sincs egyebe, mint amit egy hátizsákba pakoltak neki ott, ahonnan visszatért a menekülésből. Dideregve állunk a fütetlen, hideg konyhán. Egy zug nincs, ahol pihenni lehetne.

A szép kaszinóból katonai raktár lett. Kardok, fegyverek, köpenyek, miket a csata helyén szedettek össze, a sok tölténnyel együtt tornyosulnak a teremben.

Az oláhok, mint szekereseket elvitték Rhein Andrást a 16. sz. házból, Mechel Györgyöt és Liess Jánost. A szász gazdák sorsát senkise tudja.

A katonák loptak itt is, de azt mondják, kemény büntetést kapott, akire rábizonyult. A tisztek még egy tányért se vettek igénybe a pap készletéből, pedig ott volt az étkezdéjük.

Az ellenség szept. 1-től, okt. 7-ig volt a faluban.

Kellner Pál tanító beszéli, milyen zeneszóval, vigassággal vonultak be.

Gligor Györgyöt kinevezték bírónak.

A Vidombák patak felett a híd kigyulladt. Dinamitot sejtettek ott és az egész falu lakosságát lefogatták. Cherciu György nevű ottani lakos unokája tiszt volt az oláh hadseregben, ez mentette meg a falubeli százszokat a büntetéstől.

Reindt Rudolf főjegyzőt kémkedéssel gyanúsították, lezárták és kiéheztették.

Schuffert Katalinhoz 202. sz. házba Szászmagyaroson bekérezkedett éjjel egy katona: Been-gedlek, de félek, hogy bántasz, előbb add ide a fegyveredet. Átadta. Az asszony most rázárta az ajtót és reggel kiszolgáltatta a foglyot a német katonáknak.

Liess Anna boltjában nem akartak fizetni. Az asszony ötletesen felelte: Mindenütt a ti zászlók lobog, — ez már a ti országotok, ahol rend van és fizetni kell.

A faluból kétezer marhát vittek el. Elégett négy csűr és 30—40 gránát érte a házakat és szaggatta fel a földeket. A polgári lakosságból csak egy gyermek halt meg. Tontsch András gazdának pedig egy gránát leszakította a karját és elvérzett az utcán. Botfaluig ért le a brassói csata szárnya és a tüzelés 30 óra hosszat tartott. A vidéken 17 ágyút szedtek össze.

Kellner Pál fején látom a fejszehasítás nyomát. Háza kifosztása ellen védekezett, akkor ütöttek le. Oláh orvos kötözte be.

Kimegyek a katonasírokhoz. Ott van egy berlini újságíró is.

A mi katonáinkat Kellner Pál temettette el az itteni százsz vezető emberekkel. Mintegy száz oláh sír is van a határban.

Az új temetőben 1 tiszt, 2 altiszt, 19 közlegény alszik. 22 német katona a 333-ik ezredből. A sírok ott vannak, nem messze a falutól. Külön pihen egy derék német tiszt. Mellette külön két

altiszt. Sírjukon még késői őszi virágok nyílnak. Aztán egy nagyon hosszú tömegsír, sápadt, lila virágokkal.

Sűrű, hideg, fekete felhők ereszkednek lefelé. Alkonyodik. Oly szépek ezek a szomorú katona-sírok. Egy-egy vas sisak látszik az estében. A halott vitézek sírját reggelre behavazza a tél.

A szép Barczaságon járok. Brassó városával együtt 13. száz és 7. csángó község fekszik ezen a síkságon. Össze-vissza járom a vidéket. Roman Scholtysik német tiszt cikket írt Magyarországról. Arra kér, fordítsam le magyar lapok részére.

Keresztényfalván 200 ház égett le. Ezek a lángok világítottak felénk, mikor elmenekültünk.

A hegyek között érdekes hivatalos emberrel találkozom. Székely Béla fogatja össze azokat az oláhokat, kikre valami hitványság rábizonyult. Rozsnyón 296 oláhot fogatott el.

Már itt van a tél. Fagyott utakon, havasok között kocog velünk a jámbor Rozalinda. Mit gondolhat, mikor az útszélen látja egy elhullott katona ló fagyott tetemét?

Gyönyörű havasi patak fut le Volkányban az utca közepén, A faluból — 2700 lakos — elvitte az ellenség Bosch Jánost, Gobel Jánost és Bartel Péter gazdákat.

Rozsnyón laktak valamikor a kettes huszárok. Csodaszép fekvése van a falunak. A háttérben a fenséges Bucsecs havas és a Schuller. A vár 1500-ból való. Rozsnyón 2000 szász, 3000 oláh és 10 magyar család lakik. A betörés napján itt már reggel ötkor megszólaltak az ágyúk. Hahn Frigyes nevű szász fiú kezdte a tüzelést a mi részünkről és még menekülése előtt eltemette Lander Gusztáv az első magyar honvédet, gyergyóditrói Gombos Györgyöt.

Az ellenség a kriptákat is feltörte Rozsnyón.

Tzigara Simulcas minden értéket elszállítatott.

Visszavonuláskor az ellenség járört hagyott hátra, hogy a falut felgyújtsák és a népet legyilkolják. Katonáink gyorsasága akadályozta meg e szörnyűséget.

Barthelmie Györgyöt a Mühlen Grund nevű erdőben agyonlőtték. Marcel András bénakezű 30 éves gazda agyonvert tetemét felesége találta meg. Bartsch János 60 éves gazdát Fuhrmann kereskedésének védelmezése közben a bolt előtt verték agyon. Lierenz János 76 éves nagygazda, aki nagyot hallott, nem felelt a kérdésre, ezért agyonverték, orrát, fülét levágták. Goss Róza nevű özvegy tanárné félt és magához hívta Ziegler Ernő asztalos családját éjszakára. Éjjel az ajtón kopogtattak. Ziegler kinyitotta, magukkal vitték, testét megcsonkítva, holtan találták az erdőben. Lánczkor József magyar molnárt az utcán ölték meg. Wagner Tamás mészáros a mezőn verték agyon. A fiút az apja, ingéről ismerte fel, mely kilátszott a földből. Sadlers Márton gazda testét a fűrészmalomnál lelték meg. Schmiedt Márton csendőrt az utcán ölték meg. Kraft Mihályt az erdőben.

Hirtelenében ezeket a kegyetlen gyilkosságokat tudtam feljegyezni.

Pfaff Mihály jegyzőt, leányát és cselédjét éjszaka vitték el, hogy kivégezzék. Ütközben valahonnan egy golyó süvített és megsebezte az egyik kísérő katonát. A zűrzavarban elmenekültek egy csűrbe, ahol reggel félig halálra válva akadtak rájuk.

Dr. Rosenauer orvos nem tudott elmenekülni. Lefogták és mint orvost alkalmazták. Adtak neki egy cédulát, hogy senkise bántalmazhatja őt. A nép hamarosan észrevette, hogy a katonák nem tudnak olvasni és mindenféle cédulákkal becsapták őket. Badjon Fritz bácsi, az öreg vendéglős

se tudott elmenekülni és valamiért huszonöt botot kapott, most is sírni látom a kedves öreget, aki minden nap egy tál bablevest tesz elé. De nagyon hálás vagyok ezért is. A vendéglő udvarából egy barlang vezetett a várhegy oldalába. Oda is el-elbújt B adj on bácsi.

A községházán az 1916. évi iktatókönyvbe valamit írtak az oláhok. Lefordítva ezt jelenti, ha Ferencz József nem adja át az országot, elevenen megnyúzzák és rózsabokorba eltemetik.

Egyik faluban a német katonák dob helyett pléh fazekat kongatva hirdetnek valamit a népnek.

Oláh tábori lapokat találok. Rá van nyomtatva, a hadsereget ne nevezd meg, helység nevét ne írd, dátumot ne tégy.

Rozsnyón a községház előtt a ketrecben látom Falkenhaynnak egy rendeletét.

Bartalmie úrnő beszél, nála egy oláh tiszt lakott, ő és nővére és a tiszt minden este együtt sírtak.

Rozsnyón a hivatalos könyveket tovább vezették az oláhok és leltárt vettek fel a falu értékeiről. Aláírás: George Brezeán, szept. 20.

Szept. 19-én elrendelik, hogy az elmenekült századok terményeit az oláhok leszedjék. Fele azé, aki leszedi, fele a katonaságé.

Amott a 45. ezred napiparancsa, hogy a gépfegyver osztag Zernyestre menjen.

A rozsnyói kórházban ütközet alatt 400 sebesült volt. Most százat találtam. De itt van egy másik kórház. A lengyel légionista diákoké. Ez a kórház a Sommétól jött Kacáig vonaton, onnan Töröcsvárig gyalog. 147 kedves ifjú beteget találok benne.

Megtudom azt is, hogy a frontra most katonáinknak naponta hatvan ökröt szállítanak ki.

A Ganzért gyárban és Papp posztógyárában

is rengeteg kár esett. Elvitték a készletet. Ma Papp László gyáros vendége vagyok. Nincs se villa, se kanál, se kenyér, se abrosz. Egy kirabolt ház úri levegőjében jól esik a semmi is.

Esti szállást Lander Gusztáv evang. lelkész házánál kapok. Kedves asszony, hogy takargat minden lim-lommal. Nincs párna, se paplan. Az ajtónak csak féldeszakája van meg. Szobámba besüvít a havasok levegője és a padlót belepí a hó. Holnap tovább megyek.

*

Barczaszentpéteren tűzesetek voltak. A faluból magukkal vitték Kliemes Jánost és Brenndorfer Pétert. Bock Mihály lelkészt megmentette egy falubeli oláh asszony. Bock tiszteletes úr cselédleányát megtámadta egy tiszt. A pap a lány védelmére kelt, abból került a veszedelem.

Kloes Mihályt addig másztatták létrára, míg leesett és karját törte.

A Munteán üzletben selyem cafatok lógnak. A gránát ereje még a kukoricaszemetet is lemorzsolta a boltos udvarán.

Egy szál gyertyánál német tiszték ülnek egy házban és a Wacht am Rheint énekelik. Német tiszték gondoskodnak arról is, hogy a postámat továbbítsák.

Barczaszentpéteren 200 sír lehet a falu határában. A halottakat a mi katonáink temették el az oláh foglyokkal, de még nov. 16-án, ottlétemkor is találtak halott oláh katonát az erdőben.

Amíg a Barcaság útját járom, mindenütt halom az ágyúzást. A nagy síkságon dörögve zúg tova. Kimegyek egy hegyoldalra. Beleállok a véres, piszkos lövészárokb. A vörös vércsíkokat megbarnította az őszi avar. Egy keresztben bús katonasapka leng. Hier ruht ein deutscher Soldat vom Regiment 187. Sorba jönnek a néma sírok.

Sűrű, fekete rajban repülnek fenn a varjak. Jaj, már sötétedik, de a méhkerti síroktól nem lehet elmenni.

Tovább olvasom: Hier ruhen in Gott tapfere Kameraden der 2 comp. I. R. 188 gef. am 8 f 16. A másik sírban 11. A harmadikban 5 katona alszik. A sírokon már nincs virág. Megdőböntő komorságban fényes, magas sisakok nyugosznak a halmokon s leszáll reájuk a téli sötétség.

Bajor katonák két hatalmas, ágyúvontató lovat fognak egy sodronyáig nyúzott kocsiba, azzal megyek tovább.

Brassóban német tisztek hatalmas autót adnak rendelkezésemre, hiszen lábamról lecsavarodott a vékony kis cipő, ki-be folyik a hólé. De én már láttam három lakásunkat és tudtam, hogy nincs már hol megállanom.

Brassóba érkeztem. Mester u. 1. J. T. Menschendorfer evang. lelkész házánál kaptam szállást. De nem tudom, hogy kerültem oda.

Felkeresem gróf Mikes Zsigmond főispáné - kat. Régi ismerősök.

Brassóban a posta nov. 14-én nyílt meg. Távírda nincs, se telefon. Az első hatalmas hó 17-én hullott le.

Mikor az oláhok kivonultak, Weisz Ignác ügyvédet Derestyére vitték, falhoz állították, mellőzték, de nem halt meg. Reggel egy autó felvette. Meggyógyult.

Óbrassóhan tíz asszonyt állítottak fához, hogy lelőjjék, de oda érkező tisztek megakadályozták.

Ugyancsak Óbrassóban Hermannét és leányát a gránát házukban megölte.

Gábos Dénes iparos leánya felkiáltott, bár csak már visszajönnének a mi katonáink.

A leányt beárulták. Eltűnt. Brassóból elhurcolták Meisl József apátplébánost is. Az erdélyi

egyházmegye papjai közül 30—40 végez tábori lelkeszi szolgálatot a harctereken.

A *zárdák* sorsáról ezeket hallottam: ott maradtak a petrozsényiek, a kőröspatakiak, a sepsiszentgyörgyiek és a kedves nővérek a betegápolás szép kötelességét végezték.

Szebenből minden baj nélkül távoztak az apácák. Hallom, a petrozsényiek később mégis eljöttek.

No, de lássuk tovább a brassói eseményeket.

Pál János fogházőr udvarára egy sebesült oláh katona beesett. Azt hitték, hogy Pál ék sebesítették meg. Fegyvert fogtak a családra. Szomszédok mentették meg.

A híres Korona szállodát srapnelezték. Kórház-u. 58. sz. a. Kovács Lajost megölte.

Unitárius egyház tábláján a feliratot befestették.

Brassó-Bertalan állomáson csata volt. Mindenki erről beszél. Falkenhayn IX. hadserege okt. 7-én érkezett Brassóba az 51. honvédhadosztály csapataival. A Méhkertek felől a 187. porosz hadosztály közeledett. Nem lehet feladatomban a csaták menetének leírása. Csak neveket jegyzek össze, kiket a nép emleget.

De Petrán Sándor, ma vitéz Petrányi ezredes, a 305. h. gy. ezr. III. zlj. parancsnok hőstettéről hallok legtöbbet, a Bertalan vasút állomással kapcsolatban. Heves kézigránát, szurony, puska és géppuska harcokkal verte ki onnan az oláhokat, kik 250 halottat hagytak soraikból.

Ebben a harcban ugyancsak hősként emlegetik Cseh Lajos hadnagyot, aki egymaga géppuskázott le az állomás épületéből mintegy 100 oláh katonát. Holtak rajvonala feküdt a brassói csaták nyomán.

Vargha hadnagy nevét a hősök között emlegeti a nép. A Fellegvárból Petrán százados az

állomásra zúdította a géppuska tüzelést. Csak egyes román vonatok tudtak elmenekülni, míg a többi az összes élő állatokkal, élelmiszerekkel, ruházattal és a lakosságtól rabolt cikkekkkel, katonáink kezébe került. 400 vasúti kocsit mentettek meg a híres géppuskások. A győztes honvédeket Fabritius polgármester üdvözölte a piacon és a nép ajkán felzengett a magyar himnusz.

*

Most arra kérlek itt közben, mondjátok meg nekem, mi ez, amit írok. Történelem? Talán annak apró morzsái. Mindenki hullatott el valamit, de senkinek se volt ideje összeseperni a hulló könnyeket, a hulló vért, a sodródó faleveleket. Talán regős vagyok. Könnyebb volna az írás, ha tudnám, mi vagyok. De egyet tudok. Az adatokat bírók, községi jegyzők, szolgabírók, alispánok, főispánok adták. A többit a falvak népe, azon frissen, melegében, ahogy történtek a dolgok.

Ha valaki úgy érezné, hogy túlságosan részletes, vagy unalmas ez az írás, arra kérem, az áldozatot, melyet idegei hoztak, ajánlja fel cserébe azokért a könnyekért, melyeket azok hullattak, akikkel a dolgok történtek. Most pedig téli ködben, téli fagyban utazzunk tovább Sepsiszentgyörgyre.

A kis székely fővárost szept. 2-án d. e. 11 órakor szállotta meg az ellenség. Minden ellenállás nélkül, hiszen a lakosságnak katonai parancsra távoznia kellett. Csak öregek, betegek és azok maradtak ott, kiknek már a menekülésre se volt idejük. Lovascsapatok vonultak be Mirodescu százados vezetése alatt

A Ferencz József kórház megbízott orvosa, Barabás Sándor dr. és Kelemen Lajosné, Zathu-

reczky Berta, mint a Vöröskereszt alelnöke, kórházi díszben fogadták a bevonuló katonákat. A betegek és a lakosság részére védelmet kértek.

Mirodescu kijelentette, hogy a kultúra nevében jöttek és a lakosságnak nem lesz bántódása, ha a katonai parancsnokság intézkedéseit betartja. Aki azonban a legcsekélyebb dologban szót mert emelni, azt véres kegyetlenkedéssel üldözték és csupa halálfélelem: volt az otthon rekedtek élete.

Az oláhok a vagyoni biztonság kezelésével Császár Lajost és Sikó Bélát bízták meg, A szabad járás-keelés tiltva volt a város területén is, aki este 9 órán túl járt: letartóztatták. Kovács Ferenc nyugalmazott városgazdát, mint tolmácsot alkalmazták. A kórház betegeit és a menház öregeit is beleértve, mindössze 150 ember maradt a városban. A menekülés szörnyűségeiből, külön böző okok miatt azonban többen visszavergődtek és így az oláh hadsereg bevonulása napján a 10 ezer lakosból 6—700 volt otthon.

A város polgármestere, Bálint Dénes, szintén a menekült lakossággal tartott. A város hivatalos kulcsait Szilágyi György adókezelőnek adta át.

A bevonult oláhok a keresztvári magyar iskola tanítóját, Aleman Iláriet nevezték ki polgármesternek. Rendőrkapitánynak pedig Nagyszebenből Guimán Györgyöt. Éjjeli őröket és városi szolgálkat is neveztek ki eleget. Ennek dacára, pusztult ott minden. Azt lehet mondani, hogy csak az üres falakat találták a később visszatelepített menekültek. Orgiát ült minden gonosz szenvedély. Minden erkölcsöt megszegyenítő adataim vannak, de ezekre most nem térhetek ki. Magát a kórházat használták tivornya helyül, mihelyt nem éreztek közelükben magasabb rangú

tiszteket. De maguk a tisztek törték fel a helybeli üzleteket is.

A kórházat meglátogatták Ghica herceg és Angelescu tábornok, kiket Kelemenné fogadott. A fiatalabb tisztek kezét is csókolgatták az úrnőnek. Angelescu, dr. Bene István elmenekült ügyvéd házában lakott.

Zajzon Farkasné, ismert úriasszony vezette a kórházi főzést és udvariasságból esténként a tisztek a magyar himnuszt és a „Ritka húzat” játszották hegedűn.

Barabás doktoron kívül hét oláh orvos is működött a kórházban, hol sok volt a venereás oláh katona. Azonkívül 45 önsebesített oláh vitéz.

Dr. Celebrián és Graza Konstantin oláh orvosok a kórház főorvosánál, Fogolyán Kristófnál laktak.

Éjszakánként több ízben is fegyveres kutatást tartottak a betegszobákban. A zaklatások ellen Angelescuhoz fordultak, aki be is tiltotta azt, de a tábornok távozása után annál dühösebben folyt a kutatás.

Épületekben a városban nem volt károsodás. Csak két ház és egy csűr égett le. Asszonyokat, lányokat üldöztek és kínoztak. Klósz Józsefné nevű 70 éves nőt meg is gyilkoltak és a Kolcza üzletében egy kisasszonyra rálőttek, karja alatt sebesült.

Mint túszoikat a kórházból vitték el hét rokant, lábbadozó katonánkat. Mint hajcsárokat: Oláh Jánost, Daragits Illést és Csatlós Mihályt.

A számadásokat és a pénztárt, a hivatalos kilakoltatáskor magával vitte a városi tanács, mely Békéscsabán működött tovább. Az irattár ott maradt, nagyobb kárt nem tettek benne, csak térképek után kutattak. Az adóhivatal főbb könyvei elpusztultak. Az egyházi anyakönyveket is megmentette a városi tanács.

A szeszgyárak és likörgyárak készletét utolsó cseppig megitták, az utcákon ezer számra hevertek az üres üvegek. A Kupferstich szeszgyárat alá is gyújtották, de nem robbant fel és megmenekült egy egész városrész.

A Klinger-féle híres szövőgyár meglevő készletét Brassóig elszállították, de ott a mi katonáink lefoglalták a kiadós zsákmányt.

A műmalmokat szédülták. A dohánygyárból hét vasúti kocsival tudtak elszállítani. Az iskolák berendezését elpusztították. Teljesen tönkretették az ide-oda átvonuló csapatok a város végén levő női ipariskolát, mely az ősrégi kedves Daczó kúriában volt.

A Székelyföld egyik legnagyobb kulturális értéke, a székely várstílusban épült, Székely Nemzeti Múzeum. Cserey Jánosné székely nemes nagyszony alapította 1875-ben. Tzigara Simulcas jelentést tett a múzeum értékeiről. Bukarestből egy bizottság jött ki és autókon több láda értéket elvittek és végigturkáltak a levéltár, könyvtár, régiségtár és néprajzi osztályokon. Ez volt a Székelyföld egyetlen múzeuma, melyre az állam is nagy gondot fordított és békében évi 28 ezer Kor. segélyt adott. Az oláhok elvitték a múzeum leltárát is. Csutak Vilmos és dr. László Ferenc, múzeumőrök, a Székely Mikó Kollégium tudós tanárai, megrendülve látták a rémes pusztulást, mely e kivételesen érdekes népnek, a székelységnek emlékeit semmisítette meg.

A magánházak a szó teljes értelmében kirabolva. A visszatért lakosságnak új életet kell kezdnie. De elhordták a város élelmiszerkészletét is, az évi gabonatermést is. Lovak, marhák nincsenek és az őszi vetést nem lehetett elvégezni. Menekülés előtt 700 ló és marha volt fogatokban, azt a menekültek részben magukkal hajtották és ott kallódtak el az állatok a vándorúton.

Az oláhok a városból okt. 5—7-én takarodtak el. 5-én már szedni kezdték az oláh zászlókat a házokról. 8-án német járőr érkezik és! kitűzik a szövetséges zászlót. Ugyanakkor bevonult Solymossy Lajos százados, 46 huszárjával, továbbá Biró István és Temesváry János főhadnagyk. Később Bánffy báró érkezik nagyobb csapattal, de már nem akadt dolga.

Ugyanis a város mellett levő Olt vizén túl, egy oláh ezred volt még és járőröket küldöttek át, akik nem tudták, hogy csak az a 46 hős huszár van a város belsejében. Az Olt túlsó oldaláról gépfegyverrel lőttek a városra. Solymossy Lajos vitéz kis csapatával az Olt vizével átellenben, Örkő — úgy-e be szép név? — hegyre vonult és megkezdődött az utcai harc, melyben elesett egy hős magyar huszár. Reggeltől délután 4 óráig tartott a csata. Sikó elrendelte, hogy a lakosság meneküljön az Örkő melletti nagy erdőbe. Az a néhány hős székely katona megvédte a várost és fejvesztetten menekültek az oláh katonák. Utoljára még kiadták parancsba, hogy gyújtani, rabolni, ölni kell mindent és mindenkit, akit útban találnak. Ekkor gyújtották fel az előbb említett két házat és egy csúrt.

Az oláh katonák 300 disznót öltek le és azt bepácolták télire, de nem vihették magukkal és a közeledő magyar vitézeket ezzel vendégelte meg a győzelem után a lakosság.

Kivonuláskor oláh részről 40 tiszt volt a városban. Elvittek 200 ágyút.

Azon a hétfői napon, mikor a székely nép hivatalos parancsra elmenekült: a 2-ik közös gy. ezred vette fel a védelmet 4 ágyúval. Az oláhok kivonulása után egy ágyú maradt a városban. A neve: Gyuri. Ez védte Sepsiszentgyörgyöt.

A magyar honvéd huszárok bevonulásakor

meghúzták a régen elnémult magyar harangokat, amelyekben Gábor Áron lelke megszólalt.

Most a csendes városban elvezetlek a negyedik lakásba, melyhez életségem fűztek valaha. Megmutattam a kihalt szülei házat és két másik faluban nővéreim elpusztult otthonát.

Ebben a kis székelly városban én magam laktam. A lakást lezártam kulccsal és nyaralni nővéremhez mentem. Onnan, tőle és vele menekültem. Emlékeztek a zsákokra?

Most visszahozott a sors, saját otthonomba. Kulcsra nincs szükségem már. Szépség, művészet, báj, kedvesség volt egykor ebben a kis otthonban. Európa minden országából összehordott értékeim, sajtó alá rendezett írásaim és vele együtt minden elveszett. Romokat, törmelékeket találtam. Ebbe a házba soha többé vissza nem mentem. Csak egy kép maradt elmúlt életemből, azt is évek múlva kértem el Gábor Győző tanártól, aki valamikor lefényképezte ezt a szép lakást. Ha ez a kép nem volna, azt hinném, csak álmodtam, hogy volt egyszer egy otthonom.

De nincs időm saját sorsomon könnyezni. Valahogy már szégyelném is. Lassanként megnő az ember. Most menjünk ki a piacra, szedjük össze az adatokat a vidékről.

Bodoláról is hallok híreket. Érdekes kis falu ez. Négy urasági lak van benne. Nemesi kúriák, kastélyok. Béldi Ákos gróf, Béldi Tivadar, Mikes Zsigmond gróf, a brassói főispán és Nemes Jánosné grófné az urak ott. Tehát volt mit pusztítania az ellenséges kéznek. Hogy melyik kastély szenvedett legtöbbet, azt nehéz megmondani. Azt hiszem, a kár legnagyobb a Béldi Tivadaréban, melynek tizenhét szobája, egész belső berendezése esett áldozatul. Bútor, kilincs, ablak, finom cserépkályhák, zongora, minden össze-vissza törve!

Még a templomot se kímélték. Ott is összetörték a szentséget. Feltörték a kriptákat is, a koporsót is, a halott cipőjének a csattját is levagdalták. A lakásban nemcsak a bútor van megtépve, lenyúzva, hanem még a falak finom tapétái is és a különféle kocsik huzata is. Maga a Mikes grófi pár megdöbbenve beszél a bodolai dolgokról. A Béldi Tivadar és gróf Mikes-féle szeszgyárok is megszenvedtek.

Zalánban Sántha Mózesné és Bodor Istvánné az áldozatok: oláh katonák lőtték agyon mind a kettőt. Hogy miért, arról félnken beszélnek a falubeliek. Timár Sándort és még egy legényt pedig elvittek. Kilyénben van néhai Székely György, volt brassói főispán ősi kúriája, mely szintén ki van fosztva és rabolva. A fosztogatás mértékéül elég annyit említeni, hogy a kriptát is feltörték. Csutak Lajost és Katona Jánost, a két gazdát szekeresnek vitték, de vissza nem tértek.

Étfalva-Zoltán községben szintén csak rablás és fosztogatás történt, embert nem öltek. Gidófalván az asszonyok, leányok az oláh katonák elöl a zsilipek alá bújtak. Oltszemen kirabolták Rápolti Mózes szép üzletét. Ő maga panaszolja keserű szívvel. De éppen így kifosztották a Sántha-féle szeszgyárat és úri lakásokat. Helybeli cigányok garázdálkodása folytán sok kár esett. Boros János 55—60 év körüli gazdát megölték, testét ott találták meg a zalánpataki hídnál. A gróf Pejacsevics—Mikó-féle kastélyban, melynek jelenlegi tulajdonosa Halter Ottó nagybirtokos, ugyancsak nagy mértékben fosztogattak s a kastély szobáiban bivalyt öltek.

Dalnok községben Kovács Károly földbirtokostól mindent elraboltak s ezen felül összevissza verték, belső részeit összetörték és belső elvérzés következtében meg is halt.

Hadnagy Gyula birtokosnál zongoraszó mel-

lett nemzeti táncokat jártak. Meglőtték Bingó Kovács leányát. Dalnokból 12 gazdát vittek el szerkestől. Barthos Albert gazdának elhajtották a iovait. Bánatában felakasztotta magát.

Ezeket a híreket hallom a piacon. A városban ma csak a Ferencz Lajos-féle üzlet van nyitva. Ferencz Lajosné úri házában pihenek egyet. Istvánffy Gyuláné házában pedig a vért arcomba kergeti, amit ott látok.

Veres Ernő r. k. káplán napestig gyóntatott a megszállás alatt. De a boltban is hallok híreket.

Kovácsnán Deák Tamás” és Vájna neveket hallom, de nem tudom, mi történt velük.

Sepsibükszádról elvitték Antal Istvánt, Sántha Jánost és Istvánt, Gubás Györgyöt, Tódor Györgyöt, Rápolti Istvánt és Laczi Ferencet. A falu határában agyonverték őket.

Magyarhermányban megégettek egy kis pásztorfiút, mert nem tudta elárulni a magyar sereget.

Zalánból Kádár Józsefet és Szilágyi Sándort Káinok határában agyonlőtték.

Komolló: Elhurcolták Benkő Józsefet, Dombora Miklóst és Andrást, Csűrös Mihályt, Kis Jánost, Opra Jánost, Modi Ádámot.

Málnás: Elvitték Zaláni Istvánt és Pál Jánost.

Mikóújfalu: Szakács János fuvarost.

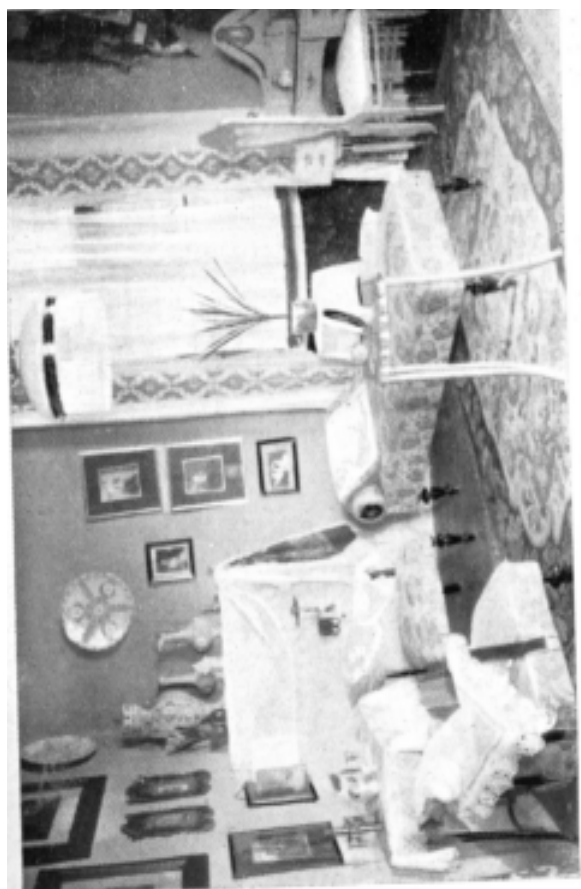
Kilyén: Csulak Lajost. Kilyénben egy őrnagy ott felejtett tiz kgr. katonai iratot. Hírszerzőink átvették.

Oltszemről Boros Jánost Bodok határában lelőtték.

Keresztvárról elvitték Kozsokár Dánielt, Bogár Dénest, Blenda Mózeset, Bancza Józsefet, Vulpuj Eleket, Posztós Bibó Jánost.

Bikfalva: Fejes Lajos gazdát és Kész Izra molnárt lelőtték.

Sepsibodok: Kis György Ferenc bíró ügyes

Egyszer volt hol nem volt...

furfangokkal megmentette a falubeli gazdák állatait.

Sepsibükszád: Kádár István kereskedőt kikötötték, magyar katonáink vették le.

Kisborosnyó: Tompa Maria földbirtokosnővel elvitték Béres Sikes Ferencet, Ráduly Ferencet, Csiki Ferencet, Nagy Andrást. Ladócz erdőben rájuk lőttek. Nagy András életben maradt, a többi meghalt. Elvitték még Csiki Józsefet, Bodó Gábort, Máthé Gézát, Nyiry Andrást, Kicsi Jankót, Veres Józsefet, Ráduly Andrást, Nagy Ferencet. Mihályfy Károly tanító három napig bujdosott a kukoricásban. Tompa Mária vette védelmébe, mert nála tábornok lakott, aki az úrnő ökreit magával vitte, az úrnőt gyalog vitték Nagypatakra.

Ugyancsak Kisborosnyón történt, Joós 86 éves öreg urat szuronnal szíven szúrták és véres testét szalmakazalba rejtették, öt nap múlva Tompa úrnő temettette el.

Bikfalván lelőtték Fejes földmívest. Szabó Elek jegyzőt elvitték lövészárkot ásni. A jegyző földjén két embert lelőttek, ott vannak eltemetve. Egyik ember ilyefalvi volt.

Réty: Losonczy András nemes gazdát kényszermunkára vitték és száz botot kapott. Ráfogták, hogy elvágta a telefon drótokat.

Valamelyik faluban Fuchs Malvi költő fiával találkoztam, aki a Pester Journal munkatársa. A poétalelkű fiú egy pillanatra elfelejti a háborút és édesanyja szép verseire gondol.

Árkos községbe személyesen is kimentem, Szentkereszty báró főispánnal. A báró családja egyike a legősibb székely főúri családoknak. Az árkosi kastély nagyon megszenvedett. Kocsin megyünk át Sepsiszentgyörgyről és a báró megmutatja a fő oláh védelmi vonalat. A román szár-

mazású báróné kastélyában, hol egykor Carmen Sylva is vendég volt, bosszúból is pusztított az ellenség és sok drága műkincs esett áldozatul. Josef Krompu ugyan adott nyugtát az elrekvirált dolgokról. Faluvégny. tanító, ki a kastélyt őrizte, hiába kért kíméletet a 30 szép szobára. Elvitték a híres képeket is, román és magyar ősöket. Floresco, Ghyka, Bibesco, Brankován, Vitéz Mihály mellett a székely ősök voltak, a kastély díszei.

Érdekes, hogy lövészárkok ásatása közben, a Szentegyház dombja nevű határrészen az oláhok ráakadtak a régi falu kőalapzatára.

A megrongált kastélyból szomorúan távozunk a báróval. Vissza Sepsiszentgyörgyre. A vármegye házához. Ott lakik most a főispán is, Király Aladár alispán is. Most érkeztek haza, belügyminiszteri rendelettel. Én magam Zajzon Farkasné nál lakom. Az urak is idejönnek étkezni. A megyeházánál vesszük a nagy hírt, hogy-hogy nem, Ferencz Lajos kereskedő útján, hogy meghalt a király, Ferencz József nincs többé. Megrendülve nézünk ki a vármegye ház ablakán a távoli hegyekre és azt kérdezzük, mi lesz. De a katonák már felesküsznek IV. Károly királyra.

Még egy érdekes emberrel találkozom itt. Huszár Károly későbbi miniszterelnökkel. Együtt kosztolgatunk Zajzonnénál. Huszár figyelmeztet, hogy vigyázzak, esetleg letartóztatnak valahol, mert oly dolgokról írok, amikről nem szabad.

Huszár különben a hírszerző osztály parancsnoka volt és azokban a nehéz napokban kemény munkát kellett végeznie.

Dr. Király Aladár alispán is hatalmas erővel kezdi az újjáépítés nehéz munkáját. Beutazza a vármegye minden kis faluját. Olykor velem én is, mert tudom, hogy hiteles adatokat gyűjthetek.

A Magyaros tetőre András Albert kézdivásárhelyi szolgabíró hivatalos kíséretében mentem. Hegyi ösvényeken, ágyúk között táborozó katonák során keresztül.

Dr. Király Aladárral számbaveszem Kézdivásárhely adatait. Ez a kis székely város közel van a határhoz, egészen az Ojtozi-szorosnál, ahol aug. 29-én jött be az ellenség. Benkő Lajos polgármesteri megbízott átadta a hivatalos kulcsokat és az oláhok uralma megkezdődött.

Brassován Traján kézdivásárhelyi illetőségű kereskedelmi akadémiái hallgatót kineveztek jegyzővé. Benkő Lajos régi városi tanácsost állásában meghagyták. Török sörgyárost pénztárnoknak, Vajda asztalosmestert rendőrfőnöknek nevezték ki, Antalffy Nándor 55 éves rendőrt pedig küldöncnek. Ezekon kívül a város lakosságából rendelték ki éjjeli és nappali őrszolgálatra. A városházánál pedig felváltva, naponta más-más négy városi polgárt tartottak kezesként.

Kézdivásárhelyen 650 lélek maradt otthon. Akik ott rekedtek, saját otthonukban állandó halálfélelmek között éltek.

Érdekes és minden vidéken egyöntetű volt a vélemény, hogy az oláhok azért dühöngtek legjobban, hogy az intelligens lakosság miatt menekült előlük. Az elárvult úri lakásokból el is tűnt minden, ami megmozdítható volt. Még egy rongy foszlány se maradt sehol. A katonák, ha valamit vásároltak, rablott holmikkal fizettek.

Néhány kereskedő is otthon rekedt és kinyitották az üzletet, a kényszer alatt. De hiába mondott árat, mert még a tisztak is, csak annyit fizettek, amennyit akartak. Ki mert volna ellenkezni?

Tüzesetek a városban nem fordultak elő, csak egy ház égett le. Kivonuláskor azonban hitványul viselkedtek. Fel akarták gyűjtani a várost. Petró-

leummal több házat és üzletet megöntöztek. Azonban oly gyorsan kellett futniok, hogy tervüket nem tudták végrehajtani és így csak Szász Dávid és Dávid István és fiai boltját tudták felgyújtani és csak a Szász bolt földszintje égett el. A ház maga Tóth József doktoré. Kivégzés nem történt, de ütés, verés, borozás, kínzás, elég. Az oláh katonák itt is a sírboltokat kezdték rabolni. Erdő Sándor odaszólt:

— Legalább a halottakat hagyjátok békében, ott úgy se találtok semmit...

Ezért a figyelmeztetésért úgy megverték szegényt, hogy abba belehalt.

Október 7-én a városban tartózkodó polgárok színe-javát felrendelték a városházára. A megjelenteket azonnal letartóztatták, fogságba vették és nem is engedték szabadon. Vasárnap és hétfőn pedig a katonák kezdték összefogdosni a megrémült magyarokat. Ezeket a csendőrlaktanya pincéjébe zárták. A foglyokat nem élelmezték. Hazulról kellett ételt-italt bevinni. Hétfőn és kedden az ételhordozókat is lefogták, elzárták és kedden az összes foglyokat elszállították Oláhország felé, Sósmező irányába.

Az elhurcolt egyének hivatalos névsora: idősebb és ifjabb Bibó Ferenc, Balázs László, Balogh Vendel, Balázs Géza, Barabás István, Benkő Béla, B. Dénes és B. Lajos, Bodó István, Bodor Béla, Bodor György, Bogdán Sándor, Bokor Gyula, Binder Lajos, Bernáld József, Cseh Imre, Dézsy Dániel, Elekes Imre, Esztián Sándor, Erdő Bálint, Fekete Márton, Fülöp Sámuel, Füstös István, Greising Vilmos, Grósz József, Háromszéki Lőrinc, Kapusi Károly és László, Jancsó Ferenc — kettő e néven — Jancsó Géza, Károly, Elek József, István, Áron, Kovács Pál és Lajos, Kovácsy Bálint és Izsák, Kozma Mihály, Kreise Lajos, Kapusi István — kettő — Magori Géza, Maringer

Márton, Málnássy József, Magyary Pál, Máhig Berard, Martonyi Lukács, Molnár Dávid, Károly és Sándor, Nagy András, György, János, István, József, Lázár, Mihály — kettő e néven —, Oláh István, Pap István — kettő — és János, Práda Antal, Rácz Dénes, Somody Samu, Szimon Gyula, Szabó Lajos, Szentiványi Árpád, Szotyory József és Sándor, Szöcs Bálint — kettő — és Mózes, Tamás Gábor, Tibédi János, Tibiás Mátyás, Török Sámuel, Turcson György, Vajda Albert és Ignác, Zajzon Lázár, Zimcsák Ferenc, Ka j tár Mihályné kocsisa, Jancsó Mózesné kocsisa, Gere Lászlóné, Ka j tár Mihályné és Szabó Teréz.

Ezek között van előkelő úr, iparos, gazda és cseléd.

Az elszállított foglyokon kívül elvittek 650 fogatot gazdáikkal. Ezek környékbeli emberek voltak, kiket berendeltek különféle címeken. Ezeket a szegény székely fuvarosokat is Sósmező felé szállították, később vasútra tették és Jassyba, majd fennebb északra, Sípot, vagy Sipotele községbe vitték.

A szerencsétlen foglyok már Sósmezőn mezítláb voltak.

Ilyen erőszakos, garázda viselkedés mellett a nők is sokat szenvedtek az? oláh katonáktól, sőt a becsületét védelmező nőekkel szemben fegyvert is használtak.

Az anyakönyvek és más iratok megmaradtak. A város pénzét a menekülő székelyeknek sikerült megmenteniök.

A törvényszék, járásbíróság, ügyészség és a telekkönyvek, borzalmasan összedulva-tépve, elpusztultak. A bankok pénzét is ügyesen megmentették a székelyek, de a hivatalos iratok ott is megsemmisültek.

Kovács János malma sértetlen, mert azt maguk az oláhok is üzemben tartották, de termé-

szetesen gabonát, vagy lisztet nem hagytak benne, csak a kicsépeletlen gabonát nem tudták elvinni. Éppen ez a sors érte a szeszgyárakat is. A bezárt üzleteket feltörték és kifosztották.

Kézdivásárhely nemcsak jó módú, hanem gazdag iparos város és sok kár érte a lakosságot.

A betörő oláhok innen is fejvesztetten menekültek. Az oláhok telefon parancsnoksága a „Plevná”-ban székel és az emberek fül- és szemtanúi voltak az oláh katonák kétségbeesett jajgatásának, mikor telefonon jelentették a homoródi, fogarasi és kőhalmi vereségeket.

A város határában harc nem volt, de katonasírok vannak. Amott van Vásárhelytől feljebb Sósmező község, melynek nevét beírták a történelembe.

Ahogy Kézdivásárhelyről Sósmezőre mentem, szomorúan tekintetem a Mikó téglagyár felé, ahol lovaik eltitkolásáért kivégezték Béla-falváról: Ferencz Antal bírót és Nagy Lajos pénztárost, valamint Dimény Mihály martonosi erdő-
őrt.

Sósmezőn, fenn a hegyek között az ellenség lövészárkaiban is gyűjtöttem az emlékeket. Ott áll a hegyen az Erzsébet szobor, melyet Bereck község emeltetett halhatatlan emlékü királyné-
emlékére. A szobor feliratát lekaparták és ezt írták helyébe: „A román nagy sas átrepülte a Kárpátokat, 1916. aug. 15.”

A tetőn rengeteg oláh sír van. Egy halom alatt 41, amott ismét 13, tovább 62 oláh katona pihen.

Carp sírján ez a felirat:

„Hier ruht ein Rosiori Rittmeister P. C. gefallen am 12/10 1916.”

Az Erzsébet szobor mellett, nagy, fehér keresztet látok. íme a felirata: „Itt nyugszanak a Magyaros tető visszafoglaló hősei közül 12-en.

1916. okt. 11—12-én, a lezajlott ütközetben, mint hősök estek el.”

Király Aladárral ma 80 km. kocsitart tettem. Az alispán sok falucskában megáll és új híreket kapunk.

A német katonákra sok panasz van. Viszik azt is, ami a másé. Viszik, viszik ...

Valamelyik faluban Dobay főjegyzőnt le-
lőtték. Meghalt. Az úton oláh sebesült katoná-
kat visznek. Sajnálom őket.

Szászfalu, Nyújtód, Lemhény, Kézdiahnás, Martonos, Bereck lakosságának csak 25 százaléka tudott elmenekülni.

Lemhény tele van katonákkal, trénszekerekkel. Az erdő alatt tábortüzek égnek, patulok igazoltatnak, ahogv gyalog járjuk az erdei utakat.

Fenn a tetőn 82 magyar sír. A hegyekben még 200 ágyunk van. A fedezékszobákban mosnak a katonák. 2500 kenyeret visznek naponta a táborba. Hólyagos himlő lépett fel egyik faluban. Beoltanak mindenkit.

Vitályos Pál alsócsernátoni jegyzőt kitüntetésre terjesztették fel. Ügyességével nagy szolgálato-
kat tett hadseregünknek.

Kemény napunk volt ma. Estére Sólvom Ferenc járásbíró házánaál kapunk szállást. Sik Béla főhadnagy üdvözölteti László sport referenset. Ugy-e kissé későn adom át?

Szentkatolnán Sinkovics nagybirtokos károsodott. Imecsfalván elkocsizunk a Cserey és Geréb kúriák mellett. Most nincs kihez betérni o-do. Páva községben az Ernst és Roth gyár felvet-
tetve.

Kovásnán minden fehérmeműt elrekviráltak az oláhok és a lábbelieket lehúzták az emberekről. A piacon Dobros Miklós gr. k. pap hirdette ki magyarul az oláh felhívást: Tisza István Erdélyt nekünk ígérte, nem bántunk senkit. A szol-

gabírói hivatalban ezenkívül még sok oláh aktát találnak most is.

Haraly községben Fejér Eleket nevezték ki oírónak. Itt nem öltek, csak raboltak.

Hilibről csak két család tudott elmenekülni. A falubeliekkel lövészárkot ásattak. Elfogták Vitályos Mihályt és Kálmánt, Osváth Vincét, Fábián Ferencet, Deák Mihályt és Ferencet és Vajda Jánost. Az ellenséget okt. 11-én a II. huszárvezred verte ki a faluból.

Gelence: A nagy községből csak száz ember tudott elmenni. Sok rablás történt. Bokor Endre gr. k. esperes lett a jegyző. Nőket sikerült megmenteni. Őszi vetés rendben. Kovásznán 60 q gabonát örölnek naponta katonáink számára.

Az orbai járásból 70 család ment el az oláhokkal.

Dobos András tiszt egy Albániából hozott, arannyal hímzett mellényt ajándékoz nekem. Diványpárna lett belőle, most is meg van.

Páké: Jani Albert községi bíró itthon maradt. Az oláhok Mircse Ferencet és Tamás Józsefet bízták meg. A kicsévelt gabonát elvitték. Harc nem volt.

Czofalva: csak 11 ember maradt otthon. Az útból visszatért 73. Az oláhok megbízták Zsidó Mihályt és Rákosi Jánost. Kivégezték Kelemen Jánost. Nőket 13 esetben erőszakosan bántalmaztak.

! : ''FT^

Papolcz: 2000 lakosból 800 maradt otthon. Az oláh csendőrök 17—55 éves korig sorozásra rendelték a népet. Bedé Károlyt agyba-főbe verték. Sok rablás és fosztogatás történt. Az ellenség okt. 7-én ment ki.

Székely Tamásfalván 30 napig voltak benn.

Páva község: 320 ember¹ maradt otthon. Visszatért 134. Nem öltek, de sokat bántalmaztak.

Szőrcse; S... I. nevű nőn erőszakot követtek

el. Ez az eset a falu szenzációja. Más módon is sok embert bántalmaztak.

Barátos: 110 ember maradt otthon. Vissza-tért 70. Sok rablás, fosztogatás, erőszakosság történt.

Zágon: Zágon, ahová haza sírt Mikes Kelemen lelke. 6000 lakos. Fele tudott elmenekülni. Czióra Jánost tették kormánybiztosnak. Otthon maradtak: Cseh Ignác jegyző, Orbán bíró, Albu esküdt, Damokos Ferenc közgyám. Ezeket elcsapták.

A lakosság éhezett, szenvedett. Raboltak, fosztogattak. Sokat elvittek hadimunkára.

Lehetetlen felsorolnom azt a sokféle megpróbáltatást, mely a derék székely népet érte, különösen az oláh lakossággal vegyes helyeken. Erdélyből való visszatérésem után emberekkel és eseményekkel történhettek változások, de az ott létem idején látott és hallott dolgokat, híven örökítettem meg.

*

Most átmegyünk Csík megyébe.

Csíkszeredában a katonai parancsnokság részemre kiutalt egy szobát. Csupa katona mindenfelé. A víz belefagyott mosdótálamba. Dermesztő hideg van. Bűzös, nedves, kormos minden a szobában. Az utcán minden percben igazoltatnak. Elhamvadt házak üszkös romjain eljutok Fejér Sándorhoz, Csíkmegye alispánjához. Elhamvadt az ő háza is. Itt rakosgatja az írásokat a megyeháznál. Ide még nem térhet vissza a lakosság. A tűzkárok azon a vonalon estek, mely a Hargitától a Gyimes szorosi út mellett van. 200 ház és 180 csűr égett le. A szépvízi járásban 32 ház, 31 csűr és 24 más épület. Szépvíz községben ezenkívül 85 ház, 94 gazdasági és 73 melléképület.

Gyergyószentmiklóson 2 csűr, 2 ház, 1 istálló, Remetén leégett 17 gazda és két emberélet áldó-

zat is van. Alfámban leégett 10 ház, Csomafalván: 8.

Amíg felutaztam Csíkszeredába, Tusnád felett bombát dobtak a vonatra.

Találkoztam a csíki főszolgabíróval. Tőle hallottam a borszéki kis bányatelep sorsáról.

A szénteleg vízben fekszik. A megszállás alatt nem működtek a szivattyúk és a víz előntötte a bányát. A felvonógépet besüllyesztették az aknán és így nagy kárt tettek. Kamenyitzky Antal bányatiszt most katonai segédlettel tisztítja a bányát. Hiába mennék fel Borszékra, unokabátyám kirabolt házában nem lehetne megpihenni. Üres. A híres fürdő villái is mind kirabolva.

A Kászon-Alcsik járásban a Kotormány Tizes nevű részben 16 gazda háza égett le. Csikcsekefalva, Tusnád, Szentmárton kevesebbet szenvedett.

A tölgyesi járásban még nincs befejezve a háború. Eddig leégett 1 gőzfűrészgár, 12 ház, 6 gazdasági épület.

Felcsík járásban 150 ház, 298 gazdasági épület. A karcfalvi plébános csűrét az oláh katonaság oltotta el.

Hallom, Gyimesről megölték Boér János lelkészt és elhurcolták Békásról Ferencz Sándor plébánost.

Emberélet elpusztult Toplicán 5, Szárhegyen 8, Csatószezen 1. Hír szerint Vaslábbon is volt néhány eset.

Az oláhok több községben népszámlálást tartottak, összeírták az otthon maradottakat és menekülteket. Adót vetettek ki és soroztak. A falvakban most nagy himlő járvány van. A csíkszeredai árvaház most Mob. Res. Spit $\frac{1}{31}$. 100 ágy, 3 orvos. Vezetője dr. Szarvas Kassáról. R. k. gimnáziumban 9/6 tábori kórház 360 beteggel. Köztük civilek is. Orvos dr. Neugebauer Hans. Hvaszta

József tábori lelkész, Kassáról. 40 himlős van ottlétemkor. A vérhas is fellépett. A hólyagos himlősöket sohase tudtam elfelejteni, oh milyen szörnyű betegség! Sajnálatos, hogy a katonai és civil hatóságok intézkedései nem egyeznek. Ezt másutt is tapasztaltam. Hajduhadházáról 63 menekült hazavergődött és azokat éhezve, fázva, gyötörve ide-oda rendelik. Oh, szegény székely nép!

A katonaság részéről lovagiasan segítségemre vannak: Hausmaninger Albert őrnagy, Filepics János hgy. Bácsalmás, Rósa Lajos zászlós Szeged, Timkó Nesztor fhgy. Bácskeresztúr, Kisfaludy fhgy. Szombathely.

Már hetek óta tart nehéz munkám. Régen visszafordultam volna, ha lett volna hová s ha a kötelességteljesítés erőt nem adott volna. Látni és megörökíteni mindent. De egy napon megidézték a katonai parancsnokság és úgy találta, hogy olyan dolgokról is írok, amikről nem szabad. Irataimat erős vizsgálat alá vették. Ekkor egy magasrangú tisztt felismert, hogy Segesvárt királyok társaságában látott, Némay százados, VI. Corpscom. felhívta fivéremet, Kamenyitzky Árpádot. aki mint főhadnagy, a 37. honv. hadosztálynál híradó referens volt, aki szintén igazolt és így komolyabb kellemetlenségem nem lett, de két órán belül el kellett távoznom. Katonai autón, csikorgó hidegben vágunk neki a Hargitának. Minden téli felszerelésem az a csuklyás zöld loden köpeny, melyben a vasvárban laktam.

Huszár Károlynak igaza volt. Túlléptem azt a határt, melyre a Sajtóhadiszállás engedélye szólt.

Meg kell említenem azt is, hogy erdélyi utamban mindenütt emlegetik Szadeczky Kardos Lajos történetírót, ki előttem haladva, tudományos szempontból írja meg a dolgokat: Erdély sorsát.

A sár hígan és vígan folyik az utakon. Az autók széles kerekei alatt úgy hullámszik, mint

egy szürke tenger. A soffőr mellett megszárad a cipóm. Nekiszaladunk a Hargitatetőnek. Tarka emberkeverék mindenfelé. Csinos zubbonyos orosz foglyok törik a követ az országúton. Nagy báránybőrsapkás oláhok és furcsa kalapos olaszok hányják a sarat. Az ántánt emberei mind összetalálkoztak a székely Kárpátokon. Itt már tél van. Az autó prüsszköl, zihál, liheg, sípol, de nincs ereje. Kemény láncot vetnek a kerekeire, csak úgy tud kikapaszkodni a síkos, jeges hegyoldalon.

A Hargita-tetőn átvonult a sereg. Halott fenyőfák pihennek az erdőben. Némelyik derékban roppant ketté, a másik szilánkokban hullott szét. Gránátok szava zavarta meg a hegyek csendes világát. Mindenfelé lövészárkok. Mint valami szelid csatornák hálózják be az erdőt. Hollandiában láttam csak ennyi csatornát, melyen a tenger vize ide-oda sétált, akárcsak a hólé a Hargitán.

Az utak mentén leégett házak. Hamu és korom itt az erdőben is. Fehér hó és fekete korom. A béke és a gyász színei. Egyformán erős mind a kettő, egyik se tudja elfödni a másikat. Fehérhajú, fáradt öregek jönnek szembe. Ha fiatalon, könnyelműen jönnének, nem fájna úgy a látásuk. Olyan szomorú öregség ez, mit ezek az emberek értek.

Most jönnek az idegenből, ahol keserű volt a kenyér és most mennek a szülőföld felé, ahol még keserű se várja őket.

Gránátütötte fák szilánkját szedik az asszonyok a havas tisztáson. A lövészárkok szélén megállanak. Két téglát letesznek a hóba, s fáradt tüdejükkal fűjják, fűjják a tüzet. Pár lépésnyire a szekér. Tisztán látom, hogy rongyok csüngenek róla. A rongyokban gyermekek vannak. Az anyjuk azért rakja a tüzet, hogy kékült tagjaikat megmelengesse.

Oláhfaluba érünk. Meglassítjuk az autót, mert nézni való van. Leégett a fél falu. A többi házacskák is csöndesek nagyon. Oláhfalu nagyon megszenvedett. Pontosan kimért, egyenletes sírhalmok. Valaki meg is koszorúzta, hogy szebb legyen az álom a katonasírban.

Homoródfürdő kedves kis nyaraló hely volt. Csendes, békés hely, melyet örömmel keresett fel a vidék népe. Ezt se kímélte meg az ellenség. Rombolva, gyújtogatva rohant előre a csorda és a felismerhetetlenségig feldúlta a fürdőt. A lakásokat feltörték, a bútorokat összetörték, kidobálták. A hideg- és melegfürdőket pozdorjává zúzták, a kádakat az útra dobálták, a szobákból istállókat rendeztek. Homoród fürdőt megsemmisítették.

Kápolnásfalun is rombolva, gyújtogatva rohant át az oláh sereg. Leégett házak üszke sötétlik itt is. Éppen olyan szomorú, mint a többi. Néha csak egy néma kő, egy-egy észre nem vett vonás, mely beleszúr a szívbe. Íme: üszök, korom, hamu. Talán ház volt egykor? Ott maradt épen, sértetlenül, a galambbúgos kapu, a fekete mezőben úgy mered fel, mintha egy más világba lehetne átmenni rajta. Csak a kapufélfák maradtak s fölötte a galambdúc. A galambok elszálltak messzire, talán helyet se lelnek a székely falvak táján.

Máréfalva következik. Robbantott hidak, rombolt kertek, berúgott kapuk. Amott a gránát csapott le. Nagy, nehéz sebek a házakon. Teteje nincs, oldala nincs. Kormos víz folyik le a repedt falakon. De szeretnék messzire kiáltani, idehívni minden festőt, hogy lássák ezeket a kapukat. Ezeket a gyönyörű faragású, magyar színű kapukat. Ilyeneket nem teremtett még semmiféle népművészet. Szebbet, magyarosabbat, jellegzetesebbet sehol a világon nem láttam. Vájjon tudják-e

ezt azok, akik nevetve, dalolva faragják, festik ezeket a kapukat s akik bizonyára nagyon természetesnek találják remek munkájukat. Éppen ilyen szép magyar kapuk vannak Fenyéd községben. Isten bocsássa meg, de nem is láttam tisztán a rombolást éppen a kapu miatt. A művészet fogta meg szememet s lelkemet nem a pusztulás. Úgy tetszik azonban, hogy itt sokkal kevesebb a rombolás, mint az előbbi falukban.

Bethlenfalva Udvarhelymegyének legnagyobb községe. Sem tüzeset, sem más nagyobb esemény nem fordult elő. A székelyudvarhelyi vasúti állomáson sokat romboltak, égettek, de részben már ki vannak javítva.

Felkeresem Sebesi János alispánt, Szakács Zoltán rendőrkapitányt és Hinléder Fels Ákos megyei főügyészt. Udvarhely főterén leégettek két házat, ezek mindenesetre kárt jelentenek, de úgy láttam, hogy végeredményében a főtér előnyére lesz, mert a templom körül szép tér keletkezik. Ezenkívül leégett egy szálloda és egy fatelep. Sajnos, a lakásokat itt is csúfosan kifosztották. Néhányat pedig teljesen összetörték. Ruhát, ágyneműt, fehérneműt mindenütt elvittek. A világháború szomorú méretei mellett ez csekélységnek látszik, de éppen ezek a dolgok azok, melyek rettenetesen hiányzanak. A kicsiny hivatalnokembernek a ruha, a bútor mindene. Ennél többre se viheti életében.

Egy összerombolt kerítés annak a kis gazdának több, mint nagy államok szétszórt százezrei.

A lakosság háromnegyedrésze már visszatért a városba. Mégis oly üresek, kihaltak az utcák. Igen, mert ebben a kis városban számottevő iskolák vannak. Egy reál, két polgári, két főgimnázium, kő- és agyagipari szakiskola. Ezek fiatalságától hangos máskor Székelyudvarhely, melyet a Székelyföldön, mint régi diákvárost ismernek. A

városban magasabb oláh parancsnokság állomásozott, legénység nem volt, részben ez a magyarázata, hogy Udvarhely nincs úgy elpusztítva külsőleg, mint például az előbb leírt községek. Székelyudvarhely sokat szenvedett a menekültektől. Ugyanis ide voltak irányítva a csíkiek és háromszékiek, akik mint végső tusát vívó kétségbeesettek sodortak magukkal mindent. Jaj, de keservesen megbosszulta magát a székely vasutak hiánya! Hányszor eszembe jutott Borszéki Soma bátyám vasúti álma, mikor ott a Fekete-tenger partján mesélte nekem, hány vasútra volna még szükségünk a Székelyföldön.

Érdekes tünet, hogy a visszatérő nép már perrel! Új, különleges jogi kérdések állottak elő, de majd megbirkóznak véle az ügyvédek. Az is érdekes, hogy például Hinléder ügyész lakásának pincéjéből mindent kihánytak a menekültek és oda a saját holmijukat falazták be, éppen most jöttek utána a leleményes menekültek.

Amint említettem, Udvarhelyről sok diák kerül ki évente. Ilyen diák nagyon sok volt az oláh hadseregben. Sőt visszamentek régi szállásukra és így Flórián Gergely házában akkor felírt nevük alá újra felírták nevüket. Ezek természetesen tökéletes magyarsággal beszéltek s a jelek után ítélve, nem is voltak rosszindulatúak. Zabolai-Székely Dénes könyvkereskedő régi tipikus magyar alakja a városnak s a diákok nagy barátja volt mindenkor. A magyarruhás, ide-oda figyelgető öreg úr gyanús lett az oláhok előtt s kimondották rá az ítéletet, hogy le kell lőni. Az utcán, sétája közben, odasúgott neki egy oláh tiszt magyarul:

— Székely bácsi, menjen haza... most ki van mondva magára a halálos ítélet... Bújjék el jól...

A fapiacon, a híg sárlében, két sírhalom emelkedik. Egy oláh főtiszt és szolgálja van eltemetve ott.

Udvarhelymegye távolabb esett a határtól s így a nép részben el se menekült, részben már hazatért. Nyolcvan százalék vetés el van végezve. Az állatállomány kevés. Az ellenség éppen 100 községben fordult meg. Korondon 18 embert öltek meg. Eteden 23-at.

Kadicsfalván általános a pusztítás. A földből mindent kiszedtek, az állatállomány meg van mentve, de sertés és gazdasági eszköz nincs. A malmok épek. Gyógyszertár, raktár, üzlet, petróleum, só, cukor, fűszer, szappan, dohány nincs az egész faluban. Székelyszentkirály községnek is ezek az adatai. Székelyfancsalon 8 ló kivételével megvannak az állatok. Megvan a burgonya is, de a kukoricatermés elpusztult.

Zetelaka híres község a megyében. Itt agyonlőttek egy tekintélyes polgárt: Kalapács P. Jánost. A faluban tűzveszedelem is sok volt. Elégett a Klein-féle fa gyár is, mely sok székelynek adott kenyeret. Zetelakán 90 százalék maradt otthon a lakosságból. Az öregeket véresre verték, nagyon megkínózták. Az oláh katonák, saját vallomásuk szerint, nagyon ki voltak éhezve, embert is öltek volna egy falatért. A faluban ma 10 malom örül. Az állatvesztés igen nagy. öt-hatezer állatból négy-ötszáz maradt csak. A boltok ki vannak rabolva. Tessék csak jól utánagondolni, mit jelent az, mikor semmit se lehet kapni egy faluban!

Oroszhegy községben is általános a pusztulás. Az ellenség ugyan nem vitt el gabonát, de — elverte a jég a határt. A földek bevetetlenek, ami ma felbecsülhetetlen kár. A menekültek kevés kivétellel visszatértek. A községben üzlet nincs. Búza, törökbúza, petróleum, fűszer kell minél gyorsabban. Bögöz faluban az állomásépület leégett. Székelykeresztúron nagyobb eseményről nem hallottam.

Székelyudvarhelyt a nép élelmiszerrel való

ellátására más városoknak is példátadó tervezetet dolgoztak ki a Szociális Missió Társulat, Horváth Károlyné és dr. Paál Árpád vármegyei főjegyző. Felterjesztették Hadik János gróf közlélmzési miniszterhez.

Bartha Albert vezérkari alezredes, az első hadsereg főszállásmestere, a harctéren levő katonák gyermekei részére Napközi Otthont építtet a piac-téren, az oláhok által lerombolt „Csizmadia szín” anyagából és a városban parkíroztatja a tereket.

A Székelyföld megkerülésével újra vasúti vonalba kerültem. Héjjasfalván szörnyű kép tárul elélem. Két vonat összeütközött. 15 halott katona és 70 sebesült az áldozat. Kilenc nehéz vaskocsi roncsai toronymagasságban, mint a kígyók teker-gőznek egymásba. Az állomáson a menekültek ez-rei torlódtak össze. Mennyi fájdalmas jelenet!

Vargha János keresztúri gazda négyéves leánykája Heves m.-ben himlőt kapott és a vonaton meghalt. Két nap, két éjjel ott feküdt a kis test a vonatban. Papp Samuné négy gyermeke is megkapta a himlőt.

A boldogfalviak Losoncról jöttek, két hete, hogy elindultak 15 gyermekkel. Mindenki éhezik. Sót, almát, tojást, dohányt cserevásárral adnak el egymás között. A „Jézus kelelő” alma a legdrágább. Nekem senkise ad semmit. Felmentem az állomás épületébe, mert ott valakinek laknia kell. Egy nő egy szelet kenyeret adott kezembe. Éreztem, hogy sajnálja. Azt kérdezi egy asszony tőlem: maga lelkem hova való? Nem tudtam rá felelni. Egy másik asszony ezt mondja: mük es elmenekültünk, el es vittünk mindent a szekérel, de osztán három zsák búzát visszavittünk a kapuból, hogy ha bemenvén az oláh, ne gondolja, hogy kódus a magyar. Mennyi erő, mennyi büszkeség szorult ebbe a mondásba!

Egy öreg ember szól a vasúti roncsok közül.

Nekem jól van dogom. Van kalácsom s mandulám, csakhogy itt hordom a testembe.

Egy véresszemű, kiéhezett kutya vicsorog a tömegben. Veszett kutya! — kiáltja el valaki és majd agyontapossák egymást az emberek.

Miklósfalváról szomorú hírt hallok. Odamelekült Barótról egy Dávid Ilona nevű 21 éves szép székely leány és 39 éves bátyja. A férfit elfogták az oláhok és a szép leányt megtámadták. A leány, becsülete védelmében a kútba ugrott. Ott temették el Miklósfalván.

Hodgya községben Vajda Zsuzsa és Rebi ott-hon maradtak édesapjukkal, egy nyugalmazott főjegyzővel. Az oláhok megtámadták a leányokat és a küzdelemben lelőtték mindakettőt. Kivégezték az apát is és a három halottra rágyújtották a házat. Igaznak kell lennie, mert úgy sírnak az emberek, mintha most temetnék a halottakat.

Valahol útközben láttam; Kassay Lajost, a csíkszeredai szép gimnázium igazgatóját, aki szeretne hazavergődni, hogy lássa, mi történt az ő szép iskolájával. Malomfalváról Nagy Zsigmondné nyög és jajgat minden mozdulatra. Az oláh katonák összetörték a csontjait, amiért nem mutatta meg nekik az utat. Az asszonyt ájulásából kis leánya mosta fel, akit szintén összeverték. Nagy Zsigáné megfogja a kezemet: Ide szógál a nagy fájás... de istálom mét árultam vóna el a szegén magyar katonát?!

Patakfalván Simó Pálnak és Albert Jánosnének azt súgja egy oláh katona: Hajtsátok ki az erdőbe az ökröket, mert be kell mennem a faluba, hogy az istállókból minden marhát elhajtsak.

Az állomáson Török tanítóval beszélgetek, onnan Háromszékről, Miklósvárról és dr. Kászoni csikkarcfalvi plébánossal. Oda jön egy öreg népfelkelő, szalutál, és hivatalos jelentést tesz nekem sok mindenről. Láttá, hogy itt is, ott is embere-

ket hallgatok ki. Azt hitte, rajta is segíthetek. Prágából jött. Nyolc napot kapott, hogy menekült családját hazarendezze. Annyit állottak a vonatok mindenütt, hogy szabadsága lejárt és vissza kell fordulnia, mielőtt családjához érkezett volna. Nekem sincs már mit keresnem szép Székely hazámban. Az összeroncsolt két vonat töredékein átvergődve, felültem egy másik vonatra és visszaérkeztem testvéreimhez a nőipariskolába, ahol „saját ágyneműnk”-ön azt álmodtam hogy falevél vagyok a külön magyar sors fergetegében. Ha pedig észrevennétek, hogy sok mindenről nem írtam ebben a részben, úgy azt is tudjátok, miért történt így.

Galícia

V.

GALÍCIA.

Gróf Teleki Sándornéről kell most beszélnem. Munkám további része szorosan összefügg az ő személyével. Nem kell őt bemutatnom senkinek, csak azt mondom el, mit álmódott ez a költői lelkű asszony. Mint író, találóbb nevet nem választhatott volna magának: „Szikra”, ebben a szóban ki van fejezve egész egyénisége.

Teleki Sándorné 1915-ben szervezett egy missiót, melynek feladata az volt, hogy Ausztriában, különösen nemzetiségi kórházakban, tapasztalatokat szerezzenek a magyar katonák helyzetéről, ápolásról, élelmezésről, bánásmódról. Elintézni a katonák családi levelezéseit, itthon félbemaradt fontos ügyeiket. Nősülési, szabadságolási, hadisegély dolgaikban eljárni, sebesülteket magyar kórházba szállíttatni stb. Izabella főhercegnő eszközölte ki Frigyes főhercegnél azt, hogy ha a magyar sebesült gyógyulása négy hétnél tovább tart, akkor magyar kórházba szállítható. Augusztia főhercegnő, Majthényi Anna és kiváló magyar orvosaink voltak ebben a missió nagy segítségére.

Gróf Tisza István teljesen megértette Teleki Sándorné elgondolását és ezt a missiót beállította az Orsz. Hadigondozó Hivatal keretébe és állami segílyt adott a szép munka keresztülvételére.

Több úr és hölgy indult erre a kiküldetésre. Voltak közöttük önkéntes és fizetési vállalkozók. Senkit se ismertem közülök. Hivatalos, nyomtatott füzetekben rovatok szerint volt feltüntet-

ve minden kérdés, a katonának személyi és családjára vonatkozó adatokkal. Ezeket kellett kitöltve visszaküldeni és Teleki Sándorné végtelen türelemmel, szeretettel, magas összeköttetésekkel intézte tovább itthon a katonák különböző kívánságait. Sok szép társadalmi munkáján felül, e missió megszervezésén kívül a budapesti Munkácsy utcai hadikórháznak egy sereg előkelő úrihölgygel együtt állott élére és önállóan vezette a kórházat.

A harctéri missióval kapcsolatos sok ezernyi hozzáérkezett adat és levél pedig, ha azokat feldolgozta volna Teleki Sándorné, sok tanulsággal szolgálna a jövő nemzedéknek.

Könyvemben csak azt és csak úgy mondhatom el, amit harctéri küldetésemmel kapcsolatban magam láttam, hallottam és átéltem. Ezért kénytelen vagyok saját személyemen keresztül mutatni be a dolgokat, — de hiszen szeretettel kértelek is már arra, hogy lássátok meg könyvemben a személyen túl kezdődő dolgokat.

Erdélyből a falevelet visszapergette a szél. Elfogadtam a grófné szíves megkeresését és elváltam a harctéri küldetést.

Ugyanekkor még egy szép munkára kaptam felszólítást. Amint említettem könyvem erdélyi részében, az odavaló nép már megkezdte a hazafelé való vánszorgást, ide a felsőbb tájra eső vármegyékbe már hivatalosan is telepítették vissza a menekülteket, de ott lenn, a Székelyföldön még dörögtek az ágyúk, erre-arra kergették a lakosságot. A menekültek egy része tehát itt kellett, hogy maradjon „Magyarországon” és Budapesten. Sok dolgot adott még az ő sorsuk. A háromszéki főispánné, báró Szentkereszty Béláné nagyszerű szociális érzéssel vette számba a szükséges tennivalókat. Ő is szervezkedett és segítő-társnak szólított. Együtt mentünk gróf Klebels-

berg Kunóhoz és megbeszéltük a tennivalókat. Dr. Magyary Zoltán vette kézbe a dolgot. Nagyobbszabású tervek voltak, nem kezdhettünk azonnali munkához. Abban állapotunk meg, hogy fogadjam el Teleki grófné ajánlatát, menjek ki addig a harctérre és hazahívjak, mikor megkezdhetjük itthon a munkát. De időközben olyan jelentős más szervezkedések történtek, melyek engem is másfelé sodortak.

Most már készülődtem Galiciába. Megkaptam a hivatalos igazolványt Landes-Kriegsfürsorge-Commission für Ungarn Nr. 5.340/1916. L. K. G. hivatalos jelzéssel, Országos Hadsegélyző Bizottság I. F. Nr. 1548. bélyegzővel, alább a K. u. K. Kriegsfürsorge-Commissionr Tisza, pecsétje és Gesehen beim K. u. K. Kriegsministerium, Wien, am 16. 10. 16. für den Minister: olvashatatlan aláírással.

Végül a Legitimationont jellegzetes, finom vonásokkal aláírta: Der Praesident der Landes-Kriegsfürsorge-Commission: Tisza.

Ezzel az irattal indultam 1916. decemberben Galiciába.

Talán felemlítem azt is, hogy a közéletben családi és írói nevem annyira össze van kavardva, hogy abból nem egyszer zavarok támadtak. Szükségesnek láttam hivatalosan is igazoltatni, hogy ugyanegy személy vagyok, Kämenyitzky Etelka: Ádám Éva. Budapest Székesfőváros I. kerület Elöljárósága K—450/1916. szept. 9. sz. a. állította ki ezt az iratot. Írói nevem hivatalos aktákban szerepelt és munkámat is írói nevem alatt könyvelték el. Ma is csak így történik legtöbbször.

Mielőtt harctéri dolgaimról beszélnék, szenteljünk néhány szót a nőnek, a harctérrel kapcsolatban. Ez a két szó így együtt oly idegen és össze nem illő. És mégis mindig ott állott a nő

a háttérben. Csak a mód, a forma változott, ahogy hazájáért előtérbe került. A magyar nő mindenkor megosztotta hazája sorsát, a kor szellemének megfelelő módon. Valamikor szurkot főztek, forró vízzel öntözték a várfalakon kapaszkodó ellenséget. Lőrészeket tömtek kicsi, asszonyi kezekkel. Zrínyi Ilona halhatatlan emléke a munkácsi vár védelmétől elválaszthatatlan. Hadvezér volt. Sok példát mutat fel a világtörténelem női hadvezérekről. Hogy katonaruhát is viseltek-e, vagy nem, szinte mellékes. A lélek, az egyéniség fontos. Vájjon a magyar „kardos menyecskékébe nem adott-e az Isten olyan hajlamokat, melyek sejtetik, hogy katonasorban is megállanak helyüket?

A világháború idején láttuk, hogy sokszorozta meg a nő Istentől kimért testi-lelki erejét. Felvette az élet minden gondját, küzdelmét és pótolta a harctéren lévő férfi kötelességeit, nemcsak a családban, hanem hivatalokban és társadalmi téren is. Az erőket fel lehet fokozni.

A háború tanulságai sok mindenre tanították a különböző nemzeteket is. Sokszor gondolkodom, mit akarnak egyes országokban a nők katonai kiképzésével?

Egészen bizonyos, hogy a világháborúban részt vett nemzetek sorában mindenütt akadtak katonaruhában, katonasorban harcoló nők is. Az 1848/49-es szabadságharcunkban sok női honvéd volt. Foglalkoztam is életrajzokkal. Tagadhatatlan, hogy nálunk is, másutt is, a hazaszeretet mellett, egyéni hajlamok is üzték-hajtották a nőt. A háborús keret megadta egyeseknek a lehetőséget nagyobb egyéni szabadságra, hazafias cél szolgálatában. De aki tanulmányozta a szabadságharc levegőjét, tudja, hogy ezek a női honvédek sokszor csak férjeiket követték lelki okokból, vagy felvették a honvéd ruhát azért, hogy annak védelme alatt ismeretlenül meghúzódjanak. Női

voltuk igen sokszor csak sebesülésük alkalmával derült ki.

Komoly feladatomnak tartottam összegyűjteni azokat az adatokat, melyek a magyar nők hősi cselekedeteit tanúsítják, a világháború, a forradalmak, a kommün idején. Mennyi fegyvernélküli hős asszonyi cselekedet adódott szerte az országban! Hősi cselekedetnek nevezek minden olyan tettet, mely túlhaladta a nő általában ismert testi-lelki képességeit, idegrendszerét, amikor váratlan helyzetekben túllendült saját erején. Lassanként elkallódnak ezek a nemzeti szempontból is értékes emlékek. Próbáltam a magam erejéből összegyűjteni. Nem lehet. Hivatalos segítséget még nem kaptam hozzá. Esterházy Mórincé grófné, dr. Havel Józsefné, Zöldy Istvánné és Perényi Zsigmond báró, a Magyar Nemzeti Szövetség Női osztálya nevében, hivatalosan is fordultak a kultuszminisztériumhoz segítségért, de a tanítóság túlterhelése miatt az adatgyűjtést nem rendelték el.

Fegyverrel harcoló, katonaruhát viselő magyar nőt, egyet ismertem a világháborúval kapcsolatban. De őt is csak a hadsereg felbomlása után, mikor arra kért az Orsz. Menekültügyi Hivatalban, hogy segítsek rajta, mert le kell szerelnie és nincs női ruhája. Neve, Hevesi Nagy Margit. E könyv írása idején Dull László felesége, egy gyermek édesanyja és Mezőtúr városban laknak. Háború alatt, a különben iskolákat végzett Nagy Margit a 34-ik gy. ezr.-ben szolgált. Itt esett el az ezredben szolgáló másik női katona, kinek nevét nem tudom. Azután a 2-es huszárokhoz helyezték át Nagy Margitot, aki Márton néven 42 hónapot töltött a harctéren. Meg van a kisezüst és nagyezüst kintüntetése is.

Megemlítem futólag azt is, hogy később a forradalmak és a hadsereg felbomlása után, a Szent-

kereszthegyi Kratochwill Károly által szervezett „Székely Hadosztály” volt Magyarországon az utolsó fegyveres katonai alakulat, mely 1918-ban az oláhok ellen a magyar határon felvette a harcot. Nagy Margit a Székely Hadosztálynál is szolgált, mint káplár.

Később a Nemzeti Hadseregbe került és azok között volt, kik dicsőségesen bevonultak Horthy Miklós vezérlete alatt.

Később a női katona nehéz anyagi gondokkal küzdött. A Székely Hadosztály próbálkozott is a régi bajtárs családján segíteni. Nagy Margit írta nekem, hogy még két magyar női katonáról tud. Ismerte is őket, de nem tudja mi sorsuk lett. Kovács Mária és Fekete Ferencné, kik a munkácsi m. kir. 11. honvéd, népfelkelő gy. ezredben szolgáltak.

Láttam valahol, egy Szekszárdon 1917-ben kiadott hadialbumban is, két katonaruhás nő arcképét. Nevüket nem írták, csak azt, hogy az egyik tanítónő volt „civilben”, a másik hivatalnoknő. Mindketten az orosz fronton végeztek hasznos szolgálatokat hadseregünk részére és Őfelsége ki is tüntette őket.

Aztán sok nővel találkoztam még odakünn a hadtápterületek irodáiban. Ezek, ha jól emlékszem, valami félig vasutasokra, félig katonákra emlékeztető csinos zubbonyokat viseltek. Hogy mit és mennyit dolgoztak, arról nem szerezhettem tudomást, de azt hallottam, hogy a Hadvezetőség hamarosan felmentette őket. Magyar nőt nem láltam közöttük.

Az én hadifelszerelésem induláskor egy fekete szoknya és egy bársonyblúz, egy drapp delén ruha kék babokkal és az a sok vihart átélt zöld loden köpeny. Ez a felszerelés a második év végén kibővült egy vassisakkal, egy gázálarccal,

egy katonai szürke porköpennyel és egy tiszt galérral.

Sötét téli éjszakán mentem át a Kárpátokon. Békében már beutaztam Európát, de errefelé még nem voltam. Oh, a magyar Kárpátok! Valahogy összeszorul a szívem. Úgy érzem, életemben is határvonalat húz, ha átlépek az őrt álló vén Kárpátokat. A vonatokon tülekedés, veszekedés, sötétség. Sósmezőtől Galíciáig sok mindent lehetett látni, ami ránehezült az agyra, a szívre.

Ungvár. Itt mindenki a kolerásokról beszél. Egyik állomáson hallom, hogy vonatunkon utazik Sárospatakról Windischgrätz herceg. Egyedül van egy fülkében és a lépcsőkön lógó közönség lárμάz. Az állomásfőnök csendesíti őket.

Oly zavaros és bizonytalan volt előttem minden. Hol szálljak ki a vonatból? Ha kiszálltam, hol álljak meg? Ha megálltam, mit kezdjek dolgozni? Hiszen nincs is meghatározva, mi a teendőm. Menj és tégy jót mindenkivel, ott, ahol tudsz. Ez a tanács volt útravalóm. De hamarosan tapasztaltam, hogy éppen ez a szabadság adta meg a lehetőséget arra, hogy minden szenvedést felöleljek. A jó cselekedeteknek határtalan és soha körül nem írható lehetősége nyílt meg előttem.

Minden futó pillanatot felhasználni, felfokozott idegekkel járni-kelni. Ki nem mondott szavakat megérteni, befelé hulló könnyet törölni. Minden rá volt bízva eszemre, szívemre, ügyességemre, de ezekben az első órákban csak valami nagy bizonytalanságot éreztem és oda tapadt a lelkem a Kárpátokhoz.

Stryjbe érkeztem. Ennek a galíciai városnak erős, kemény, véres vonásokkal írták be a nevét a történelembe. Éhes voltam. Ni, egy kávéház.

Ide be kell menni. Itt egy kicsit hallgatózom, figyelek. Azután kimegyek terepszemlére. 35 ezer lakosa van a városnak. Csinos, rendes utcái lehetnek és nagyszerű sétaterai. És korzó. Szép arcú lengyel nők, minden rendű-rangú nemzetiségű tiszték. Négyszögű, hatalmas térség a város közepén. Ez a Ringplatz. Híg sárié hullámszik a téren és furcsa alakok cuppognak benne. Annál bajosabb a lengyel úri nők nemzeti viselete, a prém-szegélyes kis bundácska. A férfiakon is nemzeti jellegű bunda, fehér bőrből, vagy posztóból, nyáron vászonból, mely derékig odasimul, onnan pedrig dús, bő ráncokban hull a földig.

Stryj lakossága lengyel, rutén és zsidó. A zsidó asszonyok szoknyája alján, mintha évtizedes szenny ülne, melyet felfrissít a híg sárié, melylyel térdig be van mázolva. A férfiak, szombat lévén, ünnepi díszben sétálnak. A kaftán selyem, de a hátán ujjnyi csíkokban lógnak a foszlányok és mint a zebrán, úgy világítanak a bélési színei. A hajuk és szakáluk vörös, mint a láng, ezt a fejét, mint egy piszkos rókagomba, csapzott kócokban borítja az ernyő nagyságú selyem, vagy bársony kalap, mely vedlett prémekkel van szegélyezve; az ilyen kalap örökségképpen száll tovább a családban.

Orosz foglyok lapátolják a sártengert, melyben egy kocsi cammog. A kocsi kereke élénk lilaszínre van festve. Egy gyógyszertárban minden bútor rikító kék és vörös.

A városban érdekes emléket látok. Nagy katonai pompával leplezték le 1916. június 1-én, az oroszok kiveretésének egyéves évfordulóján, a Deutsche Südarmee és Stryj város plakettje van behelyezve. Az utcai harcokban esett el Décsy Varga Andor, 23. honv. hadnagy, kinek sírját felkerestem a régi temetőben. Vértől piroslott nem régen a Stryj vize. Porrá zúzott házsorok, össze-

morzsolt lakóhelyek. Rémes pusztítás lehetett a Lány utcában. Sajátságos, hogy ahol mindent összeszűzött a gránát, ott a házak kéménye megmaradt. Úgy áll ott az elpusztult házak helyén, mint síremléke az eltűnt családnak. Kolomeai menekültek telepedtek most ide. Varga hadnagy sírjától nem messze van még egy érdekes sír. 300 orosz fekszik ott, kiket még 48-ban temettek oda. Sok orosz unoka új sírja tarkázza most a mezőket.

Kimegyek a katonatemetőbe is. Szentgyörgyi István, a mi magyar szobrászművésznünk tervezte és most folynak a befejező munkálatok. Komor fenséggel fogad a hatalmas kőkapu, mint egy diadalív. Ott belül, fehér sírkeresztek erdeje, mint a sokszoros raj vonal halottfehér katonái. Négy része van a temetőnek. Elöl a német és osztrák-magyar. Amott az orosz és török rész. Érdekes, hogy a török s orosz részt a művész nem rendezhette egymás mellé. Az Imám felszólására el kellett őket választani halott poraikban is, életükben olyan nagy volt az ellenszenv közöttük. A sebesült török a kezét harapta a sebesülteket vivő orosz fogolynak. De az Imám az ellen is tiltakozott, hogy a művész terve szerint a török temető félkör formát kapjon, mert akkor nem minden halott kelet felé feküdne. Szomorúan érdekes képet ad a fehér sírkeresztek hátterében a vörös félholdas fejfák ezernyi pirosuló vércseppje.

A magyar temetőben mohó szemekkel lesem a kedves magyar neveket: Fábíán József 19. honv. gy. ezr., Török Sándor 23., Lovászy Pál 302., Bagaméri Mihály, Balázs István 32., Fodor János 309., Nagy Pál 60., Molnár József 308., Bekcsi István 302., Csonka István huszár 16., Mészáros János 60. és Bengya János és ... és ... oh nincs időm jegyezni.

Nem tudom, hogy kerültem Szabó Géza nevű

magyar tiszt családjához, ahol Vezényi Elemér hadi festővel is találkoztam.

Éhes vagyok. Vissza megyek oda, ahol reggeliztem, ahol kávé helyett valami folyadékot adtak, előbb kávé íze volt, utólag erős denaturált szesz. Most újból ismeretlen ételt tettek elém. Próbálják ki. Vörös céklát keskeny, hosszú csíkokba vágni és úgy készíteni, mint a karalábét. Hús mellé, vagy főtt tészta mellé adták.

Étkezésnél egy magyar orvosnövendékkal találkoztam. Elfeledtem a nevét, pedig akkor úgy örültem neki. A magyar fiú tanácsára kimentem a Roswadow Festungspitalba, az ezer ágyra berendezett járványkórházba, ahol azt kérdezte egy német katona, nem találkoztam-e Bizony Lászlóval, akivel ő együtt volt valahol.

Megkezdtem a betegek látogatását. Egy üres tiszti betegszobába szállásoltak s miközben egy cseh katona behozta vacsorámat, egy orvos nagy hirtelen beoltotta karomat valami ellen.

Gorskij Sándor 23. honv. gy. ezr. 4. sz.-beli katonám elsírja, hogy Narajov-Dunajecz között, mint csendőr, igazolásra szólított egy kocsit, melyben dr. Bleicher József hadbíró ült, akinek nem volt igazolványa, tehát bekísérte. Ebből valami baj kerekedett és a csendőrt lefokozták, kis- és nagy ezüst és koronás ezüst vitézségi érmét elvették, őt magát 3 hónapi súlyos fogságra ítélték nov. 23-án. Schlander százados szerette volna megmen-teni, de nem lehetett. Hoffmann tábornok azonban érdemrendjeit visszaadatta.

Szabó Géza és Pichner Antal főhadnagynak is elintéztem valami ügyét.

A kórházban dr. Szél Pál ezredorvos és dr. Bolkis főorvos magyar urakkal találkoztam.

Az ezer ágyas járványkórház hosszú barakjaiban járom a szobákat. A betegek között van magyar, német, osztrák, orosz, török, olasz és oláh.

A hatalmas nagy teremben csodás rend, tisztaság. A terem végében hófehér függöny rebben szét és felcsillan az oltár. Misét mond a tábori pap. A legelső, akivel találkoztam. Steierlakra Ökrös László. Láz mérés, mise, imádság, hörgés, felemelt fejek fordulnak az oltár felé. A pap áldást oszt és a sebesültek szeme álomra csukódik. Ez volt az első kórházam, melybe betértem. A frissen súrolt padlók párás, otthonias melege, a virággal díszített oltár, a tábori lelkész kedves jósága, mély nyomot hagyott bennem.

De mi történt? Valaki figyelmeztet, hogy útlevelemet láttamoztattam-e. Nem. Megidéztek valami katonai parancsnokságra. Kérdőre vontak, mit keresek ott? Büszkén mutattam hivatalos megbízatásomat. Az osztrák parancsnok visszadobta. Tisza nevét emlegette és két órán belül távoznom kellett Stryjből, vissza Budapestre. Újból át, megátolvastam a Tisza István által aláírt megbízatást. Próbáltam magyarázni. Ekkor vettem észre, hogy nem is tudok németül. Székelyföldön nem volt szokás németül is tanulni. Két fegyveres katona kísért vissza a Roswadowba, oda a Dnyeszter felé, hogy szedjem össze holmimat. Sem a tábori paptól, sem a magyar orvosoktól nem tudtam elbúcsúzni. A két katona azt mondta, irataim nincsenek rendben. Kikísértek az állomásra és beültettek a Budapest felé jövő vonatra.

A katonák elmentek. Remegve állottam a vasúti kocsiban. Indul a vonat. Ebben a pillanatban valami szilaj dac, végső kétségbeesés, a nincs otthon tudata, a sok menekülés vihara, egyszerre rontott át agyamon és a mozgó vonatról átugrottam a másik sínpáron álló vonatra. Csak azt láttam, hogy ellenkező irányba indul. Este $\frac{1}{2}$ 12 az óra. Hová viszen a vonat? Már nem bántam. Már tudtam, hogy dolgoznom kell. Van mit, lesz mit. Reggel $\frac{1}{2}$ 9-kor megérkeztem Przemyslbe.

Itt már kemény katona világ van, szinte belékábulok, olyan forgalom van a pályaudvaron. 1916. dec. 17. A pályaudvar közelében levő Hotel Royalba mentem, ahol mint civil vendéget vettek fel és egy napra 6 K 50 f. kértek, azonfelül egy befűtés 1 K 50 f. A vasúti vendéglőben leves, hús, burgonya és tészta 4 K. Kenyeret pedig sehose adtak. Nem volt. Napi tiszteletdíjam nem volt elég. Kihez forduljak tanácsért? Felkerestem a r. k. püspököt. Kedves, előkelő öreg úr volt. Palotája belsején meglátszottak a viharok. Egy öreg rutén szolgálta kínlódott a tűztevéssel, füst és hideg áradt. A jó püspök valahogy megértette keserves német beszédemet. Felajánlotta, hogy ha nem kapok szállást, kosztot, menjek vissza hozzá. Ugyanis indulásom előtt otthon, gróf Majláth Gusztáv Károly, Erdély nagy püspöke megáldott, Isten áldását kívánta és egy általános ajánló levelet adott a galíciai papsághoz és katonai hatóságokhoz, melyben védelmet és támogatást kér emberbaráti munkámra és személyemre. Ennek a levélnek sokszor hasznát vettem.

Josef Pelcar püspök úr, amikor meghallotta lengyel hangzású nevemet, elgondolkozva érdeklődött őseim felől. Mondottam, csak annyit tudok, hogy Lengyelország felosztása táján 1800-ban szakadtak át Erdélybe. A püspök felajánlotta, hogy részemre fényes állást biztosít háború befejezése utánra. Ismerte személyesen az erdélyi püspököt és Prohászka Ottokárt. Azt is elmondotta, hogy Gödöllőn is járt a nyáron, mert ott egy kolostor az ő hatósága alá tartozik. A jóságos öreg püspökhöz olykor felmentem, de nem lakhattam palotájában, mert nagyon messze lett volna onnan eljárnom. Ajánló levelet is adott lengyel nyelven írva, hogy Galícia területén annak sok helyen hasznát vehetem. Úgy is volt.

Egy ismeretlen katona tanácsára elmentem a

Brückenkopf Commandóhoz, ahol Kant Árpád, — úgy emlékszem vezérkari — százados fogadott és küldetésem fontosságát megértve, beutalt a Slowatzky utcában levő Garnisons Spital 3-ba, ahol a 37. sz. szobában laktam és a tiszti étkezdében étkeztem, ahol azonban megfizettem az el-
látást.

Dr. Pap Mihály parancsnok éppen ott létem idején volt szabadságon. De tudtam, hogy nagyon szerették őt. A tiszti étkeзде vezetője Szálkai Imre gyógyszerész, aki sok mindenben segítségemre volt később. Ennél a kórháznál volt dr. Barabás Zoltán orvos, aki ma az áll. Gyermekmenhely kiváló igazgató főorvosa és aki az orosz uralom alatt Przemyslben rekedve is orvosi szolgálatot végzett és később nagyszerű tanulmányokat írt az akkori állapotokról. Külön tisztelet vette körül személyét, meleg, jó szíve volt és az átélt dolgok eléggé megviselték. Vele együtt élték át az orosz uralmat Jakubovics Emánuel gyógyszerésztiszt és Erős Miklós segédtsiszt, akik lelakiszeimeikkel, idegeikkel még most is az oroszokat látják maguk körül. A kórház magyar tisztjei voltak még: Schauff főorvos, Messer Izsó és Sternberg Aladár orvosok, Messer Simon gyógyszerész és dr. Máday István, a nagyhírű magyar tudós. Volt a kórháznak egy prágai nőorvosa is.

Megkezdtem tehát munkámat, annál is inkább, mert lakásgondjaim már nem voltak és Kant Árpád hivatalos jelentést küldött haza az Orsz. Hadigondozó Hiv.-nak, hogy napi tiszteletdíjamat fel kell emelni, mert abból ott, mint civil egyén megélni nem tudok.

Első utam a katonatemetőkbe vitt. Gyönyörű téli időben, óriási hóban mentem ki Szálkai gyógyszerész kíséretében. Temetők felett más színe van a levegőnek is. Előbb találjuk a

régi zsidó temetőt. Nagy, oroszlanos sírhalmok. Óhitű, nagy zsidók alszanak alatta.

Aztán jönnek a keresztények. Ott látom a Tasnády-Fenyő család sírboltját, anno 1913.

A temető hegynek emelkedik. Visszanézek. Az ott a híres Lubomirski kastély, Lipovica, Lemberg. Ott húzódnak az ostrom idejéből való védelmi vonalak. A nagy hóban egyre feljebb taposunk a hegyoldalra. Hatalmas, komor vaskereszt emelkedik a levegőbe.

„Mortuis Pro Patria 1914.” 7-es honvédek, az ostrom alatt elesett vagy „elhullott” katonák, ápoló nővérek, papok, orvosok, hősök pihennek ott. Tízezer halott behunyt szemmel is haza lát a hó alul. Rémes járványok és gyilkos golyók separték el őket. Úgy fáj, hogy nincs időm nevetet jegyezni. Hiszen én azokért jöttem, akik még nem kerültek a föld alá.

A San folyó jobb és balpartján is van egy temető. Egyiket most rendezik. Szabolcs Ferenc magyar művésznk tervezete az egész. Magyar kezek dolgoznak, mert egy ajtóra ez van felírva: Tilos a dohányzás.

A temető hatalmas táblákba van osztva. Magyar, osztrák, német, orosz és mohamedán rész. Mindeniknek a közepén a nagy vaskereszt: Pro Pátria 1914, A németek temetője már kész. A kapun felirat: „Deutschlands Heldensöhne.”

Fenségesen bús és megrázó a névtelen halottak temetője. Nincs nevük. A katonának külön élete már akkor elvesz, mikor bevonul a harcba. Ez a temető rész gyönyörű. Külön könnyet követel. Pro Pátria 1914... Valahol röptében lejegyzem ezeket a neveket, Bíró Pál, Magyar Tivadar II. honv. Kelemen Ferenc, Varga István.

A Sanon túl fekszik a lipovicai temető. Ez is most van munkában. Kizárólag magyar és osztrák hősök pihennek. Katonás raj vonalban 500 egy-

forma sírkereszt. A többiek közös sírban. 26 m magas vaskereszt nyúlik a levegőbe. Talapzata székelyföldi márvány, melyben német szövegű felirattal ez áll: „A vár szétrobbantott erődjének romjaiból emelve, tisztelő megemlékezéssel 1914—15. évben, a vár hősiességében elhunyt osztrák-magyar fegyveres hatalom tagjainak Przemysl 1916.” A talapzat mellett két orosz ágyú áll őrségen. A kapun áldozati lángok részére két pilon, urnákkal felszerelve. Mintha ősmagyar üzenet csapna fel a Hadak Urához. Magyar motívumok mindenfelé, székely stílusú rácskerítés. Nekigörnyedt testtel dolgoznak az orosz foglyok, kikre Schayer János magyar tiszt ügyel fel. A frissen ültetett fák azóta kilombosodtak a lipovici sírok felett.

A kápolna díszüvegezése Budapestről Roth Miksa üvegmozaik műintézet munkája és kegyeletes ajándéka. Az oltáron Wilk lengyel szobrász szép alkotásai. A falakon két érdekes „oltárkép”. Inkább hadiképek, Przemysl visszafoglalásának idejéből való jelenetekkel. Ilyen templomi díszeket csak új imádságok, új szenvedések adhattok. Nézzétek meg, ha arra jártok. A kápolna is az ostromlott vár romjaiból épült. Stowasser Gusztáv tábornok érdeme, hogy magyar művészre bízta a przemysli katonatemetők rendezését. Különben haditemetői hivatalokat szerveztek és azok iránt nyitják a katonai temetők munkálatait Galícia területén. A szép temetőket Bielik tábori püspök avatta fel.

Przemysl táján azonban az utak és mezők tele vannak szórva egyes sírhalmokkal. Egy utamban 280 ilyen sírt számláltam. Most átadom nektek a halott katonák üzeneteit és visszatérek fájdalmas emlékekkel a Garnisonsspítál 3-ba.

Przemyslban ért a karácsonyest. Három évemár, hogy ezen az estén eltemettük az édesanya-

mat. Úgy érzem most, nincs oly család otthon, akinek a lelke erre felé ne szállana, de ezek a lélekszálak ma este összesűrűsödnek, imbolyognak, vergődnek, mert nem találják az utat. A betegek is mind reátok gondolnak. 1500 beteg fekszik ma itt. Akik mozogni tudnak, karácsonyfát cipelnek, rendeznek. Minden pavillonban fát állítanak és felragyognak a gyertyák. Kiosztják az otthonról érkezett adományokat. Stowasser generális beszédet mond. Milyen szép ma itt minden. Hogyne, hiszen lelkek járnak hazulról ide és innen haza.

De van a kórháznak egy külön osztálya, ahol büntetés alatt álló katonák fekszenek, börtön helyett itt a kórházban, vagy olyanok, akik elmebeli vizsgálat céljából vannak elzárva. Fordul a kulcs. Hárman lépünk be, a lengyel pap, az orvos és én. Ebben az elzárt részben nincs gyertya a karácsonyfakon. Egy fiatal katona felugrik az ágyból és ünnepélyes fogadalmat tesz, hogy több bűnt nem követnek el.

Aztán a mise — Ápolók serege áll készenlétben. Itt egy sikoltás, ott egy zuhanás. Felkapják, viszik őket és a pap zavartalanul mondja a misét tovább. A szenténekek különféle nyelven zengenek fel és az orvosok feszült idegekkel figyelik a betegeket.

Látjátok már, milyen volt a karácsony est 1916-ban a Garnisons Spital 3-ban, ahová este a tiszti étkezdébe behallik egy aznap operált híres énekes önkívületi szép éneke.

Az ostrom után a kórházat már javígtatták. A gránátok betegeket is megöltek a kórházi ágyban.

Az udvaron érdekes dolgot látok. A kutyák istállóit. A besorozott hadikutyák laknak itt. Még beszélni fogok róluk.

A fertőtlenítőben a katona egy számozott vaskarkötőt kap s mikor onnan kikerül visszaad-

ják neki 100 fokos hevítésen átment, fertőtlenített holmiját. A fertőző pavillonokban dr. Máday István kalauzol. Ez az orvos egészen kivételes ember volt. A dragonyosoknál szolgált, mint aktív kapitány. Ezalatt jogi doktorátust szerzett, azután pedig orvosi diplomát. A dragonyos tiszti ruha fölé most felvette a fehér orvosi köpenyt és sokoldalú tudásával szolgált a katonák ügyeit. Nekem is sok segítségemre volt. Akkor a prágai egyetemen volt tanársegéd, ma a magyar ideg-orvosi kar büszkesége.

Legtöbb helyen térképvizlatot készítettem, mert a hatalmas pavillonokban el se tudok egyedül igazodni. Rendszerint egy orvos, vagy ápoló kísér. Bekiáltunk minden ajtón. — Vengerski? — mire a magyar katonák örömmel jönnek felém. Az egyik teremben Dányi magyar színészt találtam. Érdekelt volna megtudni, miféle szabályai vannak a Színész Egyesületnek a felmentésre vonatkozólag.

Ebédre csengetnek. A tiszti étkezőben ismét új ételt kaptunk. Főtt burgonya karikára vágva, szemes főtt bab, gyalult káposzta és sós hering szardíniával, salátának, hidegen feladva. Aztán: árpakása, szemes bab, szemes borsó összefőzve és zsírban kisütve, szeletekre vágva, vagy sütés nélkül zúza stb. aprólékkal feladva. A vörös céklát reszelve adják. Hidegen is, forrón is nagyon jó.

De most menjünk be az idegosztály betegeihez. Végtelenül sokra becsülök minden lelkiismeretes orvost s magát az orvosi tudományt. Mégis azt hiszem, legtöbb türelmet, legtöbb odaadást kíván éppen az idegesek, hisztériások és elmebetegok kezelése.

Ezen az osztályon három derék orvos dolgozik, köztük a magyarul is tudó Pawlicki dr., a bécsi híres Steinhof idegszanaszatórium orvosa. Az ő betegei rendszeren vagy nagyon boldognak, vagy na-

gyon boldogtalanoknak érzik magukat. Némelyik elfelejti nevét, faluját, ezeknek a kinyomozása nehéz. Fölveszik személyleírásukat és lefényképezik őket. A vizsgálószobában mindenféle kísérleteknek vetik alá őket, villannyal és más modern eszközökkel gyógyítanak, s akiket még néhány év-tizeddel ezelőtt elveszettnek tartott a tudomány, azokat szépen, türelemmel visszaadják az életnek. Ezekből a szobákból villanyos jelző vezet az orvos szobájába s úgyszólván abban a pillanatban megjelenik ott, ahol hívják.

Egyik szobában egy berlini zszurnaliszta fogad, karácsonyi verset írt. A másik mindig fel akar mászni, hogy meglesse, jön-e az orosz? Az ott tábori lapot szorongat, csokoládét kér hazulról s örül neki, mint a gyermek. Szólót énekel az egyik tiszta, csengő hangon és egész nap kezeit dörzsöli és sohase felejt el megcsókolni az orvos ruháját. Azt az őrmestert az alkohol juttatta ide. Az alkohol nagy szerepet játszik itt az elme- és idegosztályon. Minek fokozni a szenvedést, minek leírni miért sír az egyik, minek örül a másik? A háború megzavarja az idegeket s a gondolkozást. Ebben a kórházban láttam, mikor egy katonán kitört az elmebaj. Irtóztató hidegben meztelenül táncolt és vízzel locsolta magát egy kútnál. Mikor le akarták fogni, felszaladt egy fa tetejére.

Különösen érdekes a hisztériás betegek csoportja. Némelyiknek semmi szervi baja nincs és megdönthetetlenül hiszi mégis, hogy ő ebben vagy abban a betegségben szenved. Egyik roppant erős hülésről panaszkodik és nem tud menni. A másik csak féllábáról hiszi ezt és féllábon ugrál, mint a veréb, az ott úgy megy, mintha fából volna a teste, ez a két karját nem akarja használni. Ezeknél az orvos erős szuggesztíójára van szükség. Az ápolók és orvosok órákhosszat kínlódnak velük, amíg rá mer állani a lábára. Testgyakorlatokat végez-

tétnek velük. Játszva, tréfálva, hogy ne vegye észre a beteg, hogy most gyógyítják, mert ha észreveszi, mérges lesz, mert hiszen ő gyógyíthatatlan betegnek képzei magát.

Egyik tiszt nagyon szépen hegedül naphoszszat. Az a másik beteg egész nap úgy marad, ahogy megállítják.

A Reservespítal No. 1. szintén nagy kórház. 1400 ágyra van berendezve. Venereás és sebészeti osztályai vannak. Az ápoló személyzet között akad néhány magyar is. Azonkívül van három magyar gyógyszerész és két orvos: Göczy Lajos dr. Budapestről, az Üllő-úti klinikáról és itt van Dési Lázár dr. orvos Tatáról, akik sok mindenben segítségére vannak a magyar katonáknak.

A Reservespítal No. 3. szembetegek és állkapocsbetegek kórháza. A fogászati osztályon 30 ágy, a szemészetin 170 ágy van. Magyar orvos Budapestről: Stein Ottó dr. és Mittelbach gyógyszerész.

A Reservespítal No. 2. is a San túlsó partján van, 5—600 beteg részére. Belső betegek és tüdővézesek gyógyuló helye ez.

A kórházparancsnok cseh ember, Mally Gottlieb dr., kiről különös elismeréssel szóltak a magyar orvosok. Kettőt találtam itt: Szalay István dr.-t és Engel Sándor dr.-t; végig vezetnek az összes pavillonokban. Van egy magyar gyógyszerész is. Ebben a kórházban meg kell említenem a tüdővézesek fekvő pavilionját, mely néhány száz beteg részére van berendezve künn a szabadban és áprilistól októberig sohase alszanak zárt helyiségben a betegek és nagyon kedvező a gyógyulási százalék.

A kórházparancsnok meghatottan emlékezik meg egyik magyar katonáról, aki már elpihent.

Itt feküdt súlyos szívbjával Csorna Zsigmond sz.-dályai gazda. Aztán levél jött a feleségétől,

melyben értesíti, hogy az oláhok elől el kellett menekülnie s odaveszett mindenük. A szegény embert nyomban megölte a hír. A kórház parancsnoka meghatottan adja át nekem a hű magyar feleség szívszakadva írott leveleit s én hazaküldöttem a községi elöljáróságnak.

Sajnos, akadnak olyan asszonyok is, akik megfélejtkeznek a távolban lévő férjről. Beteg-ágyán sírva panaszol egy meglett korú katona. Rossz útra tért a feleség. Szabadságot kért és hazajárt, elvette tőle a gyermekeit. Megírjuk hát a levelet a békésgyulai menhely igazgatóságának. Elintézzük amit lehet.

*

Most nézzük meg a kórházak után magát a várost. Sok kaftános alakot lehet látni itt is, de nem oly csúnyák, mint Stryjben. A San folyó kettészeli Przemysl.

Kimegyek a hetivásárra. Egy pár női cipő 70—80 K. A petróleumért négyes sorokban kígyóznak apró, mocskos kis gyermekek és még száználmasabb öregek. Itt hallottam, hogy tisztességes úri családok leányai, gyermekei, asszonyai, kenyérért árulták magukat az ostrom alatt és azután. Behunyt szemekkel kell most is járni, hogy az erkölcstelen pornografikus rajzok és feliratok lépten nyomon ne kergessék arcunkba a vért. Ezek elmondják, mi minden történhetett itt. De nézzük tovább a piacot. Egy kg. krumpli 40 f. Ökölnyi nyers káposztácska 20 f. A gyalult savanyú káposztát literrel mérik. Áttört főtt borsót árulnak hidegen. Az emberek lába és teste rongyokba van csavarva.

Idegen hangú sírás, idegen könnyek, mégis oly ismerős a szívemnek.

Egy kemény téli napon Messer gyógyszerész kíséretében kimentem az orosz fogolytáborba, hol dr. Diamant főorvos vezetett. Kétezer fogoly,

deszka barak-táborban lakott. Minden barakban kétszáz. Deszkán aludtak, de a mi katonáink is, kik ott őrségen állottak. A táborban nagyszerű fürdője volt a foglyoknak. Volt kápolnájuk is, pópájuk is. Betegszobák kórházi rendszerben. Volt mosókonyhájuk és szappanuk bőven. A foglyok nyúltenyésztéssel foglalkoztak és fafaragással, amiben nagyon ügyesek. Isten tudja honnan, megtudták a foglyok, hogy valami jótékonyágban járok, titokban néhány kérést intéznek hozzám és én próbálom is Vöröskeresztek révén továbbítani. Orosznak, németnek, töröknek, mindenkinek többször siettem segítségére. A foglyotáborból jövet ott állottam a San folyó partján, hol a felrobbantott vashíd, kínjában az ég felé ugorva hirdette a przemysli szörnyű napokat.

A sűrű havazásban, titokzatos fehér homályban, alig látszik Przemysl városa, melynek békebeli 40 ezer lakójából, akik lengyelek, ruthének és zsidók: alig pár ezer ember jajgat, kesereg ottlétem idején, a többi Isten tudja hol bujdosik a világban.

A város közepén áll a történelmi emlékü Stieber kávéház, hol csendesebb napokon tisztjeink szoktak összejönni az ostrom idején is, most is.

A város utcái különben hegyre föl, hegyről le váltakoznak. Az időjárás egyik óráról a másikkig végletek között hullámzik.

Szemem és lelkem minden magyar vonatkozású emléket szeretne összegyűjteni és igen nagy az örömöm, mikor az immár történelmi értékű „Tábori Újság 1916. okt. 25. és nov. 4-iki” két példányát megtalálom.

A székely erdők aljáról, az Olt partjáról, Isten úgy indított útnak, hogy tudtam, azon haladva örömeim is, szenvedéseim is nagyok lesznek.

Ha visszanézek útjaimra, azt érzem, hogy legszívesebben időzöm azoknál az emlékeimnél, hol

az emberi lélek ereje ragyog felém. Az az erő, mely egyedül képes a csodák teremtésére.

Elpihent szomorúsággal, de sokszor tér vissza gondolatom a przemysli erődök romjaihoz, a beszélő kövek és hallgató emberek nagy emlékéhez.

A przemysli vár, már a IX. sz.-ban szerepet játszott a történelemben. Az akkori fa-vár helyébe a XIV. sz.-ban építették a kővárat, mely idők folyamán számtalan ostromot állott ki és pl. Rákóczi György idejében jelentős szerepet kapott.

Utoljára a múlt század 80-as éveiben erősítették meg Przemyslt, mint Ausztria-Magyarország állandó jellegű várát.

Przemyslnak a világháborúban az a feladat jutott, hogy az orosz haderők egy részét lekösse és hogy abból az irányból az oroszok benyomulását megakadályozza, legalább is egy ideig. Bár nem feladatomban a vár katonai szempontból való ismertetése, mégis megemlítem belőle azt, amit újságírói érdeklődéssel feljegyeztem.

A przemysli erődök hatáskörlete 30—35 km. lehetett, de úgy hadianyagban, mint élelem és védelem szempontjából, a vár nagyon hiányosan volt felszerelve.

A várban a védők száma elérte a 120 ezret. Eből azonban mintegy 60 ezer tartozott a harcos állományhoz. A többi a kisegítő munkálatokat végezte.

A 60 ezer harcosnak mintegy 60 százaléka volt magyar.

Egyre keservesebb sors várt a hős védőkre. A csekély élelmiszerből, a várbeli 120 ezer katonán kívül, a körülzárt Przemyslnak mintegy 30 ezer polgári lakosságot és 22 ezer lovat is el kellett látnia. Ez csak úgy volt lehetséges ideig óráig is, hogy ember és állat élelmébe, 20 százalék csontlisztet, korpát és falisztet keverték. Emberek és állatok végkimerülésben pusztultak ezerével. Felvé-

rezte szívünket, feltépte idegeinket minden hír, melyet ostrom idején Przemysl felől hallottunk.

Ezekben a szörnyűségekben lobbant fel egy katona költő tüzes lelke: Gyóni Géza a holtakba is életet vert azokkal a verseivel, melyeket aztán repülőgépek hoztak ki a földi pokolból. Verseinek egy részét pedig egy elérhetetlen asszonyhoz, az örök ideálhoz írta, R. Ella bárónéhoz. Mivel Przemyslből csak nyitott leveleket lehetett küldeni, hogy a délvidéki kis városban esetleg közbeszéd tárgya ne lehessen, a költő a levelekben Ellát Lusynak szólította, magát pedig Gusztinak írta alá. A magyar katona költő végzete beteljesedett messze Szibériában, Krasznojarszkban.

Gyóni Géza emlékét legelőször a Ludovika Akadémia növendékei karolták fel kegyelettel és katonai kötelességérzettel. Vitéz Rózsás József százados, magyar költő, a Ludovika irodalom tanára, 1924-ben rendezte az első Gyóni-ünnepélyt és katonai körökben bevezette és ma is ápolja a Gyóni-kultuszt.

De később megmozdult a magyar társadalom is. Balogh István tanár Gyóni Géza szibériai fogolytársa és dr. Jabloncai Pethes Béla rendőrfogalmazó, megalakították a Gyóni Kört, mely 1933-ban hivatalosan engedélyezve, mint Gyóni Géza Irodalmi Társaság kezdette meg működését és mint ilyen, az irodalmi társaságok között az elsők sorába került. Dr. Dinnyés Lajos országgyűlési képviselő pedig Gyóni Géza költő és testvére Mihály főhadnagy hamvai hazaszállítása körül dolgozik fáradhatatlanul. A Szovjetoroszországból való szállítás sok nehézséggel jár.

Visszatérve Przemysl történetéhez, katonáink fel kellett, hogy adják a várat. De kő kövön nem maradt ott. Márc. 22-én hajnalban felrobbantották az összes erődöket, hidakat, lőszerraktárt, telefont, távíró berendezést, ágyút, fegyvert, kardot. A be-

vonuló oroszok csak e világrengető romokat vehették át és azt a 117 ezer szerencsétlen hőst, kik az éhenhalás kínjai között fetrengenek 38 ezer sebesült és beteg bajtárs roncsain.

Ezeket viszi, hajtja maga előtt a győztes orosz, mely mégis megrendülve tiszteleg a hősök előtt.

Przemysl egyik legszebb részlete a Tatárhegy és a Schlossberg, vagy amint ott mondják: Zárnék. Ember-nemjárta helyen tapossuk a friss havat. Villák álmodoznak a nagy, fehér télben. Erdős részletek, nemzeti hősi emlékek. A lengyel megbecsüli hőseit. Ugyancsak fenn a Zameken egy lezárt drámai színház. Fenn vagyunk az erőd-nél. Itt egy picinyke ház, őrség: lakott benne. Ott vannak a kutak, melyeknek vize szenvedő katonák ajkait enyhítette. Drótakadályok kúsznak a hegyoldalon. Letépi a ruhát, kiszívják a vért. Ez itt egy raktár lehetett? Porrá morzsolta a gránát, mikor az ellenség elől levegőbe repítették. Egy épületnek egyetlen fala maradt épen. Úgy áll ott, mint egy iskolai nagy tábla. Telístele írva nevekkel. Közül nagy betűkkel: Ladányi Pál. Isten hozott kedves Ladányi Pál, kinek üzensz most haza tőlem?

Sűrű bozótban kapaszkodunk kifelé a hegyein. Kicsi, fekete pontokat látok a nagy, téli fehérségben. A kazamaták kéményei. Egyetlen jele annak, hogy benn a föld alatt emberek éltek. Belül olyan, mint egy alagút. Pontos ívben hajlik a vastető. Az ajtója nehéz kő. A belső erőd falán még egy büszke, magyar nevet olvasok: Istók János szobrász, 1914. okt. 11. Hát itt szenvedett Istók János is. Talán azért tudott később, annyi hősi emlékművet alkotni.

A Tatárhegy és a Schlossberg-Zamek erőd után még menjünk ki a IX. újkovczyi és a zuravici X. sz. erődhez. Csak a fájdalom percei hosz-

szúak néha az ember lelkének, de a X-ik erőd-nél a zuravica-i romokon elrepülnek a történelmi századok, és azok a néma kövek akkor is az élő fájdalomról fognak regélni. A „Brückenkopf Commando kocsiján törtetünk a X-ik erőd felé. A jeges hősziánkók véresre marják arcunkat, szemünket.

Az út mentén szalmafedelű, nyomorúságos kis rutén házikókat látok. Lakóit Isten tudja merre űzte a háború. Úgy érzem, én is megfagyok, hiszen nincs télikabátom. Kiirtott erdők, egy-egy útszéli fán fészekformájú, furcsa megfigyelő állások, drótkadályok foszlányai között haladunk. Néhol az út szélén egy-egy magános sírhalom, amott pedig 300 orosz hős sírja domborul és egyre jobban temeti a hó.

Kocsink fedelét letépte a rettenetes téli vihar. A lovak is megállanak ott, ahol az ostrom idején az ágyútüzeztől meggyúlt a levegő és dobogott a föld, szinte hallani lehet most is.

Ott benn, a földalatti szörnyű katakombákban, az éhségtől tébolyult katonák lázrohamokban esnek össze. A barlangokban furcsa szerkezetű kutak csobognak s a sziklafalakon vizek szivárognak lefelé. Itt éltek katonáink, mint a földalatti férgek. Itt vagy éhségtől, vagy az ellenség golyójától meg kell halnia mindenkinek.

Gyalog megyünk, kőről kőre kapaszkodva a romokon. A felrobbantott vár hóval fedett romjai tetején fegyveres katona áll őrészen. Talán a jó Istennek tiszteleg.

Ez a szó, hogy rom: egyszerre eltörpül. Más arányok, más méretek, más fogalmak születnek itt, hogy a szóban benne legyen a roppant erők súlya. Tömör, rettentő, kolosszus szavak kellenének ide, amelyeket ki nem ejtettek még soha. Az erőknek ilyen összeroppanása fenségesebb, mint maga az épség. Mert az épség: egészség, de az

összeroppanás: fájdalom. A föld alul kivezető roham-sikátorban megáll a szívem verése.

Megfeszül az agyam minden idegszála. Hallok és látok, emberképzeletet felülmúló viaskodásokat, ahol láthatatlan erők háznagyságú betonszilikákat játszva hajítanak tova.

A gránátok mély sírokat ástak. Krátereket, milyeneket a Solfatarán láttam egyszer.

Iszonyú erejű páncéltornyok, mint a kártyavárak lapultak össze. Ahogy lesüllyedtek, ahogy befürödtek a sziklákba: titkos üregek, nyilasok maradtak, melyeken gyarló, bűnös kíváncsisággal meglessük a páncéltornyok fájdalmát és odalenn roppant mélységekben felsírnak a kövek.

Mi lehetett akkor itt, mikor ezek a kövek süvöltöttek, bömböltek, mikor ezek a tornyok dültek, recscentek és végvonaglásban neki ugrottak az égnek?!

A zuravicaí romokon reánk szállott a téli est. De ahogy belenézek a homályba, lelkiszemem úgy látja, hogy fény foltok gyúlnak fel a romokon. A Hősök emléke világít csodálatosan. Most hirtelen téli köd borúi a tájra. Nem lehet tudni, az égből száll-e lefelé, vagy a föld mélyéből párázik fel. Én úgy hiszem, hogy az elesettek lelke gomolyog a Végtelenben.

•••

Chyrowba megyek. Ebbe a szárnalmas kis városba, melynek nevét nehezen tudom leírni és kimondani is.

1916-ban rettenetes hideg volt egész Európában. De csak a katonák tudják, mit jelentett egy ilyen kegyetlen tél Galíciában. Azt is csak a katonák tudják, milyen volt a galíciai sártenger.

A Kárpátok hegylánca, időjárás szempontjából erős, természetes választó vonal és Galícia

éghajlata teljesen elüt attól, amilyent a magyar ember megszokott.

Olyan dermesztő hidegben érkeztem Chyrow-ba, hogy azt éreztem, mintha agyamban és csontjaimban a velő megfagyott volna.

Az állomásnál körülnéztem, hová is lehetne itt betérni? Békében milyen lehetett ez a 3 ezer lakójú kis város? Az öt ízben keresztül vonuló különböző hadseregek és ütközetek, borzalmasan elpusztították. A vér és könny elsodort mindent. Szívem összeszorult és nyomorultul vergődött. Hol vannak a város lakosai? Gazdagok és szegények? Ott látom az élet páriáit egy térségen, amint a katonák ételmaradékot osztogatnak a rongyokba burkolózott kísérteteknek. Közöttük jön-megy bő köpönyegben, hatalmas nagy bottal egy csizmás, furcsa, de kopottságában is előkelő nő, amint a katonák mondják, egy menekült lengyel hercegné.

Körülnézek a rombadúlt házak és deszkabódék táborában és gondolkodom, hol lakhatik itt ez a hercegasszony, akit az élet így hajszol?!

De nézzünk csak jobban körül. Akármerre pillantok, piszkos kis házikók, inkább deszkabódék vagy istállók. Minden rendszer nélkül. Akkor eszmélek rá, hogy a kerítések, udvarok, kapuk tűntek el a föld színéről. Nem is hinné senki, hogy ezek mennyire hozzátartoznak a város, vagy falu fogalmához.

A bódék és istállók között vagy 6—8 kőház emelkedik. Legnagyobb közöttük a „Hotel Polonia Pensionia”, de az is keservesen megszenvedte az átvonuló haderők nyomát. Az agyontaposott város képéhez alkalmazkodik talán az a folyó is, mely ott kanyarog. Szétterül a patak medre, mint egy szertelen áradat. Bemossa a partokat, apró kis szigeteket alakít itt is, ott is. Oh, milyen tisztán érzem, hogy nem a magyar patakok vonala ez!

A patak mentén lengyelek, ruthének és zsidók keseregnek.

Fenn a magasban a hegytetőn, mint egy álombeli várkastély, emelkedik az európai híru Chyrow-bakovicei jezsuita kolostor. Lengyel főúri gyermekek nevelőintézete, az épület arányaira jellemző: folyosóinak hossza 3 km., ebédlője 80 mtr. hosszú. Nagy fénnel és pompával lehetett berendezve.

A kolostor most tömve van katonákkal, de ott vannak a jezsuita tudós papok is.

Egyik teremben látom IV. Károly király arcképét, annak emlékére, hogy kolomeai útjában e kolostorban megpihent.

Körülnézek a hegyen. Bájos, csöndes fenyveserdő vesz körül. A háttérben a Kárpátok nyúlványai, körülölelik a vidéket. A csikorgó, kemény téli fehérség, a szikrázó téli gyémánt, valahogy feledteti velem azt a szörnyű pusztulást, melyet a hegy alatti városkában láttam. Tennispályák, uszodák, lovardák után, a parkban egy csöndes sírt is látok. Egy tudós jezsuita pap nyugszik ott, kit mint kémgyanusat kivégeztek — ártatlanul.

Azon a napon voltam Chyrow-ban, mikor Budapestén IV. Károly királyt koronázták.

A chyrowi katonák a kolostor művészi templomában sorakoztak misére. Egy lengyel pap lépett a szószékre és teljes, tiszta magyar nyelven szólalt meg. A váratlan magyar beszéd oly megrázóan hatásos volt, hogy a katonák szemében könny csillogott. Közlöm a szöveget teljes hitelességében. A Pátertói kértem el akkor:

„Kedves testvéreim! Ünnepeyes eseménynek színhelye a mai napon régi fő- és székvárosunk, oly eseménynek, melynek folytán nemzetünk új királyunkkal vallási szentségekben egyesülvén, Isten, kiváló oltalma alá helyezi e frigyet.

Szeretett uralkodónkat, IV. Károlyt, a mai na-

pon a főpapok, zászlósok, főurak és a nép képviselői jelenlétében Szent István szent koronájával ékesítik, köpenyével borítják és pallosával felfegyverzik.

Ő maga sürgette ünnepélyes koronázásának eme pillanatát azon meggyőződésben, hogy ezen cselekménye utat nyit neki a nemzet szívéhez.

Azon pillanattól fogva, melyben Szent István koronája homlokán megpihent, azon pillanattól fogva legteljesebb mértékben vált törvényes és alkotmányos uralkodónkká, kinek, mi magyarok hűséggel, engedelmességgel és szeretettel tartozunk.

Egész Magyarország ujjong a mai napon, hogy IV. Károly, a jeles vitéz, Erdélyország visszahódítója, felszentelt királyaink sorozatába lép.

Minden magyarnak szíve örömpesve megrezdül fiatal királyunk fölött nemes lelkesedésben; egész hazánk minden templomában és minden családi körben forró imádság száll Isten felé az égbe, hogy az Úr kiváló előnyökkel ruházza fel királyunkat és segítse őt abban, hogy képes legyen súlyos és felelősségteljes uralkodói feladatát teljesíteni, hogy hazánknek jóságos atyja, ellenségeinknek pedig rettegése legyen.

Hazánkban élő honfitársainkkal mi is, kedves testvéreim, imákban óhajtunk egyesülni.

A mi szíveink is hevesebben dobognak a mai napon azon tudatban, hogy szeretett, drága hazánk, amelyen harmadik esztendeje zendül végig a harctér rettenetes zaja, ősi szokásokhoz hűen, politikai és nemzet jogi életében jobb létre derülve emelkedik.

Itten, Isten oltára előtt, mi is fohászkodunk a Mindenhatóhoz, hogy helyettesét a földön, felszentelt apostoli királyunkat méltóvá tegye arra, hogy Szent István utódja legyen.

Imádkozzunk azért, hogy felszentelt királyunk

uralkodása Istennek tiszteletére váljék, szeretett hazánknak pedig üdvére és áldására.

Isten éltesse urunkat, királyunkat, IV. Károlyt!”

A Páter neve: P. Herman Libinski, aki könyvből tanult meg magyarul. E könyv írása idején a lengyel Piusku-ban él a jezsuita kolostorban. A Páter elvezetett a katona temetőbe, mely ott van a kolostor távoli kertjében.

Rettenetes nagy hóban nehezen töitük az utat. Egy pillanatban az időjárás megfordult; olyan borzasztó szélvihar támadt, hogy neki-neki lökött a fáknak. A szél rohamosan olvasztotta, szemünk láttára nyelte a hótengert. A chyrowi katonatemetőben a jezsuiták kertjében 8—10 ezer halott katona alszik a gyümölcsfák alatt. Bizalmasan, otthonosan, mintha magyar mezőben aludnának egyet kaszálás után. Mind jó barát, mind a 10 ezer. Pedig Nagyoroszországból jött az egyik, bérce Erdélyből a másik, vagy a Duna-Tisza mentéről, áldott magyar tájakról. Valahogy olyan szívbe markoló ez a nagy egyszerűség, ahogy lefeküdtek ide. Semmi ceremónia. Mindössze egy Mária szobor! áll a sírok fölött, az almafák alatt.

A jeges szilánk véresre marta szememet. Lehetetlen a sírkeresztek feliratát olvasni. Juhász Dezső, . . . Somogyi . . . Berkes . . . Tóth . . . és a 29 honv. ezredbeliek sokan, sokan. Orosz főtisztek, orosz ápolónők, tábori papok. Ezen a vidéken tartóztatták fel katonáink az oroszokat, mikor vissza is szorították őket Stari-Samborig, ahonnan ők ismét visszaverték Laboréig. 26 napig tartó csata folyt Chyrow táján. Erről beszél a temető is.

Tízezer katonasír apró, kicsi keresztfája, ahogy összeér, távolról olyan, mint egy sűrű léckerítés.

Aztán tovább, névtelenül, azok a hosszú-hosz-

szű fehér táblák, ahol a sírok egymásba olvadva, szinte végtelennek látszó vonalat mutatnak. Most a téli fergeteg fehér hóhullámokat ringat a sírok fölött, de ha jön a tavasz, almafák virága behinti majd szépen és májusi vasárnap délutánokon, mikor a kolostorban Ave-Máriára harangoznak, zarándokok fognak eljárni a chyrowi katonasírokhoz. De most, ahogy ott állok: a rettentő szélvihar felborzolja a föld titkait és tízezer hullasza elszedít. Úgy érzem, hogy megfulladok.

A katonatemető költészete és borzalma betöltötte lelkemet. Riadtan vettem észre, hogy eltelt a nap, sötétedik a temetőben. A reggel még kopogós, kemény, fagyott utak pár óra alatt felduzzadtak. Szennyes, sűrű, több arasznyi magas valami hömpölyög lefelé a hegyeken. Az országutakon végeláthatatlanul hullámzik a sártenger. Különös ijedség fog el. A sár és a hullaszag rám iszapoldva a lelkemet fojtogatja. Fájó szívvel gondolok a katonák papírtalpú bakancsaira.

A jezsuita páter egy öreg szolgát ad mellem és megvigasztal, hogy a jó öreg mindenkit ismer a városban és addig nem hagy el, amíg valahol be nem engednek éjszakai szállásra. A kolostorban nem alhattam.

Irtózatossá válok ez lefelé a hegyen. Vezetőm kis kézillampása kialszik. A reggel még oly derűs, kedves fenyeserdő ijesztően bömböl a sötétben. Egy ismeretlen öreg ember testvéri kezét érzem. Isten alázas szolgája vezet valamerre az erdőben. Cipőm elmerül és csavarodik lefelé, de azokra gondolok, akik ma Teggel a katonai étkeztetésnél mezítláb lestek a falatot. Már nekem se fáj semmi, pedig egy-egy pillanatban azt hiszem, ezen az éjszakán itt fogok elpusztulni Galicia országútján. Tekintetem fájdalmasan kutatta, nem villan-e fel valahol egy kicsinyke fény. De nincs petróleum, nincs gyertya, talán az egész nyomorúsá-

gosan letiport Galiciában sincs. Legalább az égen ha volna egy kicsinyke csillag! Galícia fölött még azt is elsöpörték a hadak.

Érzem, hogy valami fal mellett megyünk. A lengyel szolga nagyokat kiált és botjával döngeti. Ajtó nyílik és egy női hang hallatszik.

A lengyel úrihölgy és a kolostor szolgálja párbeszédét nem értettem, azt se tudtam, kinél vagyok, de romjaiban is felismertem az úri lakás emlékét.

Aztán elmentek mindaketten és végtelennek tetsző ideig egyedül maradtam az idegen házban.

A kedves hölgy, aki csak lengyelül tudott, elindult tolmácsért valamerre és egy magyar tiszttel tért vissza, aki felkiáltott:

— Magyar újságíró?! Tudja-e, kinek a házában van? A lengyel úrhölgy, a Hotel Polonia tulajdonosa, szívesen ad szállást, de szobámnak ajtója nincs, azt majd doronggal fogom betámasztani belülről. Szobám folyosóján pedig kemény halomban áll a galíciai hó.

Dr. Juhász Sándor orvos tolmácsolásával feljegyeztem ezeket:

A chyrowi lengyel hölgy neve: Strzelecka Eugénia, kinek nagyanyja édes testvére volt Kossuth Lajos feleségének. Ugyanis négy szépséges Krajowski lánytestvér közül az egyik hasonló nevű rokonhoz, Krajowskihez ment feleségül, a másik Pionzekhez, a harmadik Zulawskihoz és végül a nyedek Kossuth Lajoshoz.

A hölgy elmondja azt is, hogy egy Krajowski nevű rokona Przemyslben az államvasutaknál mérnök, aki többet is tud mondani a Kossuth rokonságról és nála vannak a Kossuthal kapcsolatos családi emlékek is.

Az akkori zavaros időkben bár kerestem Przemyslben Krajowski mérnököt, de nem tudtam megtalálni. 1932-ben dr. Bartel János az én

kérésemre lengyel nyelven levelet írt az úrhölgynek, a mérnök azóta meghalt, tehát bővebbi adatokat most se tudott mondani, csak azt, hogy édesanyja családjából többen vettek részt 48-ban a magyar szabadságharcban. Nagyapja Leszcinski Emil Bem alatt szolgált és nagybátyja Kawecki, mint huszár, Nagyszebennél esett el. A lengyel nő adatait nem tudtam összeegyeztetni Meszlényi Terézszel — akit érdekel, tovább kutathat.

A Hotel Poloniában találtam még egy Rózsika nevű úrhölgyet, egy magyar tiszt néhány napos kis feleségét. Örvendeztünk egymásnak.

De szóljunk valamit a kórházról is, hiszen a gyönyörű kolostor odafenn a hegyen tömve van katonákkal és az épület az oroszok alatt is kórháznak volt berendezve. Dr. Selye főorvos hűvösen fogad. Azt mondja, ő elintézi a katonák minden kívánságát. Nem érti meg küldetésemet. Dr. Juhással mégis végig járom a termeket. Az elmebajosok között három szegény magyart találtam. Az egyik székre állva lesett ki az ablakon és nem tudta megállapítani, hogy tél van-e, vagy nyár. Carl Gross dr. arra kért, hogy valahogy a saját, vagy faluja nevét csaljam ki szegény beteg-től Nem lehetett. De Juliskát emlegette.

Chyrowból gazdag emlékekkel távoztam 1916. Szilveszter napján, vissza Przemyslbe, ahonnan másnap végkép elbúcsúztam.

Jaroslau! Milyen közel van a magyar szívekhez. II. Rákóczi Ferenc uradalmainak központja, az emigránsok főtanyája, 1706—'1757-ig. Itt lakott a fejedelem anyja is. Sok előkelő, bujdosó kuruc vezér is tartózkodott Jaroslau várában. Itt halt meg Jávorka is.

A híres vár tovább szállott Rákóczi fiára, majd több kézen át Czartoryski Ádámra.

Most itt állok egy hideg téli napon a várban

és keresem a múltat . . . Most nem a kurucok csatáznak. Az ősi falak között beteg állatok szédelegnek. Lókorház van berendezve itt. Azt hiszem, parancsnokuk lehetett gróf Hardeck, akivel nem találkoztam, de akit nagyon dicsérnek katonái.

Jaroslau város is sokat szerepelt a világháborúban. Kilencszer vonultak keresztül rajta különböző hadseregek. Mindenik hagyott valami emléket, s mindenik elpusztított valamit. Ezekről eltekintve, a város egészen csinos és kellemes s szinte bánt a lelkiismeret, hogy Chyrow után úgy leszóltam a galíciai városokat. Szépen fásított utcái, sétányai, ahol a lengyel leányok az állomásra sétálnak. Kisebb parkok, vásárcsarnok, modern városház-palota, egy sereg kaszárnya és kórház, katonaság, tisztek, kávéház, mozi. íme: ez Jaroslau. Lengyel, ruthén, zsidó lakosság: 25—30 ezer lélek. Itt is, ott is egy templom, melyben a földet csókolja az imádkozó paraszt s ott nyugtatja verejtékes homlokát a hideg kőkockán. Amott a másik templom előcsarnokában szénaraktár van. A város dombon fekszik, ötven-hatvan méter mély, nagykerekes, szivattyús kutak vannak. A magasból jól látszik az új Hindenburg-híd és a sok furcsa nevű kis falu, melyek szinte hozzátapadnak a dombon fekvő Jaroslauhoz. Az utcákon zsidófeliratos épületek, apró imaházak, ahol prémes, bársonykalapos öreg zsidók hajlonganak.

Ahogy körülnézek a Kloster-kaszárnya dombján, messze-messze elkanyarog a San vize. Magyar katonák keze vert hidat rajta. Elgondolkozva állottam meg Chyrow vidékén a dobromili hidon. Jól látok? Egy 65 méter hosszú, remek híd. Közepén tábla, ezzel a felírással: F. m. I. Tábornagy. Hadffy Imre. A híd karfáin ez: Deutsche und Ungaren vereiniget, besiegen alle Feinde. Va-

lamivel távolabb ez: Diese Brücke ist nach dem Namen des Siegers von Limanowa zu Hadffy Imre-Brücke getauft. Ob es donnert, blitzt oder kracht, wir fürchten nicht des Feindes Macht und stehen fest bei Tag und Nacht, von dem Vaterland der Sieg erwacht.

A túlsó karfákra felírva zengő magyar nyelven, galíciai víz hídján:

„Isten áld meg a magyart!” — és „Hazádnak rendületlenül!” Jaroslauban összetalálkoztam azzal a magyar mérnökkel, ki ezt a hidat építette: Surányi Oszkár a neve.

Jaroslauban félelmes hírük maradt a „Vörös ördög”-öknek. A lakosság is oly idegenszerű. Valahogyan, még tőlem is félnek és én is tőlük. Ahol szállást kínálnak, oda én nem merek bemenni. Rosszul érzem magamat. A frontról bekerült katonák is fegyelmezetlenek. Ezt mutatja az utca képe is. a közhangulat is. A közkatona az utcán nem áll félre a közeledő tiszt előtt. Ez az első állomásom, ahol elevenen rezeg az erkölcsi hanyatlás megnevezhetlen, és mégis megérezhető levegője. Úgy érzem, itt sok dolgom lesz.

A városban csak egy kórház van a sebesültek és rendes betegek részére. A többi: nemi betegek gyűjtő állomása. Ezer, meg ezer nemibajos táboroz Jaroslauban. Mind fegyelmezetlen. A kórházakból kiszökösnek. Sapkájukat elszedik, papírzacskót kell viselniök, hogy nehezebb legyen a megszökés.

A betegek az orvosokra panaszkodnak, hogy nem jól kezelik őket, hogy egymást fertőzik. Orvos nincs elég. Orvosnövendékek dolgoznak fáradhatlanul. Óvatossággal és nehezen tudok dolgozni én is. A betegeket egy ezredes rendeli ki és az ő jelenlétében hallgattam meg a szegény embereket. A betegek hangja dacos, a parancsnokké szigorú. Levelezéseiket is korlátozzák. Nem

írhatnak haza. Nekem is szigorúan tilos megnevezni a kórház nevét, helyét. Ha írok a hozzátartozóknak, gondosan vigyázunk minden szóra, nehogy felzavarjuk otthon a családok nyugalmát.

Mennyi óvatosságra van itt szükség! Mégis vannak mulasztások. Látom, hogy a betegek között apró kis újságáros gyerekek ki-bejárnak, a borbélyok pedig felelősség nélkül borotválnak egymás után minden beteget.

Jaroslau környékén 63 ezer sírt számláltak és ennek arányában a sebesültek és betegek részére berendezett másik kórház is telve van betegekkel. A kórházparancsnok alig tud elhelyezni e^y kegyetlenül rideg, keserves szobába. Csak később akadt hely részemre a tiszti pavillonban, a Reserve Spítál Nr. I-ben. Ez az épület békében kaszárnya volt.

A kórház parancsnoka dr. Fischer, aki magyar ember, de már évtizedek óta ott él Jaroslauban. Nagy magyar szeretettel segít minden munkámban.

Bodánszki gyógyszerész Nagykárolyban ismerte meg Galíciából odamenekült feleségét, akivel most visszatértek Jaroslauba és akiknél szívesen töltök egy-egy órát. Knöpler Mihály orvosnövendék, Surányi Oszkár kassai mérnök és dr. Thausz orvos és felesége körében pihenem ki olykor az immár tornyosulni kezdő munka terheit. Velük mentem egy Feldkinóba is, ahol Károly király koronázási ünnepélyét láttuk a vásznon. Itt találtam a Rekonvaleszentenheim Nr. 3. der IV. Armeénál Sztanesu orvosnövendéket, kinek apja Sepsiszentgyörgyön bérlő, Fogolyán birtokán.

A kórház udvarán és a lovardában most gyár van. Zúgnak a gépek, kék munkászubbonyokban forgolódnak a katonák. Háborúban sérült gazdasági gépek javító gyára, melyet Surányi mérnök

főhadnagy vezet. Ezek a gépek fogják végezni Galíciában és otthon a gazdasági munkákat.

A mérnöknek sok érdekes találmányát látom irodájában. Távolba fényképező, vízi aknavető stb. A hivatalos pénzt záratlanul tartotta egy ládában. Arra kért, nyissam fel a fedelét és adjak oda valamit. Megtettem. Hatalmas lövés zaja verte fel a szobát. A mérnök nevetett. Csak ő tudta felnyitni zaj nélkül. Hálásan gondolok most Surányi mérnökre, ki olykor a gyári tüzelőanyagból küldött nekem egy-egy kanna szenet, hogy meg ne fagyjak szobámban.

De most menjünk be a kórházba. Mindenféle nemzetiségű betegek külön pavillonban fekszenek. Magyar, német, cseh, szerb, lengyel, orosz beszéd zagyva keveréke a levegőben. Fischer parancsnok intézkedik, hogy a magyarok magyaros ételt kapjanak. De az én betegeim gyanút fognak, hátha megmérgezik őket, azért főzetnek külön. Napok óta nem esznek. Kóstolom az ételt. Olajos, rossz ízű. Végül is Surányi kikutatja, hol szivárgott be olaj a főző gépekből. Most már megnyugodtak és kitarják szívüket az én magyarjaim.

Németh Imre, Bihar m. Ér-olasziból való betegem mindjárt ide is adja verseit. Vérhas betegségben írta. Szerettem volna néhány verset itt közölni. Pld.

„Érdemrenddel, gyógyult sebbel,
Boruljak a kebledre.”

Az öreg méhész a versfüzet címlapját növényekkel festette ki színesre.

Hát ez a vers, hogy tetszik?

„Én itt búslakodom nagy Galíciába
s ő ott díszleg az ízletes szobába” —

De a versek után jöttek a panaszok is. A szoba összes betegei azt ígérték, ha élve hazajut-

nak, az összes jegyzőket kivégzik hadisegély ügyben! Erről másutt szólok. Mélabús, szomorú öreg fekszik egyik ágyon. Nincs semmi kívánsága, csak a halál. Hajdú Ferenc a neve, onnan Szászrégenből való. De nyomban jobban lett, mikor Déda Borszék felől tudakozódom tőle. De tudom újra meghalna, ha elmondanám, amiket láttam ott lenn Erdélyben. Egyik betegem azt kéri, küldesse neki Sternberg hangszergyárostól egy ingyen furulyát. Írtam is a cégnek, hiszem, hogy küldött is.

Jaroslauban van az orosz fogolygyűjtő telep is. Ide hozzák megfigyelésre az összes orosz foglyokat s ha már egészségi állapotuk teljesen rendben van, azután küldik szét őket a különböző fogolytáborokba, amilyent Przemyslben is láttam.

Jaroslauban egyik kórház kápolnájában emléktáblán a meghalt katonák névsorát olvasom: Kovács András 16-os honvéd, Mikács János 31. közös, Varga Dániel 10. közös. Kovács Kálmán 19-es szanitécz, Péterváry József 79., Tóth István 16-os honvéd, Csontos András 34. közös, Horváth István 20., Mihály János 16-os, Horváth János 18. honv., Farkas Ignác népf. 20., Nagy Ferenc 39. közös. Kustor Károly, 3. vagy 13-as honvéd, Pumplér János 18., Hotik Mihály 12. közös.

Most megnézzük Jaroslau szomorú érdekességét, az egyik temetőt. Isten csudája, hogy meg nem fagyunk az úton. Surányi mérnök, a tisztiszolga és én. A temetőkapunál kápolna volt egykor. A gránát áthajította a túlsó oldalra. Oltár, szentély, vasrács, kövek préselődtek egymásba. Kripták fala kidülledve, sírkövek szétmorzsolva. Kódarabokon a halottak fényképe néz velünk szembe a romok alól.

Ezen a temetőn túl van a katonatemető. A magyar nevek kissé elferdítve, de mi tudjuk, ki

lehet az. A fejfájukra ujnyi piros-fehér-zöld csíkot festett valamelyik bajtárs.

Rémületes hóvihár bömböl. Zöld lóden köpenyemet is leszedi. Majdnem lefagy a kezem, amíg leírok néhány nevet a mellettem levő sírokról. Tókos, Hawas, Bartók, Gabányi, Csernay, Kis, Tulipán, Orosz József 13-as honvéd, Puskás, Egyed Vincze cs. kir. honvéd, Varga Pál 82-es. Dózsa Károly, Kovács János, Czifra János, Horváth Mihály, Berka, Tolnay, Laczko, Bobko, Ries, Kovács Henrik, Biró Károly, Veres István . . . Csuka Ábrahám . . .

Nem tudom tovább írni . . .

Itt láttam Emrich és Leonard német főhadnagy repülőtisztok kettős sírját. Együtt zuhantak. A két sirhalom szorosán egymás mellett s összefonja a két keresztet a porosz fekete-fehér gyászfátyol, összecsavarodik a halmokon. Talán így ölelték át egymást akkor is. Sírjuk felett a gép szárnyai és egy nagy vaskereszt érdemrendekkel díszítve.

Ahogy a gép szárnyait zúgatja a téli vihar, ez a kép örökre ide rögződik lelkembe. Gyönyörű volt. Talán már meg is fagytunk. Orosz foglyok dolgoznak a temetőben, de most ők is behúzódtak valami bódéba, melynek oldalait szaggatja a vihar. Belépünk az oroszok közé. Egymást melegítve préselődik össze mindenki. Kedves, szomorú, alázatos foglyok között, ott hagytam a szívemből egy darabot.

Később vettem észre, hogy cserében elhoztam tőlük valami egyebet. Megfürödtem otthon és ruhámat kitisztítottam.

Lembergbe érkeztem 1917. január 13-án és ott maradtam júliusig. Onnan jártam Lemberg környékére is.

Jaroslauban már megéreztem a háború levegőjét. Új idegrendszer, új erő kellett a munkához. Rettenetes nehézséget okozott minden lépésemnél az, hogy egész küldetésemet civil dologként kezelték, sőt sokszor megakadályoztak munkámban is. Voltam olyan helyeken is, ahol egyáltalán nem engedtek dolgozni, pedig magyar volt a parancsnok. Minden ilyen eset fokozta erőmet. Tudtam, hogy éppen ott kellene segítenem a katonákon, ahová nem engednek be. Nappal gyűjtöttem az adatokat, éjjel pedig feldolgoztam, szabadságra menő tiszteket, vagy tábori postát kerestem, hogy az adatokat hazaküldhessem. Talán mindjárt elmondom azt, amit én csak Galiciából való távozásomkor tudtam meg, hogy egész ott létem alatt „Tisza spiclijének” gondoltak, gyanakodtak és figyeltettek. De én mindebből csak annyit tudtam, hogy alighanem belepusztulnak idegeim abba a kettős nehézségbe, hogy munkámat is végezzem és az élém tornyosuló akadályokat is leverjem. Utólag látom, hogy azért tudtam mégis dolgozni, mert a detektívek a szakadatlan jócselekedeteknél egyebet nem jelenthettek.

Lembergben a vasúttól egyenesen a Garnison-spitalba mentem, abban a reményben, hogy ott szállást is kérek. Két parancsnok volt. A magyar meg se hallgat. Kurtán-furcsán leráz, irataimmal akadékoskodik. A lengyel parancsnok védelmez, kinek megmutattam a przemysli püspök levelét. Dr. Kaplony tanársegéd is nagyon szíves volt.

Nem tudom ki tanácsolta, hogy menjek el a Smolkiplatz Nr. 3-ba, a K. u. K. 2 Armeecommando Q. Abthoz. Itt Benedekfalvi Ditrich Gyula Rittmeister fogadott. Kedves barátaimtól, nemeskosztolányi Kosztolányi Károly ezredesétől ott-

hon, még háború előtti években sokat hallottam a nevét. A közös barátok révén nagyon udvarias és előzékeny Ditrich kapitány, József főherceg egykori szárnysegéde. Éppen a fiatal főhercegtől — dr. József Ferencről kapott levelet és végtelen szeretettel beszél a fenségről, eszéről, szívéről és kiváló képességeiről.

Megoldódott a hivatalos hangulat. A kapitány bejelent és a 2-ik hadsereg szállásmestere, nagyborosnyói Bartha alezredes fogadott. Irataimat át nézte, erdélyi vagyok! Ő is. Elmondom neki, mit láttam, hallottam Háromszéken, az ő szülőföldjén. Igazi magyar úr Bartha vezérkari alezredes, ki nemcsak megértette hivatalos küldetésem célját, hanem egész ottlétem alatt keményen síkra szállott a magyar ügyért. Ezt is később hallottam ott levő magyar tisztektől, hogy osztrák részről meg akartak állítani munkámban, amikor Bartha Albert parancsba adta, hogy „a magyar kiküldött itt marad”! Az osztrákok azt felelték: „Ennek a magyar kiküldött majd megissza a fekete levét.”

A kórházból elmentem a Hotel Georgéba, ott laktam két napig. Ezalatt elköltöttem minden pénzemet. Egy ebédért 4 K-át fizettem. Itt lopták el ruhatáram büszkeségét, a Mihály Rudónétól kapott selyemblúzomat is.

Bartha alezredes intézkedésére a Hotel Narodna Hostyunyciában, másnéven a Hotel Ukraynában kaptam szállást az Ul. Kosciuszki 1. szám alatt. Itt laktam hét hónapig. Itt tanultam azt, hogy ha az ágynemű már piszkos, ki kell fordítani a huzatokat, tisztább felével kifelé. Így még egy emberöltőt kibír mosás nélkül. Ebben a Hotelben leltem magamon a második példányt, ami után ismét fürödnöm kellett. De ezt kétségtelenül én szállítottam oda valahonnan. A Hotelben különben jól éreztem magamat. Volt egy öreg rutén szolga, aki mindig borralalóért zsarolt és volt egy

kicoi púpos, kedves portáska, aki pedig sohase akarta elfogadni és aki azt hitte, egyenesen tőlem függ a világháború sorsa. Ezt a híreket el is terjesztette a jó lélek.

Ebben a Hotelben volt egyik tisztietkezde is, melyben a szállásmester rendeletére étkeztem és meg is fizettem. Napi koszt 5 K 85 f., fűtés 1 K 25 f. Szoba 3 K. Az étkezde vezetője Mardirosz Kristóf gyergyószentmiklósi úr volt. Felesége Vakar leány, kinek családját jól ismertem és aki később oda is jött Lembergbe az urához. Mardirosz főhadnagy mindent megtett, hogy idegölő munkám után, a kiszabott tüzelőanyagból egy kicsit bőven mérve, meleg szoba várjon. Itt kaptam az első tisztiszolgát is, aki körülöttem tett-vett és glycerinemet mindennap felkenete kezeire. Itt hozott össze a véletlen dr. Hetzel Frigyes ezredorvossal is, aki — Istenem! — ott a segesvári Oberth kórházban, operált édesapámat hónapokig kezelte. Itt találkoztam Gellénfalvi Csitáry Olivér és Gyöngyössy gyógyszerészekkel, kik orosz fogságból visszatérve, szolgáltak tovább és akik nagyon sok szívességet tettek nekem. Hadifogoly csere alkalmával, sorsolás útján került haza a két ifjú.

Hálásan emlékezem meg dr. Simon Elemérről, a Magyar Vöröskereszt főmegbízottjairól, Daniel Ferenc őrnagyról és Nyáry Béla országgyűlési képviselőről.

Ezek az urak a Vöröskereszt szellemében segítő kezet nyújtottak nemcsak munkám végzéséhez, hanem egyéni ügyes-bajos dolgaiban is. Simon Elemér óriási hatáskörrel, nemes szívvel, magyar kötelességérzettel sietett segítségemre egész ottlétem alatt. Dr. Péterffy Tibor budapesti klinikai orvos is jószívvel egyengette nehéz utamat a parancsnokságok útvesztőiben.

E könyv írásánál emlékezetemre, hírlapi cik-

keimre és itt-ott megmaradt jegyzeteimre támaszkodom.

Galíciai magánirataimat szabadságos katonától hazaküldöttem Budapestre Ida nővéremnek, aki időközben visszavergődött Erdélybe, a kirabolt házba, ahol új életet kezdett. Ebben az új otthonban meg se lehetett melegedni, jött az 1918-as második erdélyi szerencsétlenség. Nővéremnek újból el kellett bujdosnia. Irataim ott maradtak és ott is vesztek. Ezért nem tudok megemlékezni mindenről és mindenkiről, aki érdemes volt rá. Az idő elvitte emlékeimből a neveket, helyeket. Bár nem hiszem, de mégis előfordulhat könyvemben is, hogy valamiben megcsal a visszaemlékezés. Újságcikkeimből se tudom kiegészíteni, mert ott a cenzúra törült kegyetlenül. Így maradtam gyarló emberemlékezetre utalva. Látok arccokat, örökre ide vésve szemem elé. A hangjukat is tisztán hallom, mégse tudom, kinek az emléke kísért vissza. Nincs neve. És vannak nevek, melyek visszacsendülnek bennem, beszélni szeretnék róluk, de csak gyötörnek és nem tudom, melyik harctérhez, milyen eseményekhez tartoznak. Oh, nagyon nehéz így. Bocsássatok meg, ha valahol tévednék. Ezeket az emlékeket csak az tudná tárgyilagosan elrendezni, aki át nem élte. De akkor nem én írtam volna ezt a könyvet.

Ezeket is el kellett mondanom. Az emberi fájdalom mindenütt ugyanaz. Elborít engem is. A hivatalos füzet sablonos rovatait régen átrepülte lelkem és felöleltem mindazt a tengernyi bajt, szenvedést, mely rázúdult az emberiségre. Közvetlen összeköttetésbe lépek otthoni hatóságokkal. Nekem egy a munka. De otthon egy közvetítéssel kevesebb és ami fő, így gyorsabb a segítség. Ami hosszabb eljárást, vagy választ kíván, azt Teleki grófnénak küldöm és összekapcsolom őket, mert én holnap már más területen dolgo-

zom. így kerül a grófné közvetlen összeköttetésbe a betegekkel. Ha idő múltán visszajutottam egy-egy előbbi helyre, boldogan mutogatták fel Telekiné leveleit.

Egy poéta lelkű, kedves doktorral találkoztam, akit az általános mozgósításkor láttam utoljára. Valami meghatóan mély, ismeretlen szomorúság rögződött a szemeibe. Szinte fájt szembenézni vele. Miért, miért? — vallattam és ő röviden szolt: sokat láttam . . .

Hosszú szünet következett, aztán felém fordult:

— És maga, hogy könyvelte el a háborút? Hiszen kell, hogy valami önálló nézete legyen erről . . .

Hát van. Se nem eredeti, se nem érdekes, de igaznak érzem. A katonát sehogy se tudom embernek látni. Abban a pillanatban, amint elindul a háborúba: elveszett az egyénisége. Elveszett az, akit ismertünk benne. Testi-lelki mivolta idegen energiát szolgál. Saját lelke ahelyett a háború lelkét, amelyben nincs semmi emberi, csak akaratlan, sűrített, nagy szenvedélyek, melyek ráütik a maguk bélyegzőjét mindenre és mindenkire, ahol átvonulnak. Más lesz az emberek élete, megváltozik a faluk, a városok képe, az emberek erkölce. Hát úgy-e, hogy nem mondok semmi újat, eredetit?

Aztán látom a sűrített energiákat oszlani, ritkulni, egyedekké visszafejlődni. Ez a külső és belső munka, ez az átváltozás ott kezdődik, mikor a katona visszaalakul emberré: a kórházakban; ahol beteg testük, fáradt lelkük visszakapja öntudatát még egyszer.

A kórházakban megszabadulnak a lelkek a háború roppant súlya alól, benső lelki áramlatok indulnak az élet felé ismét.

— Volt-e maga nagybeteg? — kérdezte a doktor. Érezte-e, hogy milyen finom, milyen jó tud lenni az ember betegségében? Minél nagyobb betegség, annál több szépség. Az idegek szinte emberfölöttien gyengédek. Mintha kinyitott ember-szívek dobognának a kórházi ágyakon.

Súlyos idegbaj. Táncol az ágy is. Különös remegéssel szól egy kipirult arcú önkéntes.

— Istenem! Miért jött? Hát miért jött?

— Hogy meglátogassam . . .

— Miért . . . látogat meg?

— Mert magyar ... és mert szenved.

Felnyög a beteg, arca tűzben ég és valahová messze néz:

— Ugye . . . három év előtt sétált egyszer Szegeden a Tiszaparton? Valaki mutatta.

— Igen . . . csakugyan három év előtt egy újságíró kongresszuson . . .

A kezemet megcsókolja. Ahogy lehajlik, úgy marad a feje. A kezén valami erősen tapadó, hideg nedv, átfázom tőle. A hangja elakad, a könnye hull. Ennek a fiúnak a lelke lázas. Valamit álmodik . . .

— Eljön-e mégegyszer?

— El . . . holnap . . .

És megjegyzem a szobaszámot, nehogy véletlenül újra benyissak. Nem tudom miért, úgy érzem, hogy jobb, ha nem megyek, de a lehajtott fejét nem felejttem el.

— Mit olvas? — kérdezem az egyik öreget.

— Nem olvasok, mert nem tudok ... de csak forgatom, — mert imádságos könyv és olyan szép ...

Furcsa, tarka kis csomagokat szednek elő a párna alól. A fogukkal kötözik, bogozzák a zseb-kendő végét. Fényképek, levelek és a halál-cédula. Furcsa keveréke életnek, halálnak. Mind elolvas-

suk és érzem, könnyebb a lelkük utána, talán az enyém nehezebb.

Szerbek, muszkák, taliánok, németek, osztrákok mind felemelik a fejüket. Lesik a szavamat; nem értik, de megérik, amit mondok. A szemükben valami oda dermedt kíváncsiság, valami háttárokra átnyúló nagy kérdőjel, hogy hát minket ki keres. Senki? És a magyarok arcán valami naivan büszke kifejezés, valami erősítő lelki frissebbülés.

Egy halálsápadt, — dehogy, mit beszélek — hiszen az sárga, de ez az arc itt fehér, olyan fehér, mint a patyolatvásznon! Rám néz és megjegyzek a fekete szemétől.

Ijesztő rövidséggel, halálos rövidséggel mondja ezt:

— Levágják a lábamat . . .

Ezt a két szót csak az tudja ilyen megdöbbenően kimondani, akinek igaza van. És felnyög a beteg:

— Irgalmas Isten, hogy megkönnyebbültem... hiszen itt még senki se vigasztalt engem,..

Ebben a kórházban nem volt egyetlen magyar orvos vagy ápoló se.

Aztán vannak, akiket már nem kell vigasztalni. Nevetnek maguktól. Derűsek és gondtalanok. Fegyveres ápoló őrzi a kijáratot. Apró cellákban nagy viták folynak, hogy ki az ellenségünk. Végül megállapítják, hogy az örmények. Elmebajos osztály.

Menjünk tovább.

Gyermek fekszik egyik ágyban.

— Hogy kerül ez ide?! — kérdezem.

— Gyermek?! Hol?! — és felnevet az orvos.

— Hiszen ez katona! Lengyel légionista.

— Hány éves?!

— Tizenhatodik ... de már két éve harcol. Amott nagyon integetnek, hogy mennék arra

felé. Megyek. Emberroncs. Teste nem látszik a seb-kötésektől. Nagy, fehér göngy a feje is. Melyik felől van az arca? Valahol beszél . . . Hol van a szeme, orra, füle? Egyik se látszik. Magyar repülő. Lezuhant a géppel. Száz halált halhatott volna ő is, mint a társa, de ő felébredt a Feldspitalban. Iszonyúan össze van törve, de olyan humora van, amilyent megirigyelhetne bárki. Oda kell hajolni, mert a száját is lefáslizták, érthetetlenül és halkán beszél, de örök, kifogyhatatlan humorral. Ő mulattatja az egész szobát. Én is régen nevettem ilyen jóízűen. Szeretném búcsúzóul amúgy magyarosan megrázni a kezét, de nem lehet, mert az is kötés alatt van.

És ott van egy vak fiú. Született komikusnak nem lehet derűsebb arca. Ül az ágyban, a szemén örök éjszaka, de a lelkén örök napsugár.

Tréfa és nevetés. Valami benső, tiszta sugár és fény, ahol már elmúlt minden egyéb, csak a lélek világít. Nem ismertem ezt a fiút soha, mégis úgy érzem: benső lelki élete akkor kezdődött, mikor örökre besötétültek szemei.

Aztán jönnek a járványok. Minden, ami ijesztő, borzalmas, iszonyatos és halálos: ott suhan a csataterek tájékán. Nem ismer hazát, nemzetet, országhatárokat, nem ismer ellenséget, se barátot, mert neki nincs lelke, mert ő az anyag, az örökké élő emberi matéria, mely pusztul, hogy újjászülethessenek.

Messze távol a többitől, ott húzódnak meg a járványkórházak. Ti szegények húzódjatok félre, mert megfertőz a kezetek érintése és megmérgez a lehelletetek. És ők félrehúzódnak és én fölkeresem, mert ők a legnagyobb szenvedők és mert emberek.

És mikor a testi szenvedések kitomboltak, mikor a kezek olyan csodásan finomak és puhák lesznek és a szemekben annyi a jóság, akkor az

ő megtisztult útján megindul a lélek vissza a múltba, az elhagyott életbe, összekötő kapcsot keres az étellel.

Ilyenkor egy szó, egy tekintet, talán minden gyógyszernél többet ér.

Ma operáltak egy fiút, akiből hét golyót vettek ki. Szívettepően jajgatott. Lehangolt, szomorú volt az egész szoba. Valahogy az operált szenvedő fiú füle is bevette, hogy valaki olyan van itt, „aki mindenkinek elintézi a baját.” Suttogva, jajgatva odaszólt:

— Nekem is volna egy nagy bajom . . .

— Mondja, lelkem . . . Nagyon fáj?

— Volhiniában a zugsführer adósom 5 koronával ... ki kéne jární, hogy küldje meg . . .

Öt golyó után ez fáj a legjobban. Adok neki 5 koronát. Majd ad az Isten mást helyette, ha már olyan kis hamis volt a zugsführer!

A másik, egy becsületes öreg, kissé bizalmatlanul, nehezen adja a szót. Aztán mégis közlékenyebb lesz. írunk ide-oda. Adok egy csomó tanácsot. A végén kihúzza a feje alól a fakó kis tarka hazai zsebkendőt, bogozni kezdi a végét nagy becsülettel, s azt kérdezi:

— Mivel tartozom? —

A szívem egy kicsit összeszorul.

— Hogy van? — kérdezem.

— Megvagyok, — de a földjeim! — vetetlenek, műveletlenek . . .

Az is érdekes, ahogy egyik-másik parancsnokhoz bejutok, s ahogy a katonákkal tárgyalok. Némelyik parancsnok — rendesen alezredes vagy ezredes — átnézi az irataimat, aztán nem bánja, csináljak, amit tetszik. Jövök, megyek a szobákban, mikor s hol akarok. A másik tízszer is megforgatja az írást s kiköti, hogy minden kérdést tudni akar, melyet a katonához intézek. A másik kísérő tisztet ad mellém, úgy járom a szoba-

kat. A másik napiparancsban adja ki látogatásomat s a fenn járó betegek rapportra jönnek hozzám. Volt egy lengyel parancsnok, aki azzal kezdte, hogy zongorához vezetett és maga is felkapta hegedűjét. Cigaretta, konyak került elő. Csupa derű és harmónia az egész ember. Zenész, poéta. A kórházban is csupa szeretet, családias otthonosság.

A kórházakban az ellenséges államok és a szövetségesek katonái nemcsak jól és békességben, de határozottan bajtársi, pajtási viszonyban és szeretetben élnek. Csak egy érdekes kivételt hallottam. Az egyik járványkórház orvosa beszélt, hogy a német katona nem fekszik az oroszral egy szobába. Lärmáz, kiabál; ha kell, botrányt csinál, de nem tűri maga mellett az orosz. Az se érdektelen, hogy a magyarországi oláhsággal csak tolmácsok útján tudok beszélni. És kik a tolmácsok? Az orosz foglyok, a Bukovinában élő magyarok és lengyelek, akik mind megtanultak magyarul a háború alatt. Igen: ők a tolmácsaim. Ezzel eleget mondtam. Egy osztrák katona bár udvariasan, de határozottan rendreutasított, hogy már több kórházban látott engem és nem szép tőlem, hogy kizárólag a magyarországi betegeket keresem, hiszen ők is éppen úgy szenvedtek. Ekkor megmagyaráztam, hogy nem pusztán látogatás ez, hanem olyan dolgokat intézek, melyek csak magyar hatóságok körébe tartozhatnak. Mikor ezt megértették, bocsánatot kértek és nagy elismeréssel voltak küldetésem iránt. Valóságos irigység ül az arcokon, ha odakerül a dolog, hogy valamelyiknek fölveszem az adatait. Mint a gyermekek, olyanok ezek az emberek; úgy kérnek, őket is írnam föl, mindegy, akármit, de írjak róluk is és látom, hogy boldog, ha a nevét felírom.

A múltkor egy öreg török nézett rám megható szomorúsággal. Odamegyek hozzá. Járványkórház-

ban volt, ahol sokáig elfeküsznek a betegek. Szobatársai mondták, hogy ez az ember hetek óta egy árva szót se váltott senkivel, csak esténként imakönyvből énekel. Tréfálni akartam a szegény öreg Ozmán Mehmettel, s intettem, hogy most ő következik a felírásban. A jó ember nem vette tréfának s annyi bánat volt az arcán, hogy megsajnáltam. Aki akar, az mindenütt tehet valamit. Addig okoskodtam, amíg sikerült a következő tolmácsolás: a török mondta egy tatárnak, a tatár egy muszkának, a muszka egy németnek, a német nekem. És boldog volt az öreg, mikor látta, hogy megértettem. És tudják, mi volt az üzenete feleségéhez, másfélévi távollét után? „Élek!” Újra biztatni kezdtem, üzenjen már valamit; végre így szólt: „Lehet, hogy elesem itt és meghalok, de vigyázz: anyánkat és gyermekeinket ne sértsd meg.” Úgy meghatott ez a mondás, hogy a levél példányát a Vöröskereszt itteni főmegbízottja útján elküldtettem egy közeli török főparancsnokságnak. Újabb rendelet értelmében ugyanis a török tábori posta is életbe lépett s az én törököm örök szépségű, rövid levele az elsők között lesz.

Ez is érdekes: Egy betegnek nagy kérése volt. Frigyes főhercegéknek kellene egy levelet írni, de nem igen van szép írása senkinek. Rábeszéltem, hogy nem ér semmit, ha más írja, neki kell megírnia. Másnapra megírta s arra kért, én adjam postára, mert akkor megkapják. Íme, a levél másolata:

Ti. Czi. Izabele Főherceg öfelsége Pozsony.
1917. II. hó 26-ika.

Tisztel cim Nagyméltósága Izabele Főherceg öfelsége! Méj alázatai fordulok Zsámolya asztalához beteg ágyamból kérem, hogy egy pár sor írásával megajándékozna. Kívánkoznék az főherceg Laki öfelsége saját kórházába jutni Kruzár

Ádám Gyári munkás mi után 7 évig voltam hű szolgálja csakis azért voltam bátor öfelségéhez szólni.

A kedves levelet elküldöttem a titkári hivatalnak.

Ez is kitűnő: Egyik szegény betegünk Galícia egyik kórházából levelet írt haza. Odamegyek, nézem, így kezdődik: Tudatom, hogy a mai napon Miskolcra kerültem . . . Ugyanis valamelyik fennebbi kórházban valaki azt mondotta neki, hogy hazaküldik Magyarországra, és szegény azt hitte, hogy már ott van!

Egy öreg népfölkelő esküdözött, hogy rák van benne; érzi, hogy marja, csipi a gyomrát, amiatt nem is tud enni, mert rákja van. Hiába magyaráztam, hogy a ráknak nincs ollója, se lába, és hogy benne nincs rák. Mint főbizonyosságot szedte elő kedves felesége levelét, melyben ezerféle bölcs tanács volt. Kívül a boríték hátára ezt írta: U. i. „A rákot a főorvossal kerestessd ki fényes masinával s nekem is küld el rögtön a képit.”

Messze Csíksországból egy góbé került ide egyik kórházba. Kászonyjakabfalváról való László József. Minden szavát meg lehetne örökítenem, micsoda filozófiával beszélt a háborúról. Persze, a vége az volt, hogy is mehetne ő haza, aztán úgy kedves, naiv bizalmaskodással súgta nekem az öreg:

— Met istálom, ha hazakerülhetnék úgy valahogy, olyan szép csíki szőtttest küldenék az álomnak!

Papp Bálintnak levele jött Pestről, de nem tudják mi van benne, s ki írta. Kérem a levelet. Felolvasom s megmagyarázom értelmét és értékét. Álmélkodnak, csodálkoznak. Odasereglenek a nem magyarok is, a levél kézről-kézre jár. Telekiné érdekes, finom vonalú apró írását nem tudták elol-

vasni, ott nyugodott a beteg párnája alatt, mint megfejthetetlen rejtély.

— Hát, hogy is tudtuk volna elolvasni a grófi írást, — sóhajt fel az egyik.

Juhász István, egy kedves, magyar betegem meghalt. Tüdőlövést kapott szegény. Mindent megtettem érte, amit lehetett, hallgattam vízióit, láttam felém intő áldó kezét, mikor már szólni nem tudott. Elhívtam a feleségét is. Megérkezett. de már akkor eltemettük az urát. A szegény asszony hozzám is eljött. Úgy képzelte, valami hállával tartozik nekem. Tudják, mit tett ez az egyszerű lelkű, szomorú asszony? Tahitótfaluból hat tojást hozott nekem Galíciába és egy darab ott-honi kolbászt és szalonnát. Olyan lélekkel hozta, hogy halálos sértés lett volna, ha el nem fogadom. Ez a magyar asszony, aki hálás és adakozó és adós maradni nem akar a vélt szívességért.

Szerencsére vidámság is akad. Kissé különös kiejtéssel, de tiszta magyarsággal hívogat valaki és párnája alul húzogat elő egy írást nagy büszkén. A házasságlevele. Richter László lemergi kereskedő, aki Zalaegerszegen a hadifogolytábor irodájában volt alkalmazva, ottléte alatt megismerkedett s feleségül vette Farkas Juliannát. Ugyanebben a kórházban példátlan buzgalommal könyvből tanul magyarul Wagner Richárd dr. bécsi ezredorvos, és roppant szeretetreméltósággal törli-zúzza a szót, de beszél, hogy öröm hallgatni! Különben is nagyon kedvelik a beteget.

A lemergi Groblewslei gyógyszerárban is láttam magyar patikusra. Mikor a lemergieken volt a menekülés sora, Sonnenschein Izsák gyógyszerész Debrecenbe menekült és Bárány Sándornál, mint laboráns dolgozott, onnan Nagybecskerekre menekült és hibátlanul beszél magyarul s az itt élő magyarok mind az ő patikájába járnak.

A kórházzal szemben van a lengyel invalidu-

sok otthona, ahol régi harcok katonái töltik öreg napjaikat. Egy öreg őrnagy szokott sétálni szépséges leányaival. Mindennap találkoztam velük. Az egyik leány sántítva, bicegve megy fehérhajú atyja mellett. Mikor az orosz uralom alatt megtámadták a szép, fiatal úrileányt, kivetette magát az emeleti ablakon, úgy menekült előlük, s most szépen, csöndesen sétálgat az invalidusok háza előtt. Kérdezem, honnan tudják? A „Schwester úrtól.” Nem fért bennem a kacagás, szívemből nevettem ezen az új szón. Az öreg magyarok az ápolót hívják „Schwester úrnak.” Úgy-e, kedves?

Sajnos, azt is tapasztaltam, hogy az öregebb, virtuskodó legény-katonák mennyi feleslegesre tanítják a diák-katonákat. A koraérettségnek szomorú időszaka ez itt a harctéren is, talán otthon is. Különösen a lengyelek között lehet olyan gyermek-katonákat látni, hogy a szíve összeszorul az embernek, amint utcán, villamoson, kórházban látja őket égő szemekkel, vékony kis gyermekhanggal. De látok sokszor 6—8 éves kis szerencsétlen gyermekeket, kiket a katonák szállítanak be a kórházakba s ott fekszenek a harcos vitézek között. A háború fürgetegében valahogy megsebesültek szegénykéik. Szüleik ki tudja, hol?

Sok nehézséget okoz nekem, hogy a kórházi fej cédulákra hibásan írják fel a katonák magyar adatait. Elferdítik a katonák és a városok neveit is. PL Orsova Orizowa lesz. Ebből eredhetnek azok a sajnálatos félreértések, mikor téves haláljelentések mennek hazafelé. Az is nagy baj, hogy a kórházakban sok mindene elvész a katonáknak. Különösen trikóféle, amit távozáskor már nem kap vissza. Ehhez hasonló eseteket mindig bejelentem a kórházparancsnoknak. Táborig postacso magjaikat is sokszor üresen kapják, bár a tábori posta példátlan lelkiismeretességét bizonyítja, hogy a harctérről egy ismeretlen katonától kaptam

levelet, aki egyik cikkein alatt látta a nevemet és a 240. postaszámot. Csak így volt címezve a lap és ott kézbesítették nekem, ahol voltam.

Ez is furcsa. A vonatajtó odaütötte egy szegény katona fejét s összezúzta. Orrán, szemén, fülén vérzett, és jegeszacszó volt rendelve agyára. Ágya mellett állok, nézem szegényt. Dereka megtörtén félregörbülve, feje lesüppedve vérzik. Próbálom igazítani a feje alatt. Hát mit csinált a szerencsétlen? A jegespárnát dereka alá tette.

— Az Istenért, mit csinál?

— Hátha lehúzza a vért a fejemből!

Egy szegény, szomorú apára akadtam. Engler a neve. Ott lakott a pozsonymegyei Modoron. Eltemetett mindenkit és otthon hagyta három árváját, 9—11—13 évesek. Rokonai megsütik a kenyeret, mert arra nincs ereje a kis gazdasszonynak, aki otthon mindenek. Fölveszi a hadisegélyt, besosztja, vásárol, főz, foltoz, mos, takarít, iskolába járattja a kisebbet, apjának pénzt spórol és keservesen panaszoja, hogy neki nem adnak cukrot.

Némely betegszobában csupa költők, írók vannak. Aztán olvasok leveleket, miket szerető leányok írnak a távoli kedvesnek, anyák a férjnek, gyermeknek. Nincsenek idegen szemek elé szánva, de csupa költészet mind. Oh, hogy nekem nincs időm ezek összegyűjtésére! Ilyen leveleket nem vált ki többé semmi az emberek lelkéből. Ha roppant fáradtsággal valaha összeszedték a „Vadrózsák”-at, most, amikor valóban vadon terem és kaszálni lehetne a magyar nép lelkivirágaiban: nincs hivatva senki arra, hogy megindítson valakit és összegyűjttesse, lemásoltassa ezeket a ragyogó tiszta népstílusban írott leveleket?

El fognak ezek kallódni. Kinek volna feladata ezek összegyűjtése? örök időre szóló, hű tükre lenne a világháború közvetlen átélte, megélt érzéseinek és a néplélek tengermély szépségének, ami

ezekben a levelekben ragyog legszebben. Rozsnyay Kálmán író és felesége Nil a költő, levélben arra kértek, gyűjtsek sapka plaketteket. Nincs idő ilyesmire se.

Sokszor próbálom lélektani magyarázatát keresni, hogyan szakadt fel az emberek lelkéből ez a tengernyi érzés? Én magam is ott Galiciában, a túlhajtott munka ideglázában írtam életemben a legelső verseket. Lehet, hogy bennem nyugodtak, onnan hoztam a bányatelep cserfái alul, de itt pattantak virággá. Mint tanulmányi anyagot, szeretnék beilleszteni néhányat e könyvbe, a történeti hűség kedvéért egy betűt se változtatok rajta, még akkor se, ha verstani szempontból nem megfelelők.

UTOLSÓ LEVÉL.

Idegen országban, egyik Feldspítálban,
gránát sebek között egy fiút találtam.
Katona zubbonyán vitézségi érem.

Lemberg városában, ott a Feldspítálban,
a katona ágyán levelet is láttam.
Női írás rajta. Vájjon ki írhatta?

Idegen országban, ott a Feldspítálban,
az a kis katona halott volt reggelre.
És a lengyel Schwester azt a kis levélkét
finoman, csendesen
szíve mellé tette,
hogy vele maradjon
örökkön örökre ...

TITKOS ERŐK.

Mit sok ember kíván,
 Késő esti órán,
 Harmatos hajnalon:
 Kiszáll az ablakon,
 S betölti a léget
 Delejes igézet.
 Ráül az utcákra,
 Kertekre és fákra,
 Mohos vén kövekre,
 Mély medrű vizekre.
 Nő az ái am erő
 S amit várunk el jó.
 Csak sok ember szíve
 Dobbanjon érette.

CSAK TUDNÁM . . .

Oly furcsa az, feküdni betegen
 S kinézni egy nagy ablaküvegen.
 Sudár magas fákra, zöldülő akácra,
 Mely alatt gyermekek kergetőzve, játszva
 Nem tudnak a Végről.
 Nem a nagy Egészségről,
 Melynek töredéke minden ember lelke.

Oly furcsa az, hogy a felhők mennek
 Messze Napkeletnek. Majd ahol a
 Pálma a vízbe himbálja
 Karcsú törzse árnyát.
 Fordítom a párnát . . .
 Forró most a tolla!
 Ügy mennék messzire,
 Csak tudnám hogy hova.

A BETEG.

Betegen feküdtem hideg-forró lázban,
 Furcsa bútorzatú
 idegen szobában.
 Lecsukott szemekkel olyan messze láttam.
 Dobogott a szívem:
 valamire vártam.
 Szemem pilláira néhány könnycsepp szaladt,
 Ott künn egy autó mély zúgással haladt.
 Vájjon ki ült benne?
 Mért nézek utána?
 Vájjon mért a könnyem?
 Könnyebb úgy a szívem?
 Vájjon mért a lázam?

Egyedül vagyok egy idegen szobában.

Volt egy kedves ifjú betegem, kiről tudtam az orvosoktól, hogy pár napon belül meghal. Gyöngyös városból való volt. Éppen akkor égett le ez a szép kis város. Ügy féltettem szegény beteget, nehogy ezt megtudja. De közben levelet kaptam hazulról és mindent megírtak. A haldokló fiú kétségbeesetten mutatta nekem a levelet. Mit mondhatnék neki? Próbálom a szót: A város leégett, de ott volt a király . . . Maguknál is járt...

A fiú arca felragyog. A csodálkozás, a boldogság fénye önti el. Két karját kitarva, áhítattal felkiált:

— A király!

Feje visszaesik a kórház párnáira és a király nevével ajkán boldogan hal meg a gyöngyösi fiú.

Ez is kedves. Valamelyik ágyból kiabál valaki:

— Hé! Hé mágyár!

Ez a megtisztelő meghívás csak nekem szól-

hat. Oda megyek. Egy szegény orosz, aki Magyarországon volt fogoly és keserves magyarsággal üzen valamit általam orosz hazájába.

Lehet gondolkozni ezen is:

Öreg magyarom bemondja adatait. Felsorolja a marháit, házát, földjét, holdjait. Elég sok dolgot ad rendezni a zavaros adatokat. Mikor távozom a betegszobából, az öreg utánam somfordál és ahol senkise hallja, azt mondja: tessék kihúzni az adatokat mind. Nincsen nekem semmim, csak azért mondtam, hogy becsületem legyen a többiek előtt.

Kedves jelenet az is, mikor egy enyedi oláh katona malacot ígér, ha felmentetem.

Nagyon megható a munkám a Citadellában és a gyűjtőállomásokon, honnan katonáink a frontra indulnak. Kár lenne elhallgatnom egy mulatságos esetet. Lembergben egyik laboratóriumi vizsgálathoz tetű kellett volna. Képzeljék, sehelse találtak. Az orvos telefonált valahová, hogy azonnal küldjenek 200 darabot. Az illető parancsnok tudott-e szállítani, avagy nem, azt én se tudom, de az esetből komoly sérelem lett, majdnem lovagias ügy. A felek nehezen csendesedtek le.

Súlyos panaszt kell szóvátennem a katonák részéről. Ez pedig a hadisegély ügy. Ez adta a legtöbb dolgot nekem is.

Én nem egy katonával beszéltem, hanem néhány ezerrel, külön egyenként, nem sietve, nem felületesen, mert súlyt helyezek arra, hogy a beteg, vagy frontra induló katona kibeszélje magát s lelke megkönnyebbüljön. Az a katona nem tudja, mit beszéltem a másikkal, összevetem a vidéket, a családok igényét, gazdasági viszonyait, gyermekek számát, életkorát és minden elképzelhető adatot, de éppen ezek alapján, megdöbbentő, érthetetlen ellentéteket látok a hadisegélyek körül. A katonáknak nemcsak a teste beteg, de lel-

kileg is föl vannak zavarva, elérzékenyedve. Tessek elképzelni, mikor kínosan hosszú éjszakákon s nappalokon, ahol tehetetlenül, mozdulatlanul fekszenek, egyéb dolguk nincs, mint hazagondolni s egymással elbeszélgetni, micsoda lelkiizgalmak állanak elő, mikor sorban összehasonlítják a kapott hadisegélyeket!

Emberséges utasítások voltak katonáéknál is arra, hogy panaszaikat jelentsék a feljebbvalóknak. Sokszor találtam nemeslelkű tisztekre, kik valóban nagy szeretettel karolták fel a katonák családi ügyeit. Mégis azt mondhatom, a lelkük félig zárva maradt, mert a tisztekben mindig a feljebbvalót látták, félték is, szégyenkeztek is előtte. De a hazuról jött magyar nő előtt könnyekig feltárult meggyötört emberi lelkük.

Nem is próbálom felsorolni annak a tömérdek kórháznak nevét, melyet Lembergben felváltva látogattam.

Itt-ott neveket jegyeztem fel, hol és miért — nem tudom: Dr. Csordás, a budapesti fertőtlenítő intézet aligazgatója . . . Edelsheim Gyulay . . . Gonda ... Sepsiszentgyörgyről Nagy György erdőtanácsos fia. A „Vereinsreservespítal des Rothenkreuzes in Lemberg”-ben dr. Vajda hadnagy, budapesti ügyvéd kalauzolt. Ott találtam Percsich Kálmán szabadkai banktisztviselőt, Gere Mihályt a veszprémi Enyingről, Lang r. k. tábori lelkészt Rozsnyóról. És a tisztipavillonban halálos betegen feküdt Visy főispán fia Pécsről. Két szomorú úrihölgy virraszt a beteg mellett. Az édesanya és az édes testvér. Csendesen tovább megyek ... A kedves ifjú meg is halt.

Oh, milyen jó, hogy az ember olyan felelőség nélkül tud beszélni! Ha minden szónak átérzőnk valódi súlyát, értelmét: sokszor torkunkon akadna a szó. Vannak események és lelkiállapotok, mikor a milliószor kimondott egyszerű sza-

vak egyszerre új értelmet nyernek. Mintha megnyílna a lélek a befogadására. „Nincs” — hány-szor ejtették ki már ezt a szót kedves bánattal, vagy haraggal, vagy kedveskedve, hadarva, tréfásan? Én elmondok egy példát és el ne felejtsetek soha, mi az a „nincs.”

A Feldspitalban azt mondta a doktor:

— Van egy súlyos, nagybeteg magyarunk, felhívom rá külön a figyelmét.

Ha fel nem hívta volna, akkor is megállott volna mellette a szívem dobogása. Harmincéves, fiatal férfi. Hogy is tud ilyen átvilágítón, megdicsőülten szelid lenni egy férfi-arc?! Mint két nagy szomorú feketeség, olyan volt a szeme. Valahogy a haldokló gyermekre emlékeztetett. Oh, dehogy is, ennyi fájdalom csak férfi-arcon lehet. Az orvos megmondotta nekem, hogy le fogják vágni a lábát. Talán itt, a Feldspitalban, talán a Hinterlandban. Nyolcszor operálták már. A lábai fel voltak kötözve valahová a levegőbe és a furcsa testtartás olyan szívbemarkoló volt a fájdalom szomorú arc mellett. Vigasztaltam, simogattam a homlokát, Ígértem, hogy hazavisszük. Már nem őt vigasztaltam, hanem saját magamat. Hazajöttem, de napokig üldözött két fájdalmas, fekete szeme. Aztán más kórházak következtek. Napról-napra új szomorúságok feküdtek a szívemre. Új fekete szemek, új arcok és már nem is férték a szívemben.

Egyszer aztán visszamentem abba a kórházba. Rám nézett. Már nem látszott szomorúság az arcán. Valamilyen kifejezést csak az arcizmok idéznek elő, de ezen az arcon már nem volt izom, sem puhaság, csak a fejnek csontos váza, a tején haj s az arccsontok bőrrel bevonva. Maga a csontváz, minden fájdalom nélkül; hanem a szeme irtózatosan fekete és mély lett. Éreztem, hogy reszketek és olyan nagyon megszenvedem

e perceket, mikor el kell lepleznem saját szomorúságomat. Fölibe akartam hajolni, hogy szóljak, de jaj, milyen volt az arca közelről! A csontok az arcán szinte szétkapcsolódtak valami irtózatosszerű erővel, a fogai, mintha lisztté morzsolódtak volna a görcstől s mikor szétpattanni látszott az egész csontszerkezet, valami búvősen kínos torzulattal kiszakadt a szó, az egyetlen, az örökre felejthetetlen, örökfájdalom szó:

— Már nincs!...

Akkor tanultam meg, mit tesz ez a szó: nincs.

A háborús kórházak között nagy jelentősége van a szemkórházaknak. Lembergben felkerestem Honig Adolf dr. ezredorvos, budapesti szemgyógyászt, aki szíves volt háborús tapasztalatairól beszámolni nagyjában. Ugyanebben a kórházban egy értékes, rokonszenves magyar lány: dr. Spotkowszky Irén az „Oberin”.

Arról már nem is szólok, hogy egy-egy ilyen harcéri szemkórház hogy van felszerelve. Egy bizonyos, hogy erre szükség is van. A szem, az emberi test legérzékenyebb része s a legcsekélyebb sérülésnél is megszűnik a katona használhatósága. Hiszen a lövészárokharcban a fej, s így a szem van a legnagyobb veszélyben. Aztán az a sok maró, szűrő, robbanó akna, drót, gránát, bomba, gáz, láng, tűz, fény, hideg, meleg! Inkább azon kell csodálkoznunk, hogy még épszemű emberek is vannak. A németek tették az első lépést, hogy a Kriegslazarettek keretében, ott rögtön a harcvonal mellett létesítsenek szemállomásokat. És ma már mindenütt vannak ilyenek, ahol szakorvosok fogadják a beteget.

A hadseregek egészségügyi vezetősége gondoskodott arról, hogy lehetőleg mindenfajta betegséget ott rögtön szakszerű kezelés alá lehes-

sen venni. Ezek a kórházak aztán a hadseregek mozgását követve helyezkednek el.

Lembergben az Ukraida-rend épületében van a II. hadsereg szemkórháza, olyan felszerelésével, ahol luxus nincs, de ami szükséges, az minden megvan. A felszereléshez különböző klinikák és magánorvosok is felajánlották eszközeiket. Majdnem a csodával határos tünet, hogy a szemevnagát vesztett katona lelkiállapota sohasem oly lehangoló, mint várni lehetne.

Gyakoribb eset, hogy a lövedék a koponya- vagy arccsontokat éri közvetlenül és a közéeső szövet vezeti az ütést a szemgolyóhoz.

A szemgolyó elvesztése mindig fájdalmas lelkileg. De maga a műtét, a mai technikai eljárás mellett, majdnem fájdalom nélkül való. Ugyanis egy erre a célra görbült platinatűvel a szemgolyó mögé, a szemüregbe fecskendezik az érzéstelenítő folyadékot s ez egymagában elég, általános narkózisra csak kivételes esetekben van szükség. A háborús szembetegségeknek felét legtöbbször már hazulról magával viszi a beteg s a poros, piszkos, rendetlen katonaélet hamarosan megnöveli a bajt. Mi laikusok nem igen tudjuk azt se, hogy a trachoma csak addig fertőz, amíg váladékot termel, ez pedig gondos kezelés mellett 4—6 hét alatt megszűnik. Trachomas beteget nem küldenek mögöttes országrészekbe. Van egy súlyosabb szembaj is, mely egy másik betegségnek következménye. Ezeket állandó ellenőrzés alatt tartják és éjjelre hermetikusan záródó védő-kötést kapnak. Különbö a szembajos katonák a harctéren is a bajuknak megfelelő, könnyű szolgálatra vannak beosztva. Hiszen különféle szembajokkal otthon zavartalanul végezték munkáikat, — miért ne végezhetnék azt itt is?

A háborús hatások még ki nem fejtett rejtelmek mindig hoznak valami újat az orvosok

elé. Mint ilyen jelent meg az összes harcoló népeknél az orvosi nyelven hemeralopiának nevezett baj, mely néha tömegesen lép fel a katonák között. Ezen a néven egy veleszületett szembajt is ismer az orvosi tudomány, de itt most egy ahhoz hasonló, tisztán háborús tünetről van szó. Tulajdonképp: szürkületi vakság, mely főként a téli és tavaszi hónapokban lép fel.

A balkáni háborúban a török katonák közt uralkodott. A katona azzal a panasszal megy orvosához, hogy naplemente után nem lát, csetlik - botlik szünet nélkül. A betegség néhány nap alatt fejlődik ki és semmi szervi változást nem tudtak megállapítani az orvosok. Kezdetben szimulánst kerestek benne, de a német orvosok szerint hített érdemlő fontos tünet. Részben a szemek megerőltetéséből ered, részben Tendetlen és egyoldalú étkezésből és a háború nagy fáradalmi folytán beállott anyagcsere-megbetegedésből. Olykor többször is visszakapják a bajt.

Néha oly szerencsétlenül sebesül meg a katona, hogy nemcsak szeme, hanem teste más része is, feje stb. veszedelemben van s tulajdonképp el se lehet dönteni, melyik kórházba illetékes a beteg, mert többféle kezelést igényel. Ilyen esetekre is megvan az intézkedés.

Azt hiszem, minden ember életében vannak időszakok, mikor úgy érzi, mintha régen eltűnt dolgok, régi események, feledésbe ment érzések ismétlődnének az életében. Valahonnan, a nagy lélekraktárból előkerülnek s megéljük újra.

Aztán vannak időszakok, mikor azt érezzük, mintha ott belül valami újra kezdődnék; mintha új látások, új érzések sodródának elő s a következő pillanatban egészen mást cselekszünk, mint amit előbb akartunk, anélkül, hogy a benső megváltozásnak lélektani magyarázatát önmagunknak is megfejtethnők.

Mindig szerettem az emberi lélek mélyén vizsgálódni. Mennyi alkalmam van arra most, amikor lélektől lélekhez megyek. Sokan elbúcsúznak itt az élettől s ahogy állok a betegek ágya mellett s nézem az elpihent, vagy szenvedéstől torzult arcokat, súlyos, nehéz kérdések ülepszene lelkemre: mi az hát, hogy utolsó óra? Értsétek meg jól: utolsó óra.

Ahogy itt járom a tábori kórházakat, sokszor gondolok az ember utolsó órájára és azt hiszem, mégis él a vágy a lélek mélyén; letisztítani mindent, kibékülni mindennel.

Belépek egy Feldspítálba.

— Van-e itt magyar beteg? — kérdezem.

A kórházak csendjében van valami szívbe markoló beszédesség.

— Van-e itt magyar? — kérdezem ismét, de a fejek kábultak, a lélek zsibbadt, senkise felel, mind azt hiszi, a másikat illeti a kérdés.

— Van, igenis van! — kiáltja valaki. Micsoda lovagiatlanság, hát miért nem feleltek! Hamar ide a köpönyegemet... és felpattan az ágyból és ide-oda szalad:

— Ez is magyar, az is magyar, mutogatja őket buzgalommal és ismételten bocsánatot kér társai „lovagiatlanságáért.” Másodszor mondja ezt a szót pár perc alatt s ez elég arra, hogy figyelmes legyek, de úgy teszek, mintha nem törődnék vele, megyek sorba az ágyakhoz s elbeszélgetünk. Kísér mindenüvé, s látom, hogy figyel.

— Takarózz be... súgja az egyiknek, de látom, hogy kilesi a pillanatot, hogy olyankor mondja, mikor én is észreveszem, hogy ő figyelmezteti erre. A jobb érzésnek és a csiszolatlanságnak furcsa keverékét láttam ebben s az ő intelligenciájához mérten én is tudomást vettem figyelmességéről és feléje bólintottam. Láttam,

hogy örül. Apró jelek, ami mellett meg kell állanom.

Egyszer megszólít:

— Nagysád, jószívű ügy-e?

— Nem tudom, mit ért ez alatt, — de ha másokért tennem kell valamit, mindig megtettem. Szóból szó jött.

— Én bűnös, rossz ember vagyok... nem érdemlem, hogy meghallgasson.

Láttam már, hogy csak a formát, a bevezetést keresi és segítettem neki azt leküzdeni. A gyermekkorán kezdette, hogy mennyit szenvedéit, mert az apja mindig verte az anyját s neki néznie kellett. Már akkor sokszor gondolt arra, miért kell ezt neki néznie, gondolt rá, de hát gyermek volt s nem üthetett vissza. Ebből a gyermekkori szenvedésből indult ki egy ember élettragédiája. Két embert ölt meg és kilenc évet töltött fegyházban.

— Leszolgáltam a büntetést becsülettel, most harcolok a hazámért, sebesült vagyok, de jobban leszek s újra visszamegyek.

— Hány éves?

— Harminckettő.

— Foglalkozása?

— Minden voltam én, kocsis, asztalos, mint aféle rossz fiú, kinek nincs otthon maradása, de sok szép könyvet olvastam, azt már szerettem.

Véletlen események sodorják az embert oly utakra, ahol pusztán a műveltségi foktól függ, vajjon lovag, vagy gyilkos lesz-e az illető.

— Hogy történt, — kérdezem.

Egyszerűen, röviden mondotta el, mint olyan dolgot szokás, amelyben nincs semmi problematikus.

— Hát bálban voltunk... Egy leány s egy legény táncolt és én néztem. Ekkor odament valaki, szétlökdöste őket és azt mondta:

— Előbb fizess a cigánynak! — Hát ezen a brutalitáson roppantul felmérgeződtem! Hogy lehet ilyet tenni!? Szóváltás került ebből és engem támadott meg az illető. Én kerültem bajba s féltő volt, hogy legyőznek, de bíztam a táncos-pár „lovagiasságában”, hogy segítségemre jönnek, hiszen miattuk kerültem bajba. Mikor körülnéztem utánuk, látom, hogy fut, menekül, otthagya engem férfiatlanul, gyáván, nyomorultul. Hát ez férfi? Azért is megmutatom, milyen egy igazi férfi! — és halva maradt az ellenfelem... — Érti, Nagysád, hát érti, hogy miért történt?

A magyar katonák körénk csoportosulnak. Feszülten figyel -mindenki s látszik, hogy végig gondolják lépésről-lépésre. A hős folytatja:

— Nem tudom én, minek minősítették az urak eljárásomat, de hat esztendő telt el az életemet. Aztán jól viseltem magamat a fegyházban s a hátralévő tizennyolc hónapra feltételes szabadságra engedtek. Ekkor mentem kocsisnak. Otthon eltörtem az ostor nyelét s úgy hajtottam, nehogy szerencsétlenül üssék valakire. Csak kacagtak a kollégáim, de én tudtam, miért teszem. A bicskának is letörtem a hegyét. Mindennap arra gondoltam, nincs-e nálad valami, amivel másnak árthatsz? Egyszer cementet fuvaroztunk egy építéshez. Könnyű zsákok voltak, félkézzel lehajigálhattuk volna, de egyezség volt, hogy senkise adja le, hordassa le a vállalkozó az embereivel. Ültünk ott, mint akinek semmi dolga. Ekkor kijött a vállalkozó s nekem támadt, hogy így megúgy, mi is lerakhatuk volna a zsákokat. Igaza volt, szegye eltem is, de ha én egyedül leadom, a többiek este az istállóban ellássák a dolgomat. Aztán valami tót nap számosok lesztek a zsákokat s az egyik kocsis úgy vetette oda, hogy tán le is törte a tót vállát s mikor az panaszt tett ezért, pofon ütötte,

— Milyen nagy dolog pofon ütni egy rongyos tót napszámost! Miért nem ütsz pofon mást, aki legalább olyan erős, mint te? — Erre nekem esett s azt kiáltotta:

— Te tanítasz engem, tömlöc-töltelék? — Megszédültem a kocsi tetején: hát tudják? Szerettem volna neki ugrani, de összeszedtem magamat. Pont két hét hiányzott a feltételes tizennyolc hónapból ... Isten, most segíts. Fogtam a gyeplőt s elhajtottam. Utánam ordított:

— Elfutni tudsz, úgy-e? — de még találkozunk. Akkor láttam először azt a kocсист, mert nem egy gazdánál laktunk. Még aznap délután ismét elem került. Fenn ültem a bakon s ő előttem állott a földön. Kivett a zsebéből két barackot.

— Egyél! Ne haragudj...

Jól ismertem a kocсистempót. Ha nem fogadom el, azt mondja: én truccoltam. Ha elfogadom, leköp s azt mondja:

— Kell az ingyen, úgy-e? Csendesen odaszóltam:

— Eredj innen... — Hogy kezdődött, hogy nem, odarúgtam a lábamat, elszédült. Egyszerre előntött a forróság: vigyázz! — két hét van hátra csak... Láttam, hogy tántorog s iszonyú düh fogott el, hát miattad szegtem meg a fogadalmat?

— és mégegyet rúgtam rajta. Elesett. Tudtam, hogy vége mindennek. Úgy szégyeltem magam az intézeti igazgató uraktól, a tisztelendő uraktól, hogy fogom én ezt nekik ismét elmondani?

— Nohát ha vissza kell mennem a fegyházba, ne legyen hiába! — erre eszem nélkül rúgni kezdettem. Aztán rendőrök jöttek, őt is elvitték, engem is, de láttam, ahogy vitték, húzták, a feje verte a járdát. Vájjon meghalt-e? — gondoltam. Bélrepedést kapott. Megöltem a második embert is. Nagysád! Hát ez gyilkosság volt? Hiszen én

azelőtt nem ismertem azt az embert! Hiszen én nem vettem el a pénzét! Hát ismét elítéltek az urak s a két emberért kilenc hosszú esztendőt töltöttem. Kített a büntetés.

Ahogy beszél, valami nehézség ül a levegőben, s érzem, hogy megfekszi a kedélyeket. A beteg tovább beszél:

— Lehet, hogy eltalál egy golyó, — de addig szeretnék valamit. Őszintén beszélek. Ahogy kikerültem, megismertem egy leányt. Megvallom, rosszra gondoltam s próbálkoztam, de hiába, akkor azt gondoltam: elég már a rosszból. Azt is láttam, hű a gazdájához. Hát megszerettem s ő is engem. Ismeri az életemet, elmondottam neki, s azt mondotta, ha kar nélkül, láb nélkül jövök haza, akkor is ápolni fog. Feleségül akarom venni ezt a leányt. Egy zugsführer azt mondotta, ismeri s tudja róla, hogy egy nyolckilós libát lopott. Hát miért lopott volna ő egy nyolckilós libát? S ha csakugyan lopott, hát olyan nagy baj az? Azt is mondotta a zugsführer, hogy tudja, gyermeke volt a leánynak. Volt? Hát az baj? Azért nő, hogy legyen. Aztán én se vagyok hiba nélkül. Sokat szenvedtem, sokat átéltem s most a csendes békére vágyom. Ha valaha jót tettek valakivel, segítsenek rajtam ...

A Feldspitalban így beszélt a bűneitől megtisztult ember. Nagy csendesség támadt utána. Mindenki gondolkozik valamin... És ebben a feszült csendben egyszer csak megszólal a fegyenc:

— Aztán kimenőt kérek, elmegyünk ketten és veszek pár szép képeslapot emlékül, amiért segített rajtam. — Ez volt az első katona, akit hadiházasság alapján összeadtunk és aki bűneitől megtisztult derék katonája lett a hadseregnek.

Most egy kicsit hagyjuk a kórházakat. Sétáljunk egyet Lemberg városában és nézzük meg nevezetességeit. Keresem a Báthory emlékeket és ha otthon akarom képzelni magamat a Báthory utcában sétálok. Az utcákon gyakori látvány a matyó asszonyok csoportja. Hogy vergődnek fel ide, ahová én iratokkal is alig jutottam el?! A német katonák nagyon vásárolnak. Érdemes megemlíteni a galíciai havat is. Nem olvad, nem szároz, nem lucsog, hanem félméter magasságban kásaszerűen porlik. Ember és állat túrja, gyűri, gyömszöli és holtra fárad, amíg egy utcán végig törtet.

Verset is írtam erről a hóról. Az Ukrajnis Hotel ablakából lenéztem az utcára.

KÖNYV A VERANDÁN.

Idegen országban különös reggel van.
 Asszonyok, leányok: mennek valahova.
 Hideg hópelyhekből van az utcák pora.
 Asszonyok, leányok..! Leány vagyok én is...
 De vájjon, — Istenem! — eljutok-e oda,
 ahol valaki vár? — ahol mindig van nyár
 s valaki csöndesen olvas egy
 virágos verandán, vasárnap délután.
 Talán esküvőkről, talán temetőkről,
 idegen országban ismeretlen lányról,
 aki sír estenként s könnyei egyenként
 párnáira hullnak.

Ebben az országban különös az este.
 nagyobbak az árnyak.
 Sok a sír a mezőn:
 hollók, varjak szállnak.
 Istenem! — ha tudnám,
 hogy valahol várnak:

Könnytelen szemekkel
 mondanék búcsút a
 zöld hotelszobának s könyveket olvasnék,
 virágos verandán, vasárnap délután.

Lwow, magyarul: Lemberg. Őseink Ilvónak mondották. Sohase tudtam megbarátkozni a gondolattal, hogy egy-egy város nevét minden nemzet a saját nyelvtörvényeihez idomítsa. Azt tartanám helyesnek, ha a helységneveket eredetiben mondanák mindenütt; néha az ember alig tud kiköszölni, hogy melyik városról is van szó.

Ez a szó: Lwow, oroszánt jelent és az elnevezés szorosán hozzátartozik Lemberg történetéhez. Weinberger Philipp katonatiszt, egy született lengyel a kalauzom, aki mindenesetre ismeri városa történetét s aki oly szíves, hogy mindenfelé elvezet engem és tolmácsomat.

A várost egy ukrainai fejedelem alapította. Neve: Lwow\ Innen kapta a nevét s az öreg Ryneken, a városház előtti hatalmas térségen, nagy kő-oroszánok nyugosznak s kemény karmaik között őrzik az ukrainai alapító fejedelem s egyúttal tehát a város címerét.

A városnak vannak egészen új részei, hatalmas arányú palotái és középületei és vannak múlt századokra emlékeztető ódon, keskeny utcái. Lemberget bátran lehetne a parkok városának nevezni. Egyik a másikat éri és egyik szebb és nagyobb a másiknál. Különbben a régi városrészek sajtósájos stílusban épültek. Csupa kis köröket alkotnak az utcák s térkép nélkül az idegen újra meg újra oda ér vissza, ahonnan elindult; a kis körökből alig tud kikászolódni.

Lwow régi törvényei közé tartozott, hogy egyszerű polgár: szélességben három utcai ablakkal építkezhetett csak. Több emeletnyi magas, de

három ablaknál sohasem szélesebbek ezek a házak s ez az egyöntetű sablon régi világra, más erkölcsökre emlékeztet s visszavezet a múltba. Ha egy nagyobb homlokzatú, többablakos ház megtöri a vén Rynek százados hangulatát: ott büszke, gőgös lengyel nemes építkezett, kinek tekintélyét, hatalmát ily módon is emelte a törvény. Különben a háború sok magyaros vonást hozott Lembergbe. Magyar újságokat árulnak s a lengyel rutén gyerek furcsa kiejtéssel kiáltja a nevét. A „kinó” plakátja olykor piros-fehér-zöld sávos papír. A kirakatban magyar nemzetiszínű szalag. És — Istenem, ez jellemző! — a korcsmák ajtóin a bor: piros táblán, a sör: fehérén, a pálinka, zöld mezőben csalogatja befelé a magyar vitézt.

Bútorkölcsönző intézetek vannak itt, ahol darabszámba, alku szerint bérelik a bútort s így mindenki olyan otthont rendez be magának, amilyent szeret s amennyi a pénze.

Az én kísérő lengyel tisztem elvezet Szobieszki János király házába. Hirtelen minden bűnöm eszembe jutott s bánom, hogy a történelem óráról megszöktem annak idején. Keveset tudtam Szobieszki János lengyel királyról, kinek palotáját most revonálják, mesteremberek sűrögnek-forognak a furcsa szobákban. A palota nemzeti múzeum lesz s vissza fogják állítani úgy, amint III. János király lakott benne.

A városi múzeumban megismerkedtem Maria Dulebianke lengyel festőnővel és írónővel, aki egy feminista kongresszuson is részt vett Budapesten.

Van néhány érdekes régi templom. Néme-lyik roskadoz az aranypompától. Fenn a magasban régi híres képek szent homályba veszve s a szentek szobrai lábánál levágott török fejek; amott egy falba ékelt emléktábla, melyen az olvasható lengyel nyelven, hogy itt, ezen a helyen

szokott ülni ez meg ez a lengyel nemes. A templomot olykor régi kőfalak övezik és a bejárat előtt gyászjelentések vannak felragasztva s a Franciskánusok ódon temploma udvarán régi mívű keresztelő kút áll.

A Karola Ludvica Lemberg főútja. Itt hullámzik a korzó. Csupa katona! Apró incselkedések, nevetés, kardcsörtetés és nem tudja az idegen, hogy a híres Karola Ludvica alatt egy fürgevizű folyó van eltemetve. Eddig a folyóig terjedt a régi Lwow, melynek természetszerűleg fejlődnie kellett, s így 1812-ben befőttek a folyó medrét, parkot, fasorokat varázsoltak oda, hol pár évtized előtt még büszke nemesek vadkacsáztak. A folyó vize valahol túl a városon szabadul ki modern börtönéből.

Az utcán svéd tiszteket láttam. Biztosan ott laknak a Hotel Georgban. Itt lakott az orosz cár is, mikor eljött, hogy megnézzze új országát, Galiciát!

Lemberg egyik nevezetessége — s igazán csodálatos, hogy az oroszok épen hagyták Mickievicz költő szobrát. Itt, ennél a szobornál van a lengyel ifjúság gyülekező helye. Körülbelül az a jelentősége, mint nálunk a Petőfi-szobornak. Itt lelkesednek, itt tüntetnek s nemzeti érzéseiknek szimbóluma Mickievicz költő szobra. Ott szorongok május 3-án én is a tömegben.

Szép nagy város Lemberg, de úgy látszik, elég kicsiny arra, hogy egy héten csak egy fél női nap van a gőzfürdőben. Fáradt utasnak jól esik a gőzfürdőzés, hát elmentem én is. Előre figyelmeztettek, hogy legalább öt vagon asszony nép lesz ott. Így határozták meg; öt vagon asszony. És volt. Ötéves gyerektől, matrónáig és fürdőruhát egy se viselt; de némelyik ott lógatta a kezében, kolbászformára összecsaparva. Kisodorták, besodorták, újra kezdték s eltelt a délután. Svédor-

szágban se ismerik a fürdőruharendszert, de nem is lógatják a kezükben. Vagy, vagy! A gőzteremben a fal mellett kádak vannak, melyet — mivel fürdőasszony csak a búcsúzónál látható — ki-ki maga merít meg vízzel és a tüzes, forró kőkemenchébe maguk a fürdőzők öntik be a hideg vizet és a gőz elől sikoltva szaladnak tova.

Lembergben ért az orosz vízkereszt. Lengyel tiszt ismerősöm figyelmeztet, hogy nézzem meg a Jordán-kuti szertartást. — Reggel ott voltam. A Ryneket körülzárta a katonaság; szent Jordánhoz nem lehetett közeledni. Egy gondolat s már fenn voltam a magistrátusnál. Udvariasan vezettek egy ablakhoz, honnan pompásan láttam mindent. Míg a tömeget rendezik odalenn, kellemesen cseveg egy lengyel hivatalnoknő. Elmondja, hogy kétszáz hölgy dolgozik a városházán. Hadiözvegyek és árvák, kiket főként liszt, cukor, kenyérgyegy stb. osztályokon alkalmaztak. De akár itt, akár ott dolgoznak: egyik kezükben a toll, másikban a cigaretta. Anélkül se nem dolgozik, se nem cseveg a lengyel nő. Pár percig állhattunk az ablaknál, már is hozták a párolgó forró teát s a másoló, gépiró kisasszonyok cigarettázva, teázva csevegtek és egészen elképedtek a meglepetéstől, mikor mondtam, hogy nem cigarettázom.

Az ablakból kitűnően láttam mindent. Csikorgó hideg volt, s az ezrekre menő tömeg mind féllábon ugrált. Katonák is, civilek is, urak is, hölgyek is. Jön a papság. Megszűnik a tánc, az ugrálás. A kút mellett mindjárt a tisztikar. Fesztes állásban mind. Elöl jön a püspök. Utána három lilasüveges főpap, aztán hosszú sorban, aranyháromszögű roskadozó miseruhában 32 pap; azok után párosan 24 feketeruhás, feketesüveges, 50—55 orosz pap komoly méltósággal. A dalárdák síró, vontatott dallamára néhány ezer ember térdel, hajlong. Erő, összetartás van ezekben a ritmikus

mozdulatokban. Nem értem, de megérezem s hosszasan elnézem a színpompás idegen ünnepet, amint az embertömeg fölött, a vén Ryneken, Szent Jordán kútja fölött, kiemelkedik az orosz kettős kereszt, amely ezt a népet ilyen fanatikusan összetartja.

Szomorú híreket is hallok a lakosság körében is, a katonák körében is. El se lehet választani egymástól. Egyik a másikért van. Az erkölcsi züllés oly mérveket öltött Lembergben, hogy azt leírni nem lehet. Minden világváros éjjeli életét túlhaladják azok az utcai jelenetek, melyek elől nem lehet behunyni a szemet. Gyermeknek kerülnek embervására.

Lembergben a kávéházak mind emeleten vannak. Oda is felkerül a bűn. Sütemény elég van, de kenyér semmi pénzért nincs.

Furcsa érzés az, amikor az ember olyan társaságban, vagy olyan nép között él, melynek nyelvét nem érti. És éppen mert nem értem, gyakran megyek olyan helyre, ahol lengyelül beszélnek. Egyszer Krisztiániában elmentem egy templomba, ahol norvég nyelven prédikált a pap. A „Tenger temploma” volt. Tengerésztisztekkel volt tele és matrózokkal. Megfeszített érzéssel figyeltem a norvég szavak zenéjét s meg voltam győződve, hogy mind megértettem.

Valahogy így vagyok Lembergben is. Akárhová mentem, utcán, boltban, villanyoson, kórházban, mindenütt mindenki így szólott:

— Prose, Pani.

Éjszaka is hallottam félálomban: prose, pani... prose, pani.

Most már megnyugodtam, azt jelenti: kérem, kisasszony.

Van két magyar tisztem. Csitáry és Gyöngyössy.

— Prose, Pani — szólott az egyik — akar valami eredeti dolgot?

— Már hogyne!

— Menjünk el a zsidósínházba.

Erre a szóra figyelmes lettem.. Lembergben a zsidóság nem vallás, nem felekezet, hanem erős, egységes faj, külön törekvésekkel, külön kultúrával, melyet erősségének és jogosságának tudatában odáig fejlesztett, hogy külön zsidósínházat tart fenn. Ezen keresztül szolgálja céljait.

A Karola Ludvica-korzóról nyílik a Jagielonska-utca. Itt van a zsidósínház. Telt ház. A külső függönyön régi bibliai képek. Salamon király udvara. Sába királynő érkezése keleti pompában és ragyogásban.

Furcsa és idegen minden. Egy kicsit templomszerű, egy kicsit komédiaszerű. A darab címe: Blümale. Históriai operett, négy felvonásban.

A függöny felgördül. Zsidó esküvő van s a rabbi énekelve imádkozik. A hang, a rithmus ismerős, így énekel minden rabbi. Az esküvői nép csupa kaftános, pajeszos, kalapos zsidó.

Aztán jön a másik rész. Lengyel nemesek. Ha nem volna oda írva lengyel: szentül hinném, hogy magyar nemesek. Az a ruha, az az arc. Aztán jönnek lengyel főnemesek. A ruhák eredetiek, hamisítatlanok. Érdekes, színes, gazdag kép.

No aztán van itt minden! Zsidó szertartás, üldözés, szenvedés, ezer bonyodalom, öngyilkosság, örület, kánpad. Egy kicsit sok. Egyet azonban, bár a darab túl realiztikus, el kell ismerni: drámai színészek, megrázó erővel játszanak. Csupa élet, szenvedély, erő, mindenki. Zsidó: művészi keretben.

Ahogy a zsidót és lengyelt szembe állítja egymással ez a két nép! A darabban a gaz lengyelt börtönre vetik, a zsidóság diadalt ül, hosszú, elegáns kaftánban járják a táncot, ide-oda

leng a pajesz s a hösnő és párja spanyol ruhában orosz táncot jár s magyaros rithmussal kiáltja a kórus zengő magyar nyelven:

— Éljen! Éljen a magyar!! Él . . . jen a ma . . . gyár!

Hát ez volt a zsidószínház.

Másnap megyünk a lengyelbe. Elegáns, bájos, meleg hangulatú körszínház. Tele van katonákkal. A fronton nem lehet elkölteni a pénzt, hát be-berándulnak a fess magyar tiszték s hull a pénz utánuk. A földszint, a páholyok tele vannak. A darab címe: Urszula.

Színház után itt is kávéházba mennek az emberek. Mi is. Hadd lássunk hát mindent. A „Varsava”-kávéház tele katonákkal s katonazene játszik. A magyar nótákat mind megtapsolják s megmozdul a levegő is a ritmikus daloktól. Híres magyar ezred zenekara játszik a Vöröskereszt-kinóban. Ide jár hangversenyre az elegáns világ. Katonazene van a jégpályán is, friss, eleven élet mindenfelé. Az esték zajosak. És nagy a sportélet. Skí, szánkó. Ezekben a hatalmas parkokban most is úgy jönnek-mennek, mintha május volna. A sétányokat most is takarítják, lapátolják. Emelkedő szerpentinutak, hófúvásos gödrök, szakadékok közt kacagó leányok; villanylámpák égnek az erdei utakon is. A Kihnskiego-park 40—50 holdas erdejében nagyszerű téli élet van.

Egyik színházban hallottam énekelni Ada Sárit, kinek csattogó, gyönyörű hangját sohase felejtem el.

De hogy teljes legyen a kép a színházról, meg kell mondanom, hogy páholyban és első előkelő helyeken éppen úgy, mint a legénység sorai-ban, sokszor mély horkolással aludtak a katonák előadás alatt. Volt ebben valami nagyon szomorú.

Még egy tündér estéről kell szólanom. A Lembergben töltött hét hónap alatt háromszor

voltam színházban a magyar ismerős urakkal. Se időm, se kedvem, se pénzem nem lett volna gyakrabban menni. Idegeimet örölte a munka. Hamarosan el is aludtam volna ott én is.

A tündér estét ott láttam egy éjszaka színházból hazajövet. A téli csikorgó hidegnek káprázatos csillag fénye szállott le a csillagok közül a földre. A hónap és jégnek szinte sikoltó, zengő kristálya egybe vészett a csillagok fényével. Zúzmarával borított szánok és fehérre dermedt lovak eggyé váltak a parkok fehérbe borult bokraival. Állt, ragyogott, zengett a 40 fokos levegő. Soha ezt a megbűvölő képet elfelejteni nem tudtam.

Színház után arra gondoltam, hány katonának fagyott le ma a lába? És ilyen ragyogásban jártam zöld lóden köpenyemben a várostól távol fekvő kórházakat. Egy napon azt éreztem, hogy már nem is vagyok. Elveszett a levegőben testi súlyom, a hideg átment az agyvelőmön, a csontokon és nincsen már semmi földi bennem. Szép volt. Gyönyörű volt! Élek.

Úgy mondom el emlékeimet, ahogy éppen visszaröppennek lelkembe. Kemény téli nap volt az is, mikor meghallottam, hogy női katonák jöttek haza a frontról, és itt járkálnak a városban, itt is, ott is megfordultak üzletekben. Beszélni akartam velük. Hajszoltam őket órák hosszat. Éppen azelőtt léptek ki mindenütt. Végül is csak fényképüket tudtam megvenni. Egyik női katona havas téli tájon, csizma, köpeny stb. felszereléssel fegyveres őrsegen áll egy épület előtt. Felhajtott gallérja és sapkája között alig látszik kedves arccskája.

A másik két kép végtelenül bájos, sugárzóan nőies, nagyon intelligens arcú katonát ábrázol. Olena Stepaniew 19 éves, lebergi diákisasszony az egyik. Az ukrainai légióban szolgált. Vitézségi

érmei vannak. Sophie Haletschko 24 éves diáklány a gráci egyetemről vonult be, német és szláv filológiát tanult. Szinte átszellemülten finom és szép alak. Vitézségi érmei vannak.

A lengyeleknél sok nő harcolt katona ruhában a világháború alatt. A kárpáti téli harcokban vettek részt. Nagyrészt egyetemi hallgató diáklányok voltak, kik felderítő és hírszerző szolgálatokban végeztek megbecsülhetetlen munkát. Többeknek tudom a nevét is. Felemlítem, hogy a lengyel női katonák végtelenül nagy tiszteletben állottak a hadseregben. Önfeláldozó hazaszeretetük legendás magasba emelte hírüket, a polgári lakosság pedig, mint nemzeti hősokeket, rajongó szeretettel ünnepelte őket. Én magam hiába szaladtam utánuk. Kárpótlásul felmentem a Zamek hegyre. Hodor István ref. táborig lelkész kísért fel. O az első ref. pap, akivel találkoztam Galíciában. Sok szívességet tett nekem és én is elintéztem itthon folyamatban levő ügyeit.

A Zamek aljáig villamoson mentünk. Azon túl töretlen, nagy hóban.

A Zamek tetején emelkedik egy kézzel épített emlékhely. A Waterlooi csatásikon láttam hasonlót. Nemzeti ünnepeket tartanak itt a lengyelek. Végignéznek a lemergi síkságon, egy temetőt látók. Mi az? Az oroszok temetője ott a Lycakovszka park mellett. A park előtt egy lengyel hős szobra: Bartoszozi Glovackiemu. Lába előtt kaszanyél, ágyú s vállán is egy harci eszköz. Kezében magyar zászló! Lemberg visszafoglalásakor valamelyik magyar fiú tűzte a hős kezébe s a zászló szövete oda fagyott. Az út hegynek emelkedik s az erdők mellett hegyszakadét tetején, fensíkon áll az orosz temető. Ok választották ezt a helyet. Ezeken a szerpentin-utakon, mint a karavánok, úgy vonultak fel az orosz halottvivők. Szép, csendes álmuk lesz a kékszemű

oroszkoknak ott a Lycakovszka erdő mellett. Úgy képzelem, mintha éjszakánként kiállanának a dombra s hazafelé néznének.

Valamivel fennebb a völgyben a mi katonáink. A temető kapuja nagy, magas ívbe ugrik s fekete fából van; tetején egy kereszt. A kerítés: fekete oszlopon fagerendák közt, rácsozott fehér nyírfa. Ott benn ötezer halott. A temető közepén gúla alakú kőoszlopon: „Dem Andenken der hier ruhenden tapferen Krieger gewidmet.” A kőoszlopon valami furcsa, fásított kőforma anyagból való díszek a négy oldalon. Kard, szurony, dárda, német, osztrák sisak, magyar tollas csendőrkalpag, ulánus-jel vények. Hosszú, de nagyhatású művészi síremlék. Hosszú csíkokban az apró sírkeresztek s ráhajlik az öreg fák lombja a drága magyar hantokra a Lycakovszka-erdőben. A sírok látogatása nem hivatalos megbízatásom, csak lelkem vágya. De az élők bajai annyi munkát adnak, hogy csak lopva, futva járom a temetőket. Nincs időm neveket jegyezni. Itt is csak egyet kapott ki tekintetem:

Pásztor Ferenc ceglédi kapitány.

Vissza kell térnem már a városba.

Fel van lobogózva Lemberg. Lengyel és osztrák színek mindenfelé. Gyémántosan villogó kemény tél van, de azért az utcákat is átfűzték fenyő füzérekkel s fontoskodva járnak alatta katonák, diákok, polgárok. A városháza előtt egy díszkocsi. Virágos még a kerekek küllője is, még a lovak füle is. A villanyosokon 10—15 apró zászlócska. Hát mi történt? Most került haza a város öreg polgármestere Tadesszovi Rutovszkiemu az orosz fogságból. Annak idején azzal gyanúsították, hogy osztrák érzelmű volna s magukkal hurcolták a fehérhajú lengyel öreg urat. A hosszú fogságban elbetegeskedve, megtörve,

most került haza. Ezt ünnepli Lemberg városa ilyen külső pompával.

Az ünneplésnek egy egészen szokatlan vonásával találkoztam. Itt is, ott is, szegény viskón, palotán, kávéházban, kereskedésben, kirakatban, földszinten, mindenütt piros foltok. Ez nem véletlen, ez valamit jelent! Két napba került, amíg megértettem. Ezek a piros lapocskák a polgármester emlékcédulái, melyeken a két kezdőbetű, az elfogatási és a szabadulási nap dátumai vannak. Mindenki annyit vásárol, ahány cédulát akar; tele ragasztják vele a lakások ablakait. Furcsa és szokatlan, de elég érdekes jele az ünneplésnek.

így járogattam egy estefelé az utcákon, nézegettem a piros ablakfoltokat. Egyszer csak nagy fényes ablakokhoz érek, melyek a magasból világitanak felém. A zsinagóga. Hát bementem. Teljesen olyan, mint egy színház. Körben építve, három sor páhollyal egymás fölött. Még azokon felül a kórus. Odalenn cilinderes, vagy katonasapkás fiatalok, de inkább kaftános öreg zsidók ünneplik a péntek estét. Fenn a páholyokban elegáns zsidóasszonyok, leányok. Hátrahúzódok a páholyban. Úgy képzeltem, mintha hangverse nyen lennék. Tisztjeink is eljártak oda szép énekeket hallgatni.

Egy este elmentem az igazi Ghattóba. Ilyenkor kell oda elindulni esti alkonyatban. Ez illik hozzá. Kemény, dermesztő hideg van. Egyre szűkülnek az utcák. Néha nagy lejtéssel, mintha eltűnék az egész házsor. Néha neki-neki fut a hegynek s ott megakad. Aztán szűk falépcsők, terraszszerűen felvezetnek egy másik utcásorba. Csodálatos kép csoportok alakulnak ki. Zeg-zúgos tornyok, tetők, erkélyek, lebuajok, a magasban tereferél néhány asszony. Roppant komorságú barna bolthajtások, amilyeneket régi várakban lehet látni. Mi lehet e mögött? Egy icipici szobácska. Két-

három méter nagy. Az ajtóján zöldes, penészes kőfoltok és sehol semmi épületféle. Ezért az egyetlen bűzös, szegény szobáért épültek ezek a roppant boltívek? Egyre jobban sötétedik. Félbenmaradt kőfalak az utcákon. Mi célja volt valaha? Amott nagy cölöpök verve a földbe. Apróságok, semmiségek. Elmegy mellettük száz idegen és nem áll meg. Hát miért nem áll meg? Azokat a cölöpöket nem hiába verték a földbe! Ahogy állok ott az estében: levegőnek, felhőknek, fáknak, falaknak különös furcsa keverékét látom s a zöldes, penészes, régi házak mellett sietve megy egy-egy vén zsidó. Keskeny falépcsők vezetnek néha le a mélybe, pincelakásba, néha fel a magasba, mintha a levegőben csüngené. Részvétellel gondolok a szegényekre, kiknek ez az otthona. Beesteledett már s hosszan vonít egy kutya. Hangját tovább viszi az alkony s az egyik rejtelmes, penészes, piszkos háztömbből zongoraszó hallik. Soha ilyen ellentét! Érzem, nem menék undor nélkül benyitni abba az elavult házba és — Istenem! — valaki zongorázik benne! Hirtelen kíváncsiság fog el, milyen lehet, aki ott benn ebben az estében, ebben a házban zongorázik! Bár csak kidugná a fejét!

Ez itt már nem az elegáns Karola Ludvica. Ott cifrázzák az életet, hazudják az örömet s a pompát: itt pedig megélik az életet, amint van, úgy. Ez itt a régi Lemberg.

Különös jajgató, szapora siránkozás szűrődik át az estében a penészes házak közt. Megállok. Mi lehet? Mintha verekednének? Nem. Nagyobb körű a hang terjedelme; talán sírnak? Nem. Annál élesebb, durvább a hang. Átszáll a házak fölött, sűrű hullámokban hömpölyög az estében. Ilyen zagyva, rikoltozó, vontatott morajlást még nem hallottam. Mintha össze is rezzenem volna tőle. Itt vagyok a Ghetto kellős kö-

zépén. Folyik az esti vásár. A távolba morajló zsongás mintha alkotó elemeire bomlott volna. Sivító, éles, iszonyú kellemetlen rikoltással, furcsa orrhangon kiáltja mindenki a maga portékája nevét. Dehogy is a nevét. Csak úgy fel-felrikoltanak s ők bizonyosan értik, mit jelent egy-egy sivító kiáltás, vagy rekedt hörgés. Jaj de csúnya, félelmes zaj! És csúfabbnál-csúfabb vörösszakállú, kócos zsidók. Villanylámpa nem ég s bár érdekel ez az esti vásár, furcsán érzem magam.

Most egy hatalmas nagy térre érek. Apró kis kócos sátrak. Legalább 100—200. Kicsiny lámpa csüng bennük s valami furcsa szag a levegőben. Húst árulnak. Óriás fatönkök minden sátorban, mellette bárd és kések. Feketére aszalt húscsapatok, ismeretlen töltelékek, aztán szárnyasok. Liba, csirke, ruca, szarka, varjú? Egyik furcsább a másiknál. Hiszen ha egész volna egy-egy ilyen állat, de lábak, szárnyak, combocskák, mellek, fejek, ide-oda hányva. Úgy látszik, tetszés szerinti részt vásárolhat bárki. Nem tehetek róla s meg se tudnám mondani miért, sietve futottam tovább. Sűrű esti köd ült az utcákon s csilingelt a villanyos. Karcsún siklott be az elegáns főútra, mely tele van a frontmögötti élet furcsaságaival, de ez itt egy darab volt a régi ősi Lembergől: ez volt a Ghattó.

Most készülődöm kifelé vidékre hiszen ott is vártak a magyar katonák, levelekben hívogattak oda. Tudták, hogy egy magyar kisasszony jár Lembergben. Hazulról, a szerkesztőség útján is sok kedves olvasómtól jött levél, melyben ezt, vagy azt kérték tőlem. Néháynak a nevét is tudom: Grünhutné, Schönwitz Margit Perjámos, Gáspár Antal Erdőszentgyörgy, kinek sok hábotÚS új találmánya volt, főként a mankók körül. Ballá Sándor tanító Szekszárd, Bacsinszky Irén

Felsőnémedi, Magyary Kossa Viola Alsójára. Barinkay Erzsébet diáklány Budapestről, aki ezer kíváncsi kérdéssel szórakoztatott. Jackoviczné G. Margit Nagylázon, dr. Katona Imre Budapest, Cserny Rózsi Ruszka bánya. Nagy Sándor festőművész Gödöllőről, Magyary Gyula, Hauk Márton és Schönwiesieser tábori lelkészek, Mátyás Ákos orvos növ. Stryj, Farkas József Szelice Felsőborzova, Székely Jenő szerkesztő Gyöngyös, aki már hazakerült a lengyel kórházból, dr. Magyary Zoltán Bpest. Két orosz fogoly is írt magyarul, hogy levelüket juttassam el Baranya m. Gyűd-be Sarkadi Pál gazdához. Az írni nem tudó sebesültek magyar leveleit a német katonák kiejtés, hallomás után írták meg Wittá Péter Bicke, Fehér m. címre. Most is őrzöm ezt a két érdekes orosz és német levelet, melyet természetesen érthető magyar nyelvre átfordítva küldöttem haza. Hány ezer levelet írtam a katonák hozzátartozóinak, azt csak a jó Isten tudja.

Szerelmes levelet is. Belső ügy. Pirulva diktálták, pirulva írtam. Mennyi szép szerelmet vágott ketté a háború. Ezek lobogtak itt is, otthon is.

Ismét ünnep van Lembergben. Orvoskongresszusra érkeznek mindenféle nemzetbeliek. A törökök nagyon örülnek Simon Elemérnek, aki nemrég jött vissza Konstantinápolyból.

Hirtelenében át sem gondolható jelentősége van az orvoskongresszusnak, ahol megtanácskoznak háborús tapasztalataikat. Bardolif generális nyitja meg a kongresszust. Hatalmas, szép szál ember, sok-sok érdemrenddel. Nagyszerűen beszél. Táviratban hódolnak a királynak.

Mint vendég ott ül Böhm Ermolli, Lemberg felszabadítója. Monoklit visel, mellén sok-sok érdemrend. Szenttelen, mozdulatlan arc. A kong-

resszuson 500 orvos vett részt. Európai hírű, nagy tudósok tartanak előadásokat.

Keresem köztük a mieinket. Dollinger professzor nevét látom az előadók során. Sajnos, nem jött el, de előadását mégis halljuk dr. Holzwart felolvasásában. A múltakat pedig lehozzák a közönség közé és kézről kézre adják. Figyelmeztetnek a sorban, hogy amott ül egy budapesti orvos, dr. Hvozdivics Antal ezredorvos, aki a frontról jött be a kongresszusra.

De ime, a nagyhírű Verebély Tibor beszél a véredények sebészetéről. Katona orvosok között nagy hatást tett. Nagy anyagot hozott nyilvánosságra. Haberer professzor és Verebély, egymásról nem tudva, ugyanazt az eredményt igazolták.

A kongresszus egyik tárgya az is, hogy a katonarvosok egyenlő rangba kerüljenek a csapattisztekkel.

Az előadások során dr. Liebermann következne Budapestről, de ő se jött el.

Nagy szerep jut egy erdélyi embernek, a kongresszus titkárának, dr. Moldovánnak, ki a bécsi egyetemen magántanár. A koleraügyek előadója. Feltűnést kelt sok magas kitüntetése és fiatalága.

A II. hadsereg egészségügyi főnöke, Frühauf, kit orvosai egyáltalán nem szerettek.

Az érdekes kongresszus véget ért. Az orvosok sokat tanultak egymástól.

Hiszem, hogy minden orvos lelkiismeretes. De ahogy a nőorvosok kezelték a beteg katonákat, arra férfiorvos nem képes. Az a féltő, aprólékos gond, ahogy vizsgálta, az a vissza-visszatérő meleg tekintet, ahogy a takarót önkéntelenül rásimítja, ahogy az ajtóból még egyszer viszanéz, az már nem az orvos kötelessége. Ez már a nő lelke.

Kemény téli nap volt. Sokat járkáltunk s es-

tére oda húzódtunk egy galíciai kis faluban a boglyas kemence mellé. Ha hozzásimultunk, leomlott. Apró kis zsámolyokon ültünk s a szobában besötétedett. Jórészt orvosok és papok voltak együtt. Az orvos békében is hős, aki állandó harcot vív a halállal akkor is, amikor mi békében alszunk. Rozoga szekere ott kocog az országúton. Neki nincs éjjele, nincs nappala. Nincs nyugodt ebédje, vacsorája. Neki menni kell, ha hívják. Mennie kell az esküvője napján s olykor még a halála napján is. Hívják oda is, ahol semmi komoly baj nincs. De neki nem szabad haragudnia. És nem hívják ott, ahol segíthetne. Ha pár perccel hamarabb érkezik: talán megment egy életet. Egy kereső apát, egy gondozó anyát, egy reményteljes ifjút. Ez az orvos élete békében. Egy percnyi késedelem, egy kézrándulás és megszűnt az élet. Nem értem, emberi erőkből honnan telik ez az állandó feszültség? Honnan ez a kitartás? Hiszen az iparos leteszi szerszámát, a hivatalnok a tollát és joga van a pihenésre, ha kötelességét elvégezte. Hát az orvos mikor végzi kötelességét? Ki húzza meg részére a határvonalat? Talán csak a lelkiismerete.

Azon az estén a sötétedő szobában különös esetekről beszéltünk. Orvosok és papok. Nem tudom, melyik fontosabb, ha a test vagy ha a lélek szenved. Ha az egyik beteg, utána sorvad a másik.

Most az orvos beszélt.

Nagy offenzívákról. Kárpáti éjszakákról. A szívünk ide-oda vert. Ezt a téli estét sohase felejttem el. És azon az estén sokat odaadtam a lelkemből a Kárpátoknak én is, és fájni fognak a szavak, amíg csak élek.

Tábori orvos és tábori lelkész. Egynek látom őket. Isten szolgáinak, Isten munkatársainak. Mind a kettőnek látnia kell, mikor a test és a lé-

lek elbúcsúzik földi emlékeitől. Láttam és hallottam különös eseteket, mikor az orvos szinte természetfölötti hatalommal gyógyított. Ősrégi indus tanok megújult modern orvosi csodája például a hipnózissal való gyógyítás. Világos, tiszta kórteremben 10—15 alvó beteg katona, kiknek testi vagy lelki műhelyeiben elromlott valami, és hiába minden fizikai gyógyítás: nem gyógyul a beteg. Akkor jön a lélek, mely megmozdul egy parancsszóra. A megnémult, beteg katona a neki parancsolt pillanatban felkel, letérdel a kórház falán lévő feszület elé és imádkozni kezd. És attól kezdve beszél és a könnye hull az örömtől. A híres segesvári Óbert-kórház orvosa, Hetzel Frigyes doktor gyógyít hipnózissal egyik Feldspitalban.

Láttam néhány csodával határos sebészeti esetet. A szó teljes értelmében összeroncsolt testeket új életre kelni. Nem látszik a testből egy tenyérnyi darab, úgy be van kötözve. Összetoldják-foldják az egész embert és látom, amint újra felnyílik a szeme, újra mozog az ajka és színesedni kezd az arca. Visszahozzák a halálból. És nekem úgy teszik, ahány nappal megnyújtották az életét, az energiáját: ugyanannyit maga az orvos adott át a sajátjából. Minden új élet egy másiknak a pusztulásából keletkezhetik a fizikai világban. Néha azt hiszem, a lélek törvényei is ugyanezek. Valaki szenvedéséből valakinek öröme születik.

A háború úgy a lelki, mint a testi szenvedéseket soha nem képzelt magaslatra emelte. Távol mindenkitől, messze idegenben szenved a katona. Istent érzi. És kit lát maga mellett? A tábori orvost és a tábori papot. Milyen vallású az a pap? Hát Isten szolgálja, lelkek vigasztalója. Ütközetek előtt az ő szava biztat és lelkesít. Csaták után ő áldja meg, aki már elfáradott, vagy egészen pihenni tért. Ott vannak ők nem egyszer a tűzvo-

nalban s akárhányszor hadifogságba esnek.

Az orosz front egyik szenzációja most Várady Géza cs. és kir. főpap esete, aki egyik ezredet látogatta meg a fronton és egészen a lövészárkorig haladt, ahol szép beszédet tartott a legényeknek. Visszajövet azonban orosz megfigyelők jeladására célba vették a kocsiját, melyre 15 gránátot irányítottak. Jobbra-balra hullottak mellette. Csekély kíséretével halálra készült a főpap — és csodálatos módon megmenekült. Két ember azonban meghalt és hét megsebesült.

Ezen a fronton Várady cs. kir. tábori főpap szokta látogatni a lövészárkok katonáit. Innen Galíciából is nem egyszer volt alkalmam a katonák érdekében főpásztorokhoz fordulni. Több ízben megkerestem Majláth, Mikes és Prohászka püspököket. Külön köszönettel tartozom az erdélyi püspöknek, aki egy csomó olvasni valót küldött katonáinknak. Úgyszintén Boér Jenő dr.-nak és Barinkay Erzsinek, aki nagy buzgósággal küldi a könyveket.

A tábori könyvtárakat is rendszeren a tábori lelkészek kezelik és más ügyeimben is sokszor vannak segítségemre.

A napokban egy járványkórházat látogattam. Bizony, ott a legkisebb beteg is súlyos beteg. Az egyik osztályon már fegyveres őr se áll az ajtónál. Egyszerűen le van zárva. Ember oda se be, se ki. De valaki mégis megnyitja az ajtót. Ki az? Az orvos és a lelkész, ők nem ismernek járványt. Előttük nincs zárt ajtó. Valami megszégyenülést éreztem, mikor én künn maradtam és a tábori lelkész bement a kiütéses tízfuszos beteghez. A példa erkölcsi kihatással van. Nem a magam életét féltettem, körülbelül azt úgyis másokért szántam. De tovább vihetem azt a súlyos bajt más betegekre. Hanem azért sohase fogom elfelejteni azt a szomorú, nyomasztó lelkiérzést, mikor a lel-

kész nyugodtan, habozás nélkül belépett, hogy elintézzé ott benn azt, ami az én kötelességem lett volna.

A II. hadsereg tábori lelkészi hivatalát is felkerestem. Micsoda munka folyt ott! Térképek, akták, melyek életet, vagy halált jelentettek. Megilletődve távoztam Várady főpap birodalmából. Itt hallottam azt is, hogy katonáink gyakran kötnek házasságot galíciai nőkkel.

Itt említem fel azt is, amit később az olasz harctéren tapasztaltam. Más-más vallású tábori lelkészek között gyakran voltak szóváltások amiatt, hogy miért ad imakönyvet egyik pap a más vallású betegnek? Ezt a vitát ott, abban a légkörben fájdalmasan túlzott kötelességérzetnek minősítettem, nemcsak azért, mert nekem ott a hegyen minden templom harangszavára imádkoznom kellett, hanem azért is, mert rossz hatással volt a papok vitája a betegekre.

De főpapjaink hazuról is kijöttek a harctérre. Hallottam, hogy gróf Majláth erdélyi és gróf Mikos szombathelyi püspökök jártak az orosz és olasz fronton, a katonák igaz örömére.

Magyar református tábori lelkésszel csak kétféleképpen találkoztam: Csánky János és Hodor István. Zsidó rabbi: Fischer Vilmos Budapestről.

Fogságba került tábori lelkészekről ritkán lehetett hírt hallani. Kötelességszerűen örökítem meg, akikről hallottam: Cserey István 14. honv. gy. e., Lukátsi Dezső 26-os közös gy. e. Lelkészi teendőket végezték hadifogságban mások is. Zimmermann Rezső nyíregyházi ev. főgimn. tanár a 11. népf. gy. ezr., Kális Gyula kassalómnicai tanító, Bartha Lajos Szabolcs megyei vissi és Krasznay Ferenc Máramaros megyei tanító és Szegedy Ottó.

Egyházi énekkarokat szerveztek: Rusz János zágoni (Háromszék m.), Bíró János szentdeme-

téri (Udvarhely m.) tanítók. Oltárképet festett Dokuly Lajos festőművész.

*

Tavaszi felé már-már úgy látszott, vége lesz küldetésemnek. Ahogy akkor hallottam, úgy mondom: nagytakarítás volt Lembergben. Távoznia kellett minden nőnek. Még a tiszték feleségeinek is. Az általános rendelet alapján nekem is felmondották a szállást és kosztot, az Ukrajnise Hotelben.

Minden magyar ügy lelkes pártfogója, Bartha Albert szállásmester már nem volt Lembergben. Kihez forduljak segítségért? Valaki azt a tanácsot adta, keressem fel Bardolff vezérkari főnököt, vagy Böhm Ermollit, a II. hadsereg vezérezredes parancsnokát, Lemberg felszabadítóját.

A kapukig elkísért valamelyik magyar tiszt, egyengette utamat mindenféle őrség között. De ahol legnagyobb szükségem lett volna segítségére, ott magamra hagyott. Már láttam Böhm Ermollit az orvoskongresszuson. Hirtelen benyitottam hozzá és elkezdtem nyögni — hadarni németül. Isten tudja miket mondhattam. Böhm Ermolli az elegáns lovastiszt típusa, magyarbarát katona, Arca mosolyra derül, valamit válaszol, de azt se értettem és búsan hazamentem.

De az Ukrajnise Hotelben már tudták azt, amit én nem. Mire hazaértem, Böhm Ermolli telefonon leadta a parancsot, hogy a magyar kiküldött ott marad a tisztii állományban, ellátását folyósítani kell. Nagy kő esett le szívemről.

Lembergben, bár személyesen nem találkoztam, de a parancsnokságoknál és a tisztii étkezőben sokat hallottam emlegetni Esterházy Mór gróf nevét, aki miután saját autóval az autocaderba bevonult és Sabácnál valami fontos iratokkal átúszta a Szávát háború elején, mint Nádasdy huszár, — ebben az időben Kelet-Galicia gazdasági

ügyeinek vezetésével volt megbízva. Ebből a szolgálatból rendelték haza magyar miniszterelnököknek.

Az Esterházy név nagy tiszteletben állott odakünn, hiszen már hárman estek el ebben a háborúban. Móric fivére Alajos, az ojtózi szorosban Erdélyben, Gyula Bukovinában és Pál Galíciában.

E kitérés után egy kis időre vegyünk búcsút Lembergtől és ránduljunk ki vidékre.

Komarnóba utaztam.

Az állomástól a város úgy hét kilométer. Kinek van most lova, kocsija? Egy hosszú pajeszos suhanc a közlekedési vállalat tulajdonosa. Az elképzelhető legrozogább szekér, egy még elképzelhetlenebb sovány ló, nem kötél, hanem spárgafelhámozással. A szekér tetején keresztül néhány deszkaülés. Csekély 17-en ülünk rajta. Urak, úri hölgyek, katonák; mellettem ijesztően furcsa, piszkos, alakok. Micsoda társaság! Igazán nem értem, ennek a megterhelt gebének hogy volt annyi ereje, hogy bukfencet vessen, de tizenhét felé repültünk az árokba.

Oh, milyen igénytelen itt a nép! Milyen fejletlen a gazdasági élete és eszközei. Faekével szánt ma is. Lent termelnek bőven és zsír helyett lenolajat használnak. Minden háznál van erre való sajtológészülék. És minden háznál van malom. Itt nem zúgnak a malmok a Dnyeszteren, vagy a Veresovicán. Itt kézimalmokon örölnek. Roppant fáradtsággal, igazi verejtéssel jut kenyérhez ez a nép. Ipari élete sincs. De háziipara elsőrendű, mindenki ért mindenhez és a maga kis világában előteremt mindent.

Dél volt már, de ebben a városban egyszerűen nincs hol ebédelni. A przemysli püspöktől

ajánló levellem van Galíciába. Istenem! Akárcsak nálunk, — itt is a paphoz vetődik az idegen. Egy hófehérhajú, kedves öreg úr fogad. Vladiszlav Fry del a neve. Valami főbb pap. Mikor rajtuk volt a sor: Magyarországra menekült, a sárosmegyei Radomba, ahol Ónodi Pál r. k. lelkésznel hagyta két lovát, kocsiját. Elmondja, hogy a „kiállításkor” Budapesten is járt és a hajón látott magyar hölgyeket, akiknek karja tetoválva volt. Kérdezte: szokás-e ez nálunk. És kérdezte, melyik városunkban van Attila szobra. Mert sokat kereste, de senki se tudta megmutatni Budapesten. Érdekes kérdések úgy-e? A káplánjának a testvére mint lengyel légionista magyar kórházban halt meg, de a város nevét nem tudta megmondani.

A lengyel pap nagyon szívélyes. Váratlanul toppantam oda. Íme, egy lengyel ebéd, mely nem vendégnek készült: darabokra vagdalt, pirosra sült krumpli. De aztán hoztak valami gyönyörű szép, lazacszínű rózsaszín levest, mely cékla-lé és tejfel keverékből áll. Azt rákanalaztuk a krump-lira és kitűnő leves lett. Utána kaptunk friss vaj-
jat, paprikás, köményes túrót, retket és elvágott tojáshejben sült valamit, ami nagyon jó volt. Aztán kaptunk meleg fánkot aludtejjel. Nekünk mind szokatlan összetételű dolgok, de mind kitűnő. A túróscsúsza mellé cukros, zöld salátát adtak.

Ebéd után sétálni mentem. Iskolába igyekeztek a leányok. És — ide figyelni! — mind mezítláb! Bakfis leányok és mind mezítláb.

A városon kívül van a Lanczkoronszki grófi kastély, mely a háborúban nagy szerepet játszott és most elhagyatva áll. A tennispályán zöldséget termelnek. A kastély közelében van a temető. Négy is van, de csak ezt nézhettem meg. A hősök porait nem régen hordták össze ide. Jórészt

tömegsírok és közepén egy fekete obeliszk áll. Csak két magyar nevet találtam a sírokon. Stefan Kovács, Anton Novák. A nevek csak ceruzával vannak írva a keresztekre. Temetési menet halad az utcán. Időnként megáll a ruthén pap s az emberek odasietnek kezét csókolni. A „Park platz”-on az öreg zsidók álldogálnak. Érdekes dolgot tudok meg a vásári néptől. Egyik elegáns zsidó a „csodarabbi”. Sok pénzt és csomagot kap magyar zsidóktól. Ott beszélnek a piacon. Kiktől kapja? Miért kapja?

No és a város? ötezer lakója volt. Hová lettek? Merre vitték a szelek? Komarno neve fekete betűkkel van írva. Borzasztó utcai harcok elsöpörték a föld színéről egész utcasorokat véges-végig. Pompeji utcáin jártam valaha ehhez hasonló szomorúsággal, . . . ágyú, srappell, égés, gyújtogatás, járvány és gyilkosság véres emlékei e romok. A törmelék közt tenyérnyi ép darab falakon bájos Biedermeyer-minták, levegőben csüngő erkélyek, vérszínű kémények. És a lakók? Legyilkolták elevenen. Félig élve hányták a sírokba a nyomorult zsidókat. Aztán jöttek az iszonyú járványok, melyek megközelíthetlenné tették ezt a várost. Vannak utcák ahol semmi élet nincs. Vityillók, kalibák; a nyílt utcákon áruk és apró kéthároméves gyermekek, mint hangyaraj a romok között. Az időrendben átvonult hadak után született gyermekek serege lepi be az utcákat.

Komarno után Grodekbe vitt az utam. Ujjnyi vastag jégvirágok fagytak a rozoga kis vonat ablakára. A vonatok olykor közlekedtek, olykor nem.

Grodekben egy elmenekült lengyel tanító házában lakott dr. Hetzel Henrik, a budapesti állatorvosi főiskola tudós tanára, kinek szakkönyvei ebben a tudományágban európai hírnevet szereztek Hetzel doktornak. Ott volt a felesége és

Böske nevű kis lánya is, aki komoly, filozofikus háborús verseket írt. Végre egy kedves magyar úri családnál megpihentem testben, lélekben. Hátlából érkezésem pillanatában akkora darab keményrefagyott szalonnát ettem meg, hogy nem hiszem, valaha is akadna, aki együttlében hasonló teljesítményt végez. A szörnyű hidegekben ennyi zsírt kívánt a szervezet.

Grodek is úgy megszenvedett, mint Komarno. A házak egy része romokban. Égett utcások hirdetik a pusztulást. Kolerás halottakat szedtek össze az utcákon, hol most egy elméjében megzavarodott úri nő futkos és keresi családját. Kenyeret kér mindenkitől. Katonáink mind ismerik és ők látják el élelemmel is.

Azt hiszem, ebben a városban kaptam a somogyi 44-esektől egy csinos, faragott fokost emlékül. Ma is meg van.

A grodeki tó sajátságos, mély szomorúságot áraszt lelkembe. Ködös, bús, fekete. 30 ezer katonára alussza örök álmát a nádasok között. Hetzel doktorék házából látjuk, hogy kegyelet nélkül halottak csontjait viszik egy nyitott szekéren

A GRODEKI TÓNÁL.

A lengyel tanító
 Künn a csatatéren
 És az édesanyja,
 Az is halott régen.
 Néhány ágyúgolyó
 Megakadt a falba:
 Talán az ősz anya
 Akkor maradt halva.

Nincs egy esztendeje,
 Véres nagy csatáknak

Itt volt a színhelye,
 a kicsiny utcákon,
 nem hangzanak léptek,
 Alszegeben-Felszegeben
 a házak leégtek.
 Maradt itt-ott néhány,
 De egybe sincs Leány ...

Deli szép legények
 Alszanak a tóban,
 Most a sírjuk fölött puha, fehér hó van.
 És zúgó nádasok.
 Hát csak aludjatok...
 Hát csak aludjatok...
 Csendes őszi esten,
 Mikor oly jó sírni:
 Odahaza egy lány
 Levelet fog írni és haza fog hívni...

Grodeki tó partján, nagy titkok pihennek:
 Egyszer a legények katonának mentek ...

Grodekben különféle katonai alakulatok voltak. Híres volt a Landwirts Gruppe von Csíky. Kitűnő lovas tisztek szép mutatványaiban gyönyörködtem itt reggelenként.

Általában szokás volt az is ott künn, hogy a tisztek kutyákat tartottak. Ebben a városban gyakori eset volt, hogy a kedves állatok nyomtalanul eltűntek.

Magyar katonáktól értesültem egy általam alaptalannak gondolt furcsa esetről. Azonban katonáink hamarosan napi kihallgatáson is jelentették, hogy ők az undortól valamennyien betegek, mert az Etappentrén Werkstetténél a cseheknek egy szektája éjszakánként titokban süt-főz. A parancsnok kegyetlen szigorral kezdett nyomozni és

kiderült, hogy igazuk volt a magyar katonáknak. Az illetők kihallgatáskor azzal védekeztek, nem tudták, hogy hibát követnek el, hiszen nem éhezés, hanem megszokás folytán cselekedtek.

Grodekben volt a II. hadsereg gazdasági telepe is, ahol rengeteg embert foglalkoztatnak. 30 ezer hold földet művelt a katonaság. Uradalmak és apró kis gazdák földjeit gondozták. Állattenyésztés, trágyázás, tej, vaj, baromfitelepek, külön vasutak, gőzekék, tojás, sajt, káposzta, burgonya, hagyma telepek. Szárított főzelékek, lisztórlás, szénégető telepek, gyárak, hámozó kazánok, faháncs telepek. Minden innen kerül ki, amire a II. hadseregnek szüksége van. Lemberget is innen élelmezik. Ezerével sűrögnek katonák, orosz foglyok, asszonyok, gyermekek. Szédületes, milyen hatalmas munka folyik itt.

Száz kg. nyers hagymából szárítva 8—10 kg. lesz. Napi háromezer liter tejet dolgoztak fel sajt-nak. A grodeki tóból vezetik csatornákon a vizet. Vándor gyárak is vannak, melyeket oda szállítanak, ahol szükség van rájuk. Valahol ezeknél a munkálatoknál találkoztam Solthy Lajos pécsi postatiszttal és Pesthy Béla keszthelyi gazdasági tanácsossal. A Csíky Gruppében 25 tiszt és több ezer személyzet van. A tiszt étkezde karrikaturái híresek. Hacsak Géza és Kutzer hadifestő nevét jegyeztem fel.

150 hold földön művelik a konyhakertészetet. A fatelepeken naponta 1—2000 szalmazsák töltelékkel gyártanak olyan fából, melyen tegnap még a madár dalolt.

A mezőgazdasághoz eszközök is kellenek. Siketítő zaj, zúgás, kalapálás tölti be a helyet. Asztalos, kovács, bőripar, vasmunkák gyárjai. Utcasorok emelkedtek itt is, ott is. A háború rombol is, de teremteni is tud és elszédülve állok az alkotó munka forgatagában.

Tovább utazom. Oh, milyen jó, már tavaszodik, mikor Lubien-Wielkibe megyek.

Mocsár, tó és nádas az egész vidék. A haltenyészetet rendszeresen űzik. Ott vannak a téli tavak, mesterséges csatornák, melyekből tavasszal a vizet lecsapolják s a vergődő halakat átszállítják a természetes nagy tavakba. Ahogy az idő melegedni kezd, sajátságos bűz tölti be a vidéket. Messziről egy csalogató, szép facsoport látszik, ahogy feléje közeledünk, a mocsárszapot elnyomja a kén. Fürdőhelyen vagyunk. Galicia egyik legnevezetesebb rheumatikus gyógyfürdőjén. A falu maga végtelen hosszúságúnak tetszik, hiszen csak egy utcája van. A házak zsúppal, szalmával fedve, — - de ez Galiciában jellemző! — a legtöbb házikó előtt egy pici kis beüvegezett verandaféle. Kis parasztházban laktam én is. Oh, milyen nyomasztó, lélekfájdító szegénység! Egy vén idióta ténfereg az udvaron, mellette egy fehérhajú 80 éves asszony tipeg és mosogat és 3—4 éves unokája súrolja a fazekat.

Írtózatos zaj éjjel-nappal: a fürdőtelep parkjában varjak ezrei. Szépen rendezett utak és kedves erdőrészetek. Hivatalos küldetésben vagyok. Udvariasan fogadnak, és — olyan bizalmatlanul, mint aki terhükre van. De nekem ez is mindegy, az is.

A fürdő egy galíciai .milliomos zsidó báró tulajdona, a Bruniczki bárói családé. Az oroszok a fürdőt alaposan elpusztították. A vezetékeket összetörték, a gépeket széthányták s a park fáiban a golyók, mint valami borzalmas gombostűk, félig befurakodva tanúskodnak a srapnelek irányáról. Természetesen a fürdő most katonai célokra van lefoglalva s a hatalmas gyógyerejű vizekben, az áldott napsugárban, csendes békében pihennek a betegek. A parkban labdázna, kuglizna, muzsikálna, szórakozna.

A falu túlsó végén áll a Bruniczki bárói kastély. Az is katonai célokat szolgál. Ezek a lengyel kastélyok annyi szerepet játszottak a háborúban! A finomarcú lengyel hercegnők, grófnék, bárónék egész legendákat növeltek maguk körül.

A Bruniczki-kastély ősei jó üzletemberek voltak. A nagypapa szállodát tartott Galicia valamelyik részében. Első Ferenc József, a fiatal császár, arra utazott. Érkezése jelezve volt. Az élelmes Bruniczki, a szálló tulajdonosa, a nagy terem közepére üreget ásatott, melynek csapó ajtója a terembe nyílt és a király léptei alatt feltárult. Az üregben elhelyezett gépezet egy embert emelt a király elé a föld mélyéből, aki egyik kezében égő lámpást tartott, a másikban egy táblát, melyre valami eféle volt írva: egész életemben kerestem egy becsületes embert és most megtaláltam. A fölirat szövegét nem sikerült megtudnom pontosan, de okvetlenül szellemesebb formában kellett lennie, mert a fiatal király kellemes meglepetéssel fordult hátra a szálloda tulajdonoshoz és így szólt:

— Köszönöm, Báró úr!

Így lett a hotelből kastély, így lett a szállodásból báró.

Egyik városban két bájos hölgyet látok. Körülöttük virágzó pompa minden. Világoskék selyemruhában, fehér prémszegéllyel, lengyel nemzeti díszöltözetben, bájos kis lengyel sapkával, hátukon csüngő kis mentével.

Egyik állomáson egy csapat katona áll. Ilyenkor rendesen odaszólok, hogy van-e magyar közöttük.

— Felem magyar, felem tót... — hangzik a válasz.

Különben ezek a tótok sokszor megneveztettek.

A katonák harsogó kacagással mulattak a

mérges kis tóton, s nekivágtak a poros országútnak.

Holoscowielkiben a templom is csak úgy van odavetve a szakadozott utcasorba. Deszka-templom. Fás-színnek nézném, de kereszt van a tetején. Bemegyek. Virágos oltár. Az emberek térdelnek. Egy asszony azzal a hangsúllyal és abban a stílusban, mint aki valamit előad, hangosan beszél egyedül. Mindenki ránéz. Egyszer valahol Erdélyben hallottam, hogy az „oláhok”-nál szokás volna a hangos gyónás. Mikor valaki templomban, a nép előtt vezekel és kikiabálja bűneit. Az Üdv Hadseregben is így szokás. Valaki arra kért, keressen meg Holoscóban Szobotics zászlóst, de nem találtam meg.

Elmarad Holosco-Maly, elmaradoznak a holosco-wielki házak, mocsarak s jobbra egy hegytetőn zászlókat lenget a szél. Oda igyekszem. A hegyoldalon veteményes kertek, frissen öntözött táblák, zöld növények, játékos kis kutyák s fenn a tetőn hangos nevetés. Mulatnak a katonák. Tüdőszanatórium. Kedves, egyszerű barátsággal fogadnak s valami megnyugtató, üde otthonosság tölti be szememet, lelkemet. A ragyogó, hatalmas, üvegtáblás, fehér pavillonok és sátrak messzire villognak s szinte pompázik bennük a tavaszi napfény. Télen-nyáron, éjjel-nappal nyitott ablakok. A fák roskadoztak a virágok terhétől, az ágak behajlanak az ablakon s az illat mindent betölt. A nyitott sátrakban nagyszerű lustasággal pihennek a betegek. Szeretném, ha látnák az otthoniak! Aztán félj ebb-felj ebb vezet a hegyi ösvény s benn az erdőben megismétlődik a kép. Olyan harmonikus és olyan nyugalmas minden idefenn! Ilyen képek húzódnak meg egy egy rejtelmes, szürke, tábori postaszám alatt, hát nem szabad mindig rémképekre gondolni otthon.

Más város. Valahol az utcán, tavaszi napsü-

tésben galíciai gyermekek katonásdit játszanak. Páros sorokban masírozik a kis csapat s elől a vezér szájmuzsikán lélegzet nélkül fújja, fújja: „Hallod-e te körösi lány” — alig akartam hinni a fülemnek. Ünnepel az egész város. Nagy szenzációja van. Az ősnemes Nedeczky, magyar főtörzsorvos ma tartja esküvőjét egy lengyel tanítónővel. Irigységtől és kíváncsiságtól összesereglett nép tolong az utcákon s a magyar zászlókkal és virágokkal díszített hintó elröpíti az új párt. A háború mindenesetre megteremtette sok egyéb között az érdekes szerelmi történeteket is.

Utam tovább visz. Úgy hozzák a véletlen körülmények, hogy gyalog kellett menni. Egy prágai orvos kísér. Át az erdőn, 14 kilométer odavissza. Az erdei utat néha felváltja a homok. Fehér, mint a liszt, mintha gyémántpor volna az egész. Csudaszép homok, de alig lehet benne lépni. Végre Bzuhovicén vagyunk. Bájos villanegyedek, gyönyörű fenyves sétányok. Zászlók a magasban. Udvarias német katonák igazítanak útba. A sánc szélén tehén legelész. Könnyű, elegáns kerti toilettben fiatal úrilány a pásztor s nagyon elphul, mikor a tiszt odaköszön neki. Körülötte az országúton és a réten sokszoros drótakadályok széttépett láncai húzódnak erre-arra. Ott vagyunk a Lysa-Góra erődénél. Véres csaták színhelye. Körülötte az erdő kitépve, kiszaggatva, kilövellődözve, csonkán, bénán. Mellette szépen rendezett bájos kis temető, de ki tudja, hányan alsznak benne. Mind oroszok, vagy „unbekannter”.

Lysa Gora alján sok névtelen sír van, de egy kis keresztet ezt a szót olvasom: Boross.

Valamelyik ilyen vidéki útra katonakocsin mentem Grebács Ignác r. k. tábori lelkésszel, összeültköztünk egy szegény lengyel paraszt szekerekkel, de úgy, hogy kocsink felborult és engem lepréselt az ülés alá, a lelkész pedig kiesett; katoná-

köpenyét odacsíptette az ülés, őt magát Hurcolták a lovak s az útszélen levő tóba majdnem végtelenen befordultunk.

Lubienben Schinagel Géza orvos és Steiner hadnagy meghívnak uzsonnára, aludtjetet, ordát szereztek. Jól tették, mert a parancsnok nagyon rideg és munkámat nem nézi jó szemmel.

A hatalmas háborús technikai csudákkal szemben, meg kell emlékezmem a művészetekről is. Háború és művészet? És mégis! A háború művészete véren és könnyön, romokon és holttesteken keresztül sarjadzik. Mint kinevezett művészek megjelennek a Sajtóhadiszállás írói, szobrászai, festői, hogy azon melegében megörökítsék a pá-Tolgo vért, a hörgő melleket. A különböző országok sajtótudósítói rohannak erre-arra, a kinematográf gépek itt is, ott is megörökítenek valamit a szörnyűségekből.

Az Ukrajnis Hotelben több hadi művész is lakott. Valahol itt találkoztam Dobay Székely Andor festő és Gonda József iparművész nevével is.

Egy napon felkeresett Lukácsy Lajos szobrász, aki Keszthelyen a Festetics szobrot is készítette. Szép megjelenésű, érdekes ember volt. A Karola Ludvikán bizonyára utána fordultak a lengyel nők. Nagyon szépek a lengyel hölgyek. Finomak, bájosak és kellemesek.

Lukácsy Lajos karján széles, fekete sárga karszalag, alul is, felül is aranysegéllyel. Középen nagy betűkkel írva: Kunst. A szó fölött piros, fehér, zöld jelvényke. A művész beszél:

— Ha maguk megírják, ha a festők megfestik, vájjon nem kell-e szoborban is megörökíteni azoknak a hadvezéreknek alakját, kik ma ezt a világháborút kormányozzák? Nem régen volt Lembergben egy hadikiállítás is, melynek anya-

gát Budapesten is bemutatták. Mivel szekér, ló ma drága kincs, hajóra rakták, de jött a tél és Lágymányosnál a hajók befagytak a Dunába. Kétszáz muszkát vittek le innen tavasszal, hogy talpra állítsák a kiállítást és hogy a fővárost ne terheljék, a II. hadsereg innen élelmezte őket jó kövér ökrökkel. Maróthy Kálmán vezérőrnagy érdeme a szép kiállítás, ahol híres katonák is voltak megörökítve szobrokban. Bartha Albert, Gergő vezérkari ezredes, Ivánszky hadtestparancsnok, Böhm Ermolli, Bardolf, Maróthy Kálmán, Simon Elemér, Frühauf főtörzsorvos, Kotányi alezredes, Edelsheim-Gyulai gróf, Lichtenstein alezredes, Andrássy Géza gróf stb.

Lukácsy Lajost hadiműtermében kerestem fel. Ha jól emlékszem, éppen Várady Géza táborig főpap szobrán dolgozott. Engem is mintázni akart, de nem volt időm rá. Pedig most -milyen büszke volnék.

Minden elmúlik. Még ez a híres galíciai nagy tél is. A mormogós Tutén szolga felhozott a pincéből egy halvány orgonavirágot és ablakomba tette. Ezért már csak lesz borraivaló?! Odalenn a magyar tisztek énekelnek, muzsikálnak. Márdirosz, Zalay, Pázmány viszik a főszerepet. Azok a gyönyörű parkok is kizöldülnek. Itt van a szent húsvét. Titokzatos öröm suhan át a levegőn.

A VÁNDOR.

Odakünn nem havaz...

Az én szobámba is meg jött már a tavasz!

Az ablakpárkányon tavaszi napfényben

Fehér orgonafa virít egy cserépbén.

A pincéből hozta

Egy mogorva szolga.

Ez az én tavaszom!
 De talán lesz más is,
 Több színes virág is,
 Mert álmodom róla.
 Falusi kis kertben nyílni fog a rózsa.
 Lesz egy kicsiny házam
 És egy fáradt vándor,
 Megpihen majd nálam...

Híre fut a katonák körében, hogy vége lesz a háborúnak. Az öröm ott repdes a lelkek mélyén, de parancs intézkedik, hogy az emberi öröm ne-hogy felülkerekedjék a katonai fegyelem rovására. Talán ez a rendelet nem jutott el idejében minden-hová, és ezen a szent ünnepen, húsvét nap-ján testvéri találkozásba jutnak a harcoló felek.

Orosz tisztiszolgám, aki otthon banktisztvi-selő, kipirult arccal beszél, hogy náluk csak köz-társaság jöhet. Künn a fronton egyes helyeken az orosz is, a német is, a magyar is elmennek a drótakadályokig és onnan nézegetik egymást. Az-tán áttörik a korlátot, ölelkeznek, csókolóznak, közösen esznek, isznak. Nyolc orosz azt kéri, szállítsák őket a fogolytáborba, mert többé nem mennek vissza. Tőlünk pedig az oláhok marad-nak odaát. Ezen a fronton megbízhatatlanok, de odaát az olasz harctéren jó katonák. A németek kicsinylően kezelnek mindenkit. Az utcákon fel-kacag a tavasz.

A leMBERGI paloták falára magyar plakáto-kat ragasztanak. Itt van a magyar frontszínház! A kultúra és a barbarizmus ölelkezik a fronto-kon. A hadügyminisztérium színtársulatot szerve-zett. A németeknek is van. Hivatalos neve: Front-színház.

Egy kapitány szállítja a társulatot. Távirati parancsszóra mennek ide-oda. Künn jártak Zlo-

csovban, a hadszíntéren. Micsoda öröm volt ott! Lembergben az elegáns „Casino de Parisában volt a színikör. Gazdag páholyok, földszinti sorok. Felkeresem az igazgatót. Néhány darab az egész készütség: „A kisasszony férje”, „Próbaházasság”, „Bor” s ötletes kabaré-számok. Komjáthy, a budai, temesvári művész-direktor állította össze a társulatot. A színlapokon ezek a nevek: Komjáthy, Rogoz. J., Benes Ilona, Szász Anna, Batizfalvy Elza, Izsó M., Komáromi Gizi, Zilahy Gy., KaspeT Gizi, Nagy Gyula, Kondor Ernő, Pázmán F., Dalnoky J., Bálinth B., Gara Ilus, Dörgei Jolán, Gózon Béla, Mály karmester.

Az utca csendjét felveri a magyar szó s néhány estén át a kaszinó előtt csoportosulnak magasrangú katonai előkelőségek és közkatonák. Mintha ideszakadt volna egy darab Budapest. Ismert kuplék, otthoni dalok. Valami furcsa zsidóság, az együvé tartozás bizalmassága zsong a teremben. Csak a jegyszedő „prose pani”-ja emlékeztet Galíciára. A pénztárnál erősebb morajlás.

Az itteni civilek akarnának jegyet váltani, de nem adnak. Kicsiny a színház.

Sokan jöttek német katonák is. Egy kissé erős beállítással azt mondhatjuk, hogy a katona sietve megmossa véres kezét, hogy lapot olvashasson, színházba mehessen.

Háborúban ennyire közei van egymáshoz a barbarizmus és a kultúra. És mindezt egyszerre kell befogadnia az idegeknek.

Most pedig súlyos és komoly dolgról fogok megemlékezni. A Magyar Vöröskereszt működéséről a II. hadseregben.

Nézzünk be a raktárhelyiségbe. Akárcsak egy nagy üzletben, úgy csomagolnak, szállítanak. Asztalos- és lakatosműhelyek, thermos, frontcsomag

és könyvtár-ládák részére gyártanak. Cipész és szabóműhelyek vannak, ahol sürgős munka folyik. A fehérnemű varrodákban Bardolff tábornokné és báró Török Gézáné vezetik a munkát. A fatalpú szövetpapucsoknál Simon Elemérné. Igen: a fatalpú cipők. Hiszen a szövetfelsőrészes fatalpú cipőt, ezt én találtam ki és megteremtettük háború kezdetén Erdélyben a facipő gyárat, Bélydy Pálnéval, Mikes Árminné grófnéval, Szentkereszty Marietta bárónővel. Be furcsa is itt most viszontlátni.

A Vöröskereszt egészen a csapatok közelében állítja fel raktárait, ahol már mellettük, körülöttük robban a gránát. A Vöröskereszt felkészültségén fordul meg a háborúk sorsa. Óriási gond és munka terhét viseli Simon Elemér, a Magyar Vöröskereszt főmegbizottja.

A Vöröskereszt feladata a katonák lelki és kedélyvilágának fenntartása is. Még mozit is rendeznek be nagyobb kórházakban. Láttam, ahogy hordagyakon cipelték be a betegeket.

A Vöröskereszt intézmény maga is igyekszik előteremteni a szükséges dolgokat. Edelsheim-Gyulai Lipót gróf 60 orosz fogollyal művelteti a konyhakertészetet. Segítő társa Jónás Sándor.

A Vöröskereszt intézmény főkiegészítő eleme a vöröskeresztes ápoló nővér. A II. hadseregben 360 ápolónő van, ebből magyar csak 28. Központi gyűjtő állomásuk Sátoraljaújhelyen volt, gróf Széchenyi Wolkenstein Ernőné vezetése alatt. A grófnérai nagy szeretettel emlékeznek meg itt és az ő csoportjából küldött ápolónők elsőrendűek. Nagy teljesítményt végeztek a II. hadseregnél Diller Gizella bárónő alapítványi hölgy, és Moschitz Aranka, Török Gézáné, Simon Elemérné, Windischgrätz Mária hercegnő és Erdős Mátyás orvos.

Újságírói futó munkámban ezeket a neveket tudtam feljegyezni.

Az ápolónői intézményt 1916-ban újjászervezték. A Hadügyminisztérium rendezte öltözetüket, jogaikat, kötelességeiket. Azelőtt minden szervezettség nélkül fogadták fel és bocsájtották el őket. Ide-oda vetődtek. Olyan elemek is bekerültek, akik nem oda valók voltak. A férfiápolókra nem hallottam panaszt. De általában nem volt elég ápolószemélyzet. Ezt a betegek szenvedték meg, akik nem egyszer ágyukból kiesve, tehetetlenül sírtak, míg előkerült ápolójuk. Jelentettem egyik kórházban ezt az esetet a parancsnoknak, de másnap arra kértek a betegek, ne tegyek szóvá semmit, mert az egész szoba betegeit megbüntették, amiért panaszkodtak nekem. Megfeledkeztek arról, hogy a katona mindig fél feljebbvalójától. Igen nagy baj volt ápolóinknál, hogy nyelveket nem tudtak. Se idegen nyelvű betegeiket nem értették meg, se a magyarok bajait nem tudták tolmácsolni.

Az apáca ápolók minden harctéren kitűnően beváltak.

Volt egy egészen külön csoport, az önkéntes ápolónők serege. Háború elején és azután is szükség, volt rájuk. Valahogy divat is lett a szükségből. Ezzel eleget mondtam. Akiket benső hajlam, élő emberszeretet hajtott a szenvedők felé, azok is összekerültek a divat dámákkal. Királyi asszonyok, főúri hölgyek, középosztálybeli úri nők, gazdálányok és egyszerű cselédlányok vették fel a fehér kötényt és a lobogó fátyolt. Külsőre mind egyformák lettek. Cselekedeteikben nem. Voltak közöttük angyalok és voltak olyanok, kiknek céljai, törekvései más természetűek voltak.

Királyi házakból Augusztia főhercegnő és a bajor király leányai dolgoztak kórházakban. Másokról nem hallottam. Főúri asszonyok, tisztii hit-

vesek, orvos feleségek gyakran mint ápolónők tartózkodtak férjeik közelében.

Mikor az ápolónői divatláz kissé leszállott és csak a végérthetlen munka és önfeláldozás ideje következett, sokan ott hagyták a pályát. De akik ott maradtak, azokat tisztelet és hála illeti. Rokkantak, hősök, áldozatok éppen úgy vannak közöttük, mint a katonáknál. Még megérdemelt kitüntetések is gyakran elmaradtak. Megérdemelnék, hogy valamelyes emlékmű hirdesse a világháborúban résztvevő ápoló személyzet egyetemes munkáját.

Megemlítem azt is, hogy a betegek fokozottan érzékeny lelkiállapotában ápolónő és betege között sokszor felcsillant a szerelem sugara is, sőt sok esetben házasság is lett belőle. Orvosok és ápolónők között szintén sok szerelmi viszony fejlődött és igen sokszor végződött házassággal.

Ha különböző intézményekről szólottam, meg kell említenem a tábori postát is. Elsőrendű volt. Itthon nem is képzelték el, hogy a tábori posta száma miszerint változott.

Egyszerű kis levelezőlap is megérkezett bárhová. Ha a katona hazaküldött levele olykor eltűnt, az sem a tábori posta hibájából történt. Sokszor a cenzúra tartotta vissza. Jellemző apróság a tábori posta működésére, hogy egy katonámnak elveszett hazulról küldött zsebórája. Lembergben felkerestem Fejér postaparancsnokot, aki az órát hosszabb idő múltán is kinyomoztatta és a katonának elküldette.

De láttam Galíciában kedves furcsaságokat is.

Csak állatokról akarok beszélni, de ez ér annyit, mint egy kitalált rossz szerelmi történet, ahol legalább egy gazember mindig akad, aki megcsal valakit. Az állatok nem csálnak meg senkit. Akinek van türelme és érzéke, hogy megfigyelje az állatok életét, a szemüknek szótlan beszédességét,

ösztöneiknek apró, különös, érdekes, jellemző megnyilatkozásait, az tudja, hogy az állatvilág gazdag, ismeretlen, bájos birodalom. Rabindranath, indus költő, gyönyörűen beszélt az állatokról; az ember szinte testvérnek érzi őket s bizonyos melegséget, amikor egy-egy értelmes állat szép, barna, naiv, okos szeme ránk néz. Mindenkinek, aki e sorokat olvassa, fel fog újulni emlékezetében egy-egy állat, amely neki sok örömet szerzett.

Különösen most itt a katonák körében lehet megható eseteket hallani az ember és az állat közös szenvedéseiről, roppant megpróbáltatásaikról, ami szinte emberfogalom magaslatára emeli az állatot is. Hány közlegény és hány tiszt borult már zokogva haldokló lovára s úgy érezte, hogy valami üresség marad utána. Hány ló és hány hű kutya állott már szinte emberies szomorúsággal elesett gazdája holtteste mellett! Ember és állat érzi, hogy az a másik neki valakije itt.

Az állatszeretnek sok ferde kinövését is láthatjuk, például magam is zavarban voltam, mikor a londoni kutyatemetőt megnéztem.

Nem merem állítani, mert sokfelé kóboroltam a világban, de mégis azt hiszem: a potsdami császári parkban is láttam ilyen kutyasírt és emléktáblát, melyet megmentőjének emeltetett valamilyik régi császár. Ha jól tudom, a mérgezett csokoládés csészét verte ki ura kezéből.

Szegény harctéri állatoknak csak olyan a sírjuk, mint gazdáiknak! Egyformán jeltelen néha és egyforma pompával nő rajta a vadvirág. Már alkonyodott. Ott az útban, keresztül előttünk egy ló feküdt. Mióta? Ki tudja. Nagy, csontos teste oda volt fagyva a földre. Olyan volt, mint egy ledöntött szobor. Nyakát és lábait messze nyújtotta s fagyott teste úgy abban a haláltusában ott maradt.

Hát, úgy-e, milyen egyszerű kép? — és mennyi fájdalom volt benne! Érzitek-e, látjátok-e azt az odafagyott állatot az elhagyott úton, téli alkonyon? Ahogy gyors futtában elesett, megfagyott testének körvonalai is elárulták, hogy kötelességteljesítésben, magasabb célt szolgálva, munkában esett el; ép, szép teste, izmos ereje kettéroppant.

Nézzünk tovább. Csikorgó, fényes gyémántos tél. Érzik az ember levegőnek, égnek, földnek tiszta pompáját. A Montblancon éreztem valami ehhez hasonlót, mintha ebben a tündöklő, havas, jeges fehér világban az ember lelke kiszakadna a földi életből. És ebben a fehér fényben szembejött egy árny. Egy ló csontváza. Amilyeneket iskolás állattan-könyvekben lehet látni képen, vagy múzeumok sarkába állítva természetben. Hát egy ilyen ló jött szembe velem. Ez a csontváz még élt, a csontok még mozogtak. Csak egy állat volt ez is, de sohase láttam ijesztőbb mozgó testet, mely élesen vág az ember szívébe.

Egy lókorház „üdülő telepe”, egész csorda beteg ló. A rügyező tavaszi fák alatt odakötve. Szinte nehéz volt a föld friss tavaszi ereje s ők, az állatok, a föld munkatársai, bágyadtan álltak a fényben.

Aztán jártam egy másik állatkórházban. Akárcsak egy emberkórházban: a betegek külön rekeszekben, sebeik szépen bekötözve, éppen olyan gonddal operálják őket, mint vitéz gazdáikat. Súlyos belső bajjal feküdt egy ló. Lehajoltam hozzá. Szinte süttött a teste. Roppant gyors, apró lélegzeteget vett. Ránéztem az arcára. Igen: az arcára. Mert, hogy állati vonalak, izmok ilyen mélységes fájdalmat és bánatot fejezhettek ki, azt én soha elképzelni se tudtam. Szemei szinte kiugrottak, előre meredtek s ahogy rám nézett: megremegtem tőle. E pillanatban nem állat volt ez a ló. Néma

szenvedő volt, akire szinte tisztelettel, részvétellel gondolok és sokért nem adnám, ha tudnám, jobban lett-e az a szegény beteg.

Aztán láttam egy ökröt. Nagy teherautó érkezett a kórházba. Benne feküdt egy roppant ökör. Az autó annak megfelelően készítve. Az oldalát leemelték, a kocsit megdöntötték s a beteget beszállították. Ott feküdt szobájában. Irtóztatóan nagytestű állat volt. Szétterülve, leomolva a földre. Nem volt semmi baja, csak elfáradt, éppen óriás súlya miatt. Hátsó lábait kinyújtotta, mint valami kolosszus darabokat és napokon keresztül abban a helyzetben feküdt. Nem evett, nem ivott. Pihent. Rámnézett és újra támadt egy névtelen érzésem, hogy az ember és az állat sorsában annyi a közös!

Érdekes csoportja a háborús csapatoknak a „Staffli”. Otthoni békés, meleg kuckóból kibújnak a törődött, öreg emberek s egészen fiatal suhancokkal a „Staffli” végtelen hosszú, mozgó szekérlő erdejében hónapokon át csak mennek, mennek országutakon és országokon át. Ilyen viszonyok között micsoda hatalom tudta volna meggátolni az állati járványok keletkezését?

A háború maga volt a legjobb tanító s ma már a harcterek minden táján rendszeres állatvizsgálatok vannak, a kórházakban nyírógépek, nyíróolló, különbnél-különb eszközök, fertőtlenítő stb. Dr. Hetzel Henrik állatkórházait nem felejttem el.

Komor harciparipák között, döngő, nehéz vasak között csoda-bájos ügyetlenséggel egy párnapos csikó szorosán az anyja mellett s menet közben kísérleteket tett a táplálkozásra. A felvonulás komor képébe, mint egy nevető napsugár, úgy ragyogott bele ez a jelenet s szinte felkiáltottam: tudod-e te gyámoltalan kis csikó, hová vezet ez az út? Hogy is támadtál életre ennyi megpróbáltatás közt?

A földművelő ember, bár olykor kíméletlen és durva az ő állataihoz, mégis bizonyos rokonságot, kenyérkereső társat lát benne s egy-egy kedvelt állat elpusztulásakor nemcsak az anyagi kárt siratja benne.

Van az Állatvédő Egyesületnek egy kiadványa: a ló kérelme gazdájához. Igazi költői lélek írhatta.

Felejthetetlenül kedves kép volt Galíciában a — hogy is mondjam — katona kutyák felvonulása, az összes Bodrik, Tiszák, Marosok, Betyárok, Bundások felvonulása. Przemyslben már láttam egyik istállójukat. Most párosával kis kocsik elé fogva szolgálatban vannak és beláthatatlan végű hosszú sorban kanyarognak. Beszélgetnek is alaposan, csak nem értem meg.

Hadicélokra már Attila idejében felhasználták a házőrző kutyát. Hollandiában is láttam. De ennyit? Még Törökországban se.

2—12 állatot is befognak egy kocsi elé. 200—220 kg. terhet visznek ezek a hadi kutyák 15 km. távolságra is. Hatvan cm. magas kutya a legjobb. Aztán vannak: figyelő kutyák. Felderítő szolgálatban lefognak az ellenséget. Szimatoló kutyák, írásjelentést vivők, akik sebesülten is elviszik a parancsot. Kötszert visznek kosarakban, az Isonzónál löszert szállítottak.

Az egészségügyiek felkutatták a gránát által eltemetett katonát és odavezették a szanitész. A hóból sokat kimentettek.

Az őrkutyák személyeket és raktárakat őriztek, millió értéket mentettek. A foglyokat a szénaboglya alul is kihúzták. Járvány idején patkányt pusztítottak. Pánik keltésére kutyaroham indul. Tank-kutyára robbanószert szereltek: kézigránátot visz az ellenség közé.

Használható kutyák a harctéren: juhász-farkas, dobermann, terrier. Magyar fajtákból a ko-

mondor, kuvasz. A puli hosszú szőre miatt nehezen tartható tisztán, de jobban bírja a hideget is, meleget is.

Sohase felejttem el, ahogy ezek a kedves állatok felvonultak.

Volna még sokféle mondani és nézni valóm Galiciában, de egyszerre, hirtelen félbe hagytam a munkát. A kényszerítő körülmény, mely ide hozott, régen átváltozott már igazi önfeláldozássá. Kicsiny korom óta emberszeretetre, nehéz munkára neveltek. Itt megtaláltam hozzá a teret. Minden katonai hatóságnál külön kellett kiharcolni a munkát, — néha azt hittem, nincs tovább...

Egy napon megidézett a lebergi polgári rendőrség. Beleszédültem. Egy magyar tisztet kértem fel, hogy elkísérjen. Kivallattak, igazoltattak, hát ha valami ellentmondásra akadnak. Talán itt is Tisza spiclinek gondoltak? Végül egy táviratot adtak kezembe, melyet Széli József akkori erdélyi kormánybiztos küldött, melyben kérdezik, hajlandó vagyok-e hazamenni és Erdély helyreállító munkálataiban résztvenni. Lelkem fele hazahívott a régi szenvedésekhez, másik fele ide kötött az új szenvedésekhez. Elbúcsúztam a parancsnokságtól, kik úgy megnehezítették itteni munkámat. Galiciában életveszélyben nem voltam, leszámítva a járványkórházak állandó veszélyét, de megszenvedtem lelkileg és idegileg.

Búcsúzásnál szép elégtételt kaptam. Felismerték egyéniségem és munkám, értékét. További működésTe szólítottak fel, hogy most már nem megakadályozzák, hanem támogatják munkámat és minden út nyitva áll előttem. Ennél nagyobb erkölcsi elégtételt nem kaphattam hét hónapi keserves vergődés után.

Mégis hazamentem.

Utánam küldöttek egy elismerő iratot és egy

kitüntetési érmet. Ez volt az első kitüntetésem és csodálkozva néztem rá: miért kaptam?

1917 júliusában két táviratot adtam fel Lembergől. Egyet nővéreimnek Erdélybe. Jeleztem, hogy haza érkezem. A másikat Nagyváradra Lenkucz László diáknak, hogy ha Bubi kutya él, hozza ki az állomásra. Félttem, hogy a menekülési nehéz órákban látott fiút nem fogom felismerni. De felismert engem Bubika és olyan bolond viselkedéssel ugrott a nyakamba, hogy aki látta, megkönnyezte ezt a viszontlátást. Miután alaposan össze-vissza csokolóztunk Bubival, elbúcsúztunk a kedves diáktól és Bubival ketten robogtunk Erdélybe, hová nővéreim időközben hazavándoroltak a kiürült házba és új életet kezdtek. Alig-hogy megmelegedtek otthon, 1918. után újra el kellett jönni a szülőföldről végesvégeképpen ...

Éppen csak kipihentem magamat a hosszú út után, Lembergől Háromszékig és néhány nap múlva már megkezdtem azt a munkát, melyre hazahívtak Galíciából. Országos, nagy szervezet dolgozott Erdély helyreállításán. A mozgalom élén Zita királyné állott. Politikai okokból néhány hónap múlva ez az egyesület feloszlott. Szívesen gondolok vissza arra a rövid időre, mely alatt Ravasz László püspökkel, a költővel dolgoztam szorosabb munkaterületen. Voltak többen is, kikre szeretettel gondolok. Az Erdélyben végzett munka ismertetése kívül esik e könyv keretén. Gyönyörű munkám Galíciában véget ért. Itthon is megszűnt az, amelyért hazajöttem.

Mihez kezdek most?

Olaszország

VI. OLASZ HARCTÉR.

Ebben az időben Magyarország egyik legértékesebb embere, az európai hírű tudós és melegszívű gróf Teleki Pál állott az Orsz. Hadigondozó Hivatal élén és intézte azt a tengernyi munkát, mely ennek a hivatalnak hatáskörébe tartozott.

A Hadigondozó Hivatal újból felszólított, hogy hajlandó vagyok-e folytatni Galíciában megkezdett munkámat. Vállaltam azzal a feltétellel, ha nemcsak polgári úton, hanem katonailag is úgy készítik elő utamat és az iratokat, hogy bennem a katonaság nem ellenséget lát, hanem segítőtársat és munkámat nem megakadályozza, hanem elősegíti.

Így is történt.

Gróf Teleki Pál aláírásával megkaptam az Orsz. Hadigondozó Hivatal 20.145—1918. L. K. A. márc. 16-án kelt megbízó levelét, azzal a megjegyzéssel, hogy arra a harctérre mehetek, amelyikre akarok. Előbb Palesztinába szándékoztam, de mivel ott aránylag kevés magyar katona volt, tehát a legnehezebbet választottam és az olasz harctérre indultam, galíciai tapasztalataimmal felszerelve.

Teleki grófné kérésére pedig Wienből, Dani Béla Sektions chef Generálmajor eszközölte ki a katonaság részéről szükséges iratokat. Nyílt parancsot állítottak ki Nr. 719/918. a. sz. a., mely szerint hivatkozva a cs. kir. Hadügymin. Abt. 14. 9232. sz. és a budapesti katonai áll. Parancsnokság 282/918.

a rendeletére, magyar katonák látogatására indulok és Udinéban a személygyűjtő állomáson jelentkezem. Felhívatnak úgy a polgári, mint katonai hatóságok, hogy akadálytalanul mindenütt átengedjenek, munkámban támogassanak és a szükséghez képest minden lehető előnyben részesítsenek. Utazhatom vonaton, tábori vasúton, gőzhajóval és előfogattal.

Ezt a nyílt parancsot néhány hónap múlva még magasabb helyről, Badenből bővítették ki. Katonailag gyönyörűen elő volt készítve minden. Bárhová utaztam, előre ment a parancs. Lakás, koszt, szállás várt Mindenütt a legjobb, melyet ott biztosítani lehetett. Laktam teljesen egyedül, kísértet módjára, kiürült főúri palotákban és laktam útszéli kis bódékban. De a tiszteletadás, a felsőbb parancs, gyönyörűen kísért végig minden vonalon. Legtöbbször maga a parancsnok jött át velem egyik körzetből a másikba és ott a felelőség tudatával adott át további gondozásra. Állandó tisztiszolgám volt, akit érkezésemkor, ott tartózkodásom idejére, szolgálatomra kirendeltek mindenütt.

Már itt megmondom, hogy a hadsereg visszavonulása szörnyű kavarodásában cseh tisztiszolgám összes irataimmal megszökött. E könyv olasz részének megírásánál is csak agyon cenzúrázott újságcikkeimre és meggyötört emlékezetemre vagyok utalva. Arcok és nevek és események torlódnak agyamban. Ne bíráljátok egy kifáradt idegrendszer le-fel-hullámzó emlékeit, hanem vegyétek szívesen, ha valahol magatokra, hozzátok tartozó emberekre vagy dolgokra találtok.

Hasonló eseményekről összevont képet is adhattam volna, de jobbnak láttam, még ha ismétlődés volna is, külön harcterek szerint bemutatni mindent. Olvassátok szeretettel.

Udine felé megyek 1918. március havában. Budapest délivasúti pályaudvarról zsúfoltan indulnak a katonavonatok. Első éjszaka Steinbrückben alszom. Hatalmas hegycsúcsok, merész sziklák csalják a szemet: vájjon melyik a felhő és melyik a hegy? De érzem, hogy a vasúti vágányok között kiszalad a tavasz íze a hegyekből.

Elmarad Laibach is. A havasok fehér feje káprázatosan csillog-villog a kék olasz ég alatt.

Trieszt? Csendes a kikötő. Mint egy kifeszített kék lepedő, úgy ringatózik a napfényben a tenger. Nabrezina és Trieszt között most ébred a miramarei kastély. A parton olasz nők sütkéreznek. *Azt* mondja egy katona a kikötőben, hogy szépek, dacosak és büszkék, megközelíthetetlenek. Mindjárt itt megmondhatom, hogy a meggyötört Galiciában észlelt erkölcsi züllésnek az olasz harctéren nyomát se láttam. Valahogy tisztább a levegő.

A kikötőben egy tölgyesi székely katona azt kérdezi, igaz-e, hogy házépítési segílyt kapnak a tölgyesi menekült károsultak és vájjon mi lett Gyergyóban az Urmánczy kastéllyal?

Átjöttünk az Isonzón. Történelmi folyó. Ártatlan kék a színe és úgy fáj, hogy hazudik. A kis öcsém Zoltán ... ott a tolmeini csatában ...

És Monfalcone, Görz, Wippach völgy, Monte San Gábiellé... Irtóztatóan kopár, komor sziklamezők. Mintha vasegerek itt-ott átfúrták volna, ürgeutak, sáncok, futóárkok. Dróterdők, eltűnt faluk, azt se lehet megállapítani, hol voltak tulajdonképpen. Egyenlők a földdel. De az arc elsápad s a szívverés megáll, hogy itt emberek éltek. Hová lettek? Hová lett a falujuk? Hová lett az erdő? Csudaszépen kidolgozott kavernák, beton-szobák, századokra szóló alkotások, melyeknek száz tekervénye van a föld alatt.

Roppant területeken nyugszik a sebtében itt-

hagyott hadianyag: tátongó ágyúk, védőpáncélok, csónakok, autók, a legkülönbélebb harci eszközök. Minden itt maradt. A kavernák, árkok, barlangok mind számozva vannak, mint egy kőváros utcái.

GÖTZ, Monfalcone közt a legszomorúbb nyomok. Félig temető, félig új élet. Az ilyesmit nem lehet leírni. Egy-két faláda az egész vagyron. Ott áll vele a család a vasúti állomáson, most érkeznek a menekülésből. De hová lett a hajlék?

A görzi hídfő a tanú rá. De a romoknál szomorúbb is van. A sziklamezők. Nem hegyek! — vízszintes, lankás kőmezők, ahol nem volt mit pusztítani, csak ember az embert s ahol patakzott a vér lefelé. Vagy a felhőkbe járó sziklák, ahol a barlangok rémes titkokat őriznek.

A népnek téglát, lovat ad a kormány s ki-újul az élet a reszkető kezek nyomán.

A cenzúra törülte cikkeimből a városok nevét is, de azt hiszem, jól emlékszem, hogy San Vitó az, amelyről szólani fogok.

Talán a kihalt, üres kis olasz faluknál is szomorúbb a háború vonalaiba eső városok képe. Olyan érzés támad a lélekben, mintha kriptákban járna. Ez az érzésem volt az erdélyi ismerős kúriákban, a lengyel kastélyokban s az olasz pálmák alatt. Gazdagságnak, művészetnek, pompának márvány romjai, selyem rongyai, kristályüvegei, zárt paloták kegyeletes emlékei között kemény lépések zörögnek a mozaik padlókon.

Egy öreg püspök családi képe, gazdag, büszke címere köszönt a házról, melynek folyosóján bámélszkodom. A hatalmas pálmafák fölérnek a második emeletig; a bús árkadók alatt katonák százai tolonganak. Némelyik palotának csak egyetlen fala maradt s fenn a magasban, mint egy világtörténelmi színpad kőfüggönyén: kifeszítve csodaszép freskók maradtak épen s ahogy rájuk

tűz a lemenő nap, felejthetetlen látványt nyújtanak.

Egy árva villanyos jár körül a városban. Addig utazom rajta, ameddig csak menni lehet. Egyik parancsnokságon látogatást teszek. Takách-Tolvay grófnál, de éppen vidéken van.

Emberek jönnek-mennek, fapapucsban kopognak a vizek partján, melyet pálmafák szegélyeznek s bájos nyaralók, márványkutak.

Itt egy templom. Furcsa zsvivaj hallatszik, mint szent estéken a zsidók éneke. Bemegyek. Egy temperamentumos, borzas, fekete olasz pap gyűjtötte össze a nép gyermekeit. Bizonyára tanítja őket. A gyermek ne szenvedje meg a háborút semmiféle országban, mert testvérek lesznek ők egykor mind. Ebben a városban gyűlölik a központi hatalmak seregeit. Kivagdossák az áldott termő szőlőket, melyek faderék vastagságban nőnek. Ne teremjen nekik! Inkább ne legyen neki se, minthogy megfelezzék! Onnan a magasból, repülőkkal kapják az utasítást s növekedik a fanatikus mártírok száma, kik nem tudnak megnyugodni a sorsban. Szobám padlója mozaik, mennyezete a kék ég, néhány deszkaszállal. Napnyugtával lefekszünk. Világítani nem szabad. Boldog, aki hazuról egy gyertyát hozott, melynek halvány világa mellett felbotorkál a lépcsőn.

Jelentkezniem kell a parancsnokságnál. Leülök egy patak hidjára. Kérdezem egy katonától németül, merre van ez, meg ez. Becsületes arca izzadni kezd, leveszi sapkáját, vakarja fekete fejét s azt mondja:

— Hej, valahogy magyarul kéne mondani, mit akar a nagysága.

Aztán volt öröm, mikor teljesült kívánsága.

— Jó, hogy borús az ég — mondja az öreg magyar, — legalább azok a gyalázatos repülők

nem járnak! Tessék elhinni, egyszerre nyolc-tíz is repül a fejem fölött.

Furcsa utcákon sétálok. Ajtó, ablak nem igen van a házakon. Szerencsére itt a nyár. A magasban lógnak a hagyományos mosott rongyok.

Egy kis házba betérek. A héten gyűjtötték össze az iskolásgyerekeket s egy sápadt, fiatal kis tanítónő javítja a csöppségek ákombákomját. Nincs mit enni, éhesek s nagy a gyermekhalandóság, — panaszolja a kis tanítónő. Kérdezem: ki az a másik idős hölgy? Az édesanyja. Leányát mindig elkíséri az utcán s ott is marad vele, együtt mennek haza is.

A falakon, utcákon, plakátok, fényképek, rajzok, melyek a különböző lövedékeket ismertetik a néppel s figyelemezteszik a veszélyre. Különösen sok a sebesült, a játszó apró és a virtuskodó nagyobbak között. Éppen így figyelemezteszik a kórházakban a katonákat is.

Szemben velem a Róttá grófi kastély. Azért érdekes, mert a gazda rokonságban van a Sennyey grófokkal. Persze üres a kastély.

Kályhák nem igen vannak a házakban, mert úgy hallom, adót kell fizetni utánuk. Bizonyára azért, mert az itt fényüzésszámba megy. Pedig isten a tudója, hogy a terebélyes pálmafák alatt nem egyszer vacog az ember foga. Egyébként hat-hét héttel állhat előbb a természet, mint Erdélyben. Itt a gyümölcsfákat vízszintes vonalban nevelik a földön. Az utcán minden parasztasszony pamutot árul s a katonák megrohanták őket, — hogyne, hiszen egyiknek sincs harisnyája. Drága dolog az ma. Dohányért, kukoricáért akármennyit lehet venni. A jobbmódúak szöveteket, csipkéket adnak élelmiszerért.

Magyar úrihölgyeket találok az ápolónők között. Schell-Bombelles grófnőt, egy csupalélek asszonyt, aki széles ismereteivel nagy segítségemre

van. Ugyanílyen lelkes társa néhai Chyzer miniszteri tanácsos leánya, Kornélia, aki nagymama létere ilyen messzeségbe jött! Csupa szív ez a két asszony. Takács-Tolvay Irma grófné pedig igen nagy áldozatokat hoz az ápoláson kívül, ő kezeli ugyanis a katonák olvasnivalóit s egész könyvtárat szervezett már, aminek értékét fel se tudják fogni az otthon levők. Két magyar orvos is van itt. Szekeres Győrből és Török Aranyosmarótról. Itt van Rakusz Ottó gyógyszerész is Merényből. Ha magyart látnak a szegény magyarok, félig meggyógyulnak. Azt mondja az egyik betegem:

— Tessék elhinni, attól halok meg, hogy jön a doktor, nézi a cédulámat s azt kérdezi:

— „Mátyár!”

Ebben az egy szóban annyi gúny, annyi elkeseredés, annyi szenvedés volt!

Persze itt alig jár más ember, mint katona. Ők rendezik az utcákat, tereket is, valószínűleg az én katonám is meg van győződve, hogy az a festett japán legyező a világ legszebb kerti ékesítése, melyet szakértelemmel sajátkezűleg tűzött a földbe a zöld saláták közé. Szalagja ide-oda libben s ezer apró gyík sütkérezik a japán virágokon, olasz napfényben. Ebbe a kertbe jártam én is pihenni és a gyíkok körülvettek szelíden.

Magyar kis falucskák fehéren villogó tornya, be messze maradtál! Utánad fáj a magyar katona szíve. Az olasz tornyok stílusa semmiben se hasonlít a mienkhez. Betérek a templomba. Hagyományos fekete csipkekendővel borítva a fejük. Aztán golyvás, roskadt öregek. Hallom, hogy csöndesen sírnak mellettem s lopva rámnéznek fél-szemmel, tudják, hogy az ellenséghez tartozom s a tekintetük okvetlenül fel akar fedezni rajtam valami rendkívülit. A férfiak ráncos öreg fülében hosszú fülbevaló csüng. A templomot különben katonáink serege tölti be. A pap fiatal, derék

szál ember, olyan hévvel és tüsszel beszél az ő népéhez, hogy valósággal táncol s a hajaszála is beleborzolódik.

Lélektanilag érdekel s kutatom, lesem, hogyan érzi magát ez a nép, mikor itt messze benn vagyunk az ő országában. Állandó színháza úriéletre vall. Körülnézek. Egy teremtett lélek nincs a bennszülöttek közül. Kivéve azt a két mezítlábas, nagy szalmakalapos fiút, aki áhítatosan hallgatja a cigánymuzsikát. A cimbalmos tetszik nekik. A páholyban tiszték s a kíséret szolgálatra bevonult hölgyek szórakoznak, benn a mindenféle szövetséges katonák. Az orosz foglyok nem fizetnek, ők vendégek. A bennszülött nők gögös megvetéssel utasítanak vissza minden udvariasságot. A szép Hilfskraftok viselkedése az ízléstelennél is több.

*

A múltkoriban Hazai Samu báró elnökletével volt egy gyűlés Budapesten a honvédelmi minisztériumban. Ott voltak a különböző hadsereg felügyelőnői is, akik a hadimunkát végző nők helyzetére ügyelnek. Egészen új intézmény. Ott találkoztam az olasz front két előkelő kiküldöttjével, akik éppen itt laknak, hová utam vezetett. Kornitz Terézia, egy őrnagy özvegye és Lichtenberg Mária bárónő; Schell Bombelies grófnéval meglátogatjuk őket. Irodájuk egy selyem-drapériás, ajtónélküli nyitott terrasza az emeleten. A padozatot azonban a selyemdrapéria alól kiszakította a gránát. Gerendákkal, deszkákkal foltozták, vigyázva lépkedünk, nehogy süllyesztőbe kerüljünk.

*

Híres selyemgyár van ebben a városban. A németeknek 12, nekünk 9. Persze katonai vezetés alatt. Néhány száz olasz nő dolgozik ezekben a gyárakban, tízéves kis lányoktól kócos, borzas,

fekete, csúnya öregekig. Freiherr Adolf Baselli v. Süssenberg Gradiska a felügyelő kapitányuk azt mondja, hogy szívesebben kommandíroz két regimentet, mint ezt a négyszáz nőt. De soha olyan ellentét, mint a kócos, borzas, fekete, villogó szemű olasz nő és a selyemtenyésztés! Csupa szőke tündér kellene ide, akik hópehely könnyűségű, aranszínű millió gubóval játszanának mesebeli játékot. Mint egy meleg aranytenger ömlik végig a termekben az aranymatingok csodásfényű hulláma. Mikor ezt a kedves, szép munkát látom s hozzáveszem a hasznot és gazdagságot, melyet a selyemtermelés más országok lakóinak hajt: egyre szomorúbban vetődik fel a kérdés, vajjon nálunk miért is nem foglalkozik a nép általánosabban ezzel a gazdasági ágazattal. Mindenesetre az éghajlat is beleszól ebbe. Sirokkó, skorpió, szúnyog, tífusz, malária, pálma, platán, orchidea—márvány és sár: csodás keverékben váltakoznak. Nappal hőség — este hirtelen hideg.

San-Vitóból tovább utaztam Motta di Livenzába..

Valahogy úgy képzelte az ember a frontot, hogy a városok, faluk mind elmaradnak, aztán az erdők, mezők, puszták is messze tűnnek s valahol künn, senki nem járta helyen öldöklük egymást az emberek. Pedig hát szomorú valóság, hogy akárhányszor kicsiny faluk, nagy városok között és mögött húzódnak az állások. így esik, hogy sokszor a tábori kórházak a technika minden kényelmével be vannak rendezve. Parkettes paloták, villanygépek stb. már az első segélyhelyeken rendelkezésre állanak. De láttam kórházat boros pincékben elhelyezni is. Az erős munkáskezek idekünn vannak, varázsszóra megy az effélének átalakítása. Utazó Röntgen-gépek, villanykályhák stb.

Motta di Livenzán az 1304. sz. tábori kórház-

ban jó dolga van a magyar betegnek. Barcsay dr. kassai törzsorvos a parancsnok, aki igaz ember-szeretettel törődik betegei aprólékos családi ügyei vei is és messzemenő előzékenységgel segíti elő hivatalos munkámat. Itt találtam Visy Károly budapesti ezredorvost, Szende Géza lőcsei ezredorvost és Kőrösmezey gyógyszerészt.

Visy Károlyról jegyeztem fel akkor, hogy éjszakánként nem alszik, hanem virraszt nagybetegei ágya mellett. Hallgatag, csendes ember, csupa jóság.

Az önkéntes ápolónők közül az ő osztályán találtam Rakovszky képviselő leányát, Mayt és Cserni Nusit, mint kitűnő műtő-ápolónőket. A sok kórház között is ki kell emelnem a 808. sz. kórházat.

A magyarságot csak Oláh László szabadkai gyógyszerész és a brassómegyei Vörösmart község evangélikus lelkésze, Mökesch Frigyes képviseli. Itt találtam a Galiciából átjött Diller Gizella bárónőt és Moschitz Aranka divényi úrileányt is, mint ápolónőket. Ez a kórház, bár sok a magyar beteg és nyelvüket csak négyen értik meg, mégis csodálatos nyugalmat ad betegeinek. Egy ősrégi szép ferencrendi kolostor templomában van a kórház, hol a csodatévő Mária-képen milliókat érő kincseket helyezett el a vallásos önfeláldozó lemondás és kegyelet. A kép jelenleg be van falazva. A kolostori barátok ódon ebédlőjéből tiszti étkező lett, tisztek és barátok közösen étkeznek ott barátságos társaságban.

A templom és a kórház két oly fogalom, mely külön-külön is megdobogtatja az ember szívét. Hát a kórház a templomban! Különös áhítat és lelki elfogódás keríti hatalmába a betegeket. A hosszú templomcsarnok szent homályából fehér ágyak, lepedők, párnák villognak elő. Itt könnyebb a fájdalom. Szent oltárok alatt, mellékkápolnák-

ban zászló árnyában, szószék mögött itt is, ott is ágy. Szent szobrok borulnak a szenvedők fölé, úgy érzik, hogy lecsókolja a szemüket. Aki mozdulni tud, esténként — akármilyen vallású is — letérdel az oltárok előtt. Bjelik püspök a napokban látogatta meg őket. Az ajtó előtt megilletődött kíváncsiak álldogálnak. A kolostor pálmavirágos parkját, oszlopos négyszögbe futó csarnokait csikós köntösű katonák lepik el, ott sütkéreznek a napon. Vissza fognak rá emlékezni, akik itt feküdtek betegen. A másik templom zárva van, a vasárnapi istentiszteletet kivéve, csak a katonai parancsnokság engedélyével lehet oda bemenni, hiszen templomi gyülekezés ürügye alatt sok minden lehetséges volna.

Megnéztem egy katona-otthont is, a Boroevics-hadtestben. Amolyan legénységi kaszinó, amilyen minden faluban van, ahol csapatok vannak. Egyik talán kastélyban, másik istállóban, — de körülbelül egyforma felszereléssel. Ennek az otthonnak 332 kötet magyar könyve van, melyet a magyar Hadsegélyező Hivatal küldött. Azonkívül harmónium, más hangszerek, dominó, tombola, stb. A csapatok felváltva, beosztás szerint vehetik igénybe a helyiséget. Ingyen teát és feketét kap, aki oda betér. Naponta átlag 850 legény fordul meg ott. Ennek 60 percentje magyar. Azt a kívánságot fejezték ki, hogy a magyar kormány az ilyen túlnyomóan magyar legénységű otthonok részére engedélyezzen élelmiszerkihozatalt.

Tisztek részére is van hasonló intézmény. Egy kis boltocska is van az Otthonban, kefe, szappan, tűkör, levelezőlap. A bevétel 5 százaléka Bécs—Budapest hadiárváit javára megy.

Motta di Livenzát nem lehet elfelejteni soha. A Livenza partján sok a szemét, a piszok és elviselhetetlen a bűz! Katonai állatvágóhíd, vagy bőrfeldolgozó telep lehetett a városban, a leölt

marhák véres, nyers, cafatos bőre ezerével szárad az utakon és perzseli a tüzes olasz nap. Undorodom a lélegzettől is. Agyam ég. Katonai karhatalom se tud a városban felhajszozni egy szalmakalapot, vagy ernyőt. Aléltan vonszolom magamat. Enni sem tudok. Heteken át jóformán ecetes vízzel élek és bort iszom. Itt törtem meg egy nagy törvényemet. Antialkoholista harcos voltam, lapot szerkesztettem, előadásokat tartottam az alkohol káros hatásáról és — itt most az tartotta bennem az életet. Aludni se lehetett. Nemcsak nappal, de éjjel is szakadatlanul zúgnak a repülőlk, az angolok annyira leszállanak, hogy a házak ablakán is belőnek. A vassisakos, menetelő katonák felverik az utcák tüzes porát. Ezt a büzt és ezt a port kell nyelni. Földszintes kis házikóban lakom. Mellettem az udvaron istállók, lovak, juhok. Dübörögnek, vergődnek. Nyugtalan az ég és a föld. Felöltözve, vaságyam szélén virrasztok, a repülőlk-ről dobott srapsapnelek zuhognak. Várom, — inkább találna el, mint ebben az idegállapotban kivárni a reggelt.

Hajnal van. Elült a vészmadár. Lovak, juhok, katonák emberek szívéből szakad fel:

— Irgalmas Isten, milyen; éjszaka volt!

Motta di Livenzán szép, új hidak vannak, mind a mieink építették. Kövezni kell az autóktól felsebzett utakat. Lebontják sorban a kőházakat. Abból kövezik az úttestet. Magyar katonák járnak a pálmafás utakon. Vassisakukon tüzel a napfény. Paripák hátán büszkén léptetnek át a szép olasz várkapukon, vagy az árkádok alatt döngetik a földet.

*

Repülőtiszték társaságában vagyok.. Binder most vitéz Pintér Pál budapesti főhadnagy három lövést kapott fenn a levegőben. A Somogyból való Gehring hadnagy és székelykeresztúri Len-

gyei László főhadnagy részvétlátogatásra jöttek a tábori kórházba.

Ahogy nézem őket, valahogy azt képzelem, csak félig emberek. A lelkükben mindenesetre van valami a magasságok világából. A repülőktől nem tudom elválasztani a nagyratörést, a szilaj bátorságot, a lelki lendületet, az igazságérzet tisztaságát. Úgy vagyok velük is, mint a hegyilakókkal. Képzetelem nagyszerű lelkitulajdonságokkal ruházza fel őket s minden körülmények között bízni tudnék bennük. Érdeklődés és kíváncsiság fog el, mi vitte őket erre a pályára.

— A lövészárók unalma, — feleli Binder. — Az borzasztó volt, két évig a föld alatt lakni. Kifelé vágytam, fel, fel! — és jelentkeztem.

— Hogy is szól a katonák esküje? Szárazon, vizén — és levegőben is?

— Nem is tudom hirtelenében, — mosolyog a repülőtiszt, — csak azt tudom, hogy abból lesz jó repülő, aki gyerekkorától sportol, edzi magát és mindenféle elemeket legyőz. Mindenesetre mindig jól ki kell aludnunk magunkat, sokat és jól táplálkoznunk. Persze, babonásak is vagyunk. Három repülőnek nem szabad egy gyufával cigarettára gyújtani, csak kettőnek, mert a harmadik meghal. És ne legyen az étkezőben se 13 repülő. Hároméves tapasztalat, hogy másnap reggel egyik halott. És felszállás előtt tilos a gépet lefényképezni. Erre szigorúan vigyázunk, mert a lefényképezett gép mindig lezuhan, vagy lelövik, vagy meggyúl. A repülőgépek szerepe tulajdonképpen közvetítő szolgálat. Vannak egyszemélyes, úgynevezett harci gépek, ezek rendesen könnyebbek és fürgebbek. A kétszemélyes a felderítő gép. A pilóta is lehet tiszt természetesen. Aki hátul ül, az végzi a rábízott feladatot. Ő dobja a bombát, ő fényképezi a harctereket, a csapatokat. Ezt rendesen 5000 méteren felüli magasságból és nyugodtan végzik,

mert csak 4500 méterre tudnak ezideig lőni. A figyelő dróttalan távíróval jelzi például ütközetek idején, hogy a csapatok egyes állásokban mennyire nyomultak erre vagy arra. Pár perc múlva a hátul levő parancsnokságok már tudják, hogy állunk. A repülőgépeknek tehát rendkívül fontos feladatuk van harcok idején.

Láttam a páncélvonatok kolosszus alkotásait, dübörögve lélegző rejtelmes mozdonyait, mint egy földi pokol, olyan az egész. Félelmes, tüzes, erős. Hát nem tudom ezt a mozgó páncéltömeget bámuljam-e jobban, vagy a felsuhanó madarakat. Hiszen mindennap temetünk repülőket, ott viszik a nagy társzekerek a gép csontjait, bordáit. Néha olasz, néha a mi repülőgépeink töredékei.

Egyszerre hármat temettünk. A negyedik bajtárs Binder Pál, aki életben maradt. Ott künn folyik a nagyszerű szertartás és Binder Pál, testében néhány lövéssel és zuhanástól bénult tagokkal a tábori kórház ablakából, lelkében csodásan zagyva érzésekkel, nézi bajtársa megható temetését. Nagel Vilmos főhadnagy, a 35. repülőszázad tisztje volt, 24 éves bécsi fiú. 4500 méter magasan azonban a motor elromlott, de azért a fölvetelt megcsinálták. Három angol repülő vette őket üldözőbe.

Géppuskára került a sor mind a két oldalon. Nagel halva maradt. A kedves bajtárs fenn a felhők között hunyta le a szemét. Binder is megsebesült, ötven méternyire vannak tőle az angolok. Lenn a földön szívszorongva lesik a harc eredményét. Binder siet leszállani, de ezer méter magasságban a motor megáll, nem működik. Félt, hogy olasz földre fog esni. Utolsó erőfeszítéssel lendületet ad a gépnek. Úgy 40 méter magasságban ő is eszméletét veszti s a gép szabadon zuhan. Binder Pált életre keltik.

A három koporsóra összehordtak minden szí-

nes, illatos rózsát és babérlombot. Tisztelgő repülőcsapatok hozzák roppant dús koszorúikat egymásután.

A pompás koszorúkon gyűrött, kopott, szomorú szalagok és fátylak csüngenek, amelyeneket a harctéren elő lehetett keresni. A koporsót a katonák kézben viszik. A zene szól s a menet felhőig érő porban halad a hősök temetője felé.

A zene hangjaiba bele-bele dördül az ágyúszó a frontról s a kék olasz égen, megjelenik két feketeszínű repülőgép. Komor, bús sírással halad egészen lenn a menet fölött s körbering kering a sír körül. Két fekete zászló leng le róla, mint a halál üdvözlete. Tisztelegnek a sír fölött.

Nem szégyen a könny a katonák szemében se.

Én is elhagyom Mottát. De hogyan? Kocsim belekerül az úton egy sisakos, menetelő csapatba. Nincs se előre, se hátra, haladni kell a katonák tempójában. A repülők célba veszik a hosszan vonuló csapatot. Felülről lönek lefelé, alulról pedig felfelé és hull, hull a srapnel... Magyar kocsisom lehajt az országútról a mezőbe. Nincs hová elbújni a srapnelek elől. A lovakat ott hagyjuk dr. Szendével és a katonával egy platánfa alá menekülve, vastag törzsét átölelve sorsunkra bízunk mindent. A faleveleket letépte, a fát letördelte a srapnelszállánk, — mégse lett semmi bajunk. De ettől a naptól kezdve vassisakkal jártam én is.

Sokfelé mentem.

A corbolonei járványkórházhoz kocsin mentem Báron tábori lelkésszel. A Mob. Epid. Spítál 31. emlékei összezavarodnak gondolataimban. Kertek, vizek, udvarok... Be furcsa is, miért nem emlékszem rátok tisztábban?

Portogruaróba érkeztem.

Teljesen egyedül laktam egy gyönyörű palotában. Oszlopos csarnokok, velencei kristályok, csillárok, gobelinek, márványok, régi olasz búto-

rok vesznek körül. Úgy járok itt, mint a kísértet. Behúzódok a legkisebb szobába. A falon egy női arckép. Mielőtt elaludtam, ezzel a nővel beszélgettem. A városban a szép nemzeti múzeumot rendezik arra hivatott kezek. Az értékes könyvtárat leltározva tartja őrizet alatt katonai parancsnokságunk. Régi római emlékekben gazdag ez a múzeum. Rendkívüli érdekességű épület a városház. A paloták egymást érik. Persze, a háború mindent összeforgatott itt is. Friss sarjút abrakolnak a lovak a freskókkal díszített termekben. Abban a szép palotában pedig katonarabokat őriznek.

A portogruarói kórházban egy székelő huszárral beszélek, aki elsőnek lovagolt be Sepsiszentgyörgy piacára. A melle tele van érdemrenddel. Sok oláh katona fizetett meg ezért!

Itt találok a magyaróvári Szalender dr. parancsnokot, Kugel ezredorvost Aradról, Ilg Edét Pancsováról, Országgh gyógyszerészt Pozsonyból, Patai ezredorvost Budapestről. Ők a magyarság képviselői ebben a kihalt, szép olasz városban. Itt találok az első magyar zsidó táborigazgatót, a pincehelyi rabbit, Deutsch Áron Dávidot, aki maga is beteg.

Azok ott az utcán orosz orvosok, sápadt arcú, halovány fiúk, vállra vetett olasz nagy gallérban. Ők is be vannak osztva kórházakba, ahol a malária-osztályon dolgoznak.

Portogruaróból tovább utazom. Ugy hallom, amott tovább van egy nagy, járványkórház. Már villog is felém. Az épület teteje hófehérre meszelve és a közepén vörös téglából kihagyva a figyelmeztető vöröskereszt jel: ne bánts! És mégis, nem egyszer hullott rá a srápnél, sőt a betegszobába is betalált.

Mobile Epidemie Spital Nr. 12. Persiana Cinto Cao Maggiorében vagyok, ahol elfelejtek

minden járványt, mert ez a kórház a budapesti Jendrassik-klinika.

Dittrich Ottó r. k. tábori lelkész vezet szobáról szobára és ezernyi dolgunk akad a súlyos betegek között. Egy pillanatra se jutott eszembe, hogy félni, vagy óvakodni kellene, pedig itt minden lépés halálos veszedelmet jelentett.

A kórház parancsnoka dr. Stranz Gyula, aki ragyogó humorral, örökös tréfával vezeti a hatalmas kórházat és a halálból is visszacsalja betegeit. Itt vannak még: Bernaiser Ignác fakereskedő Bpest, Huszár Jenő egyetemi tanársegéd Kolozsvár. Na és kutyája Filkó. Dittrich Ottó tábori lelkész, aki természetével óriásnak tűnt fel a többi között. Dr. ötvös Ervin, más nevén „Ötvös-Bötvös” Budapestről, Nagy József gyógyszerész Nagymihályról, Fodor Zoltán, Szabó Dénes, Vörös Gyula orvosnövendékek és Langer Béla mérnök, Műegyetem Budapest.

Ezek a kedves urak nemcsak a magyar katonáknak, hanem nekem is lelkes segítőtársaim voltak.

Ebben az egészségügyi körletben a vizek nyolc százaléka ihatatlan volt és a talaj nedves. A kórház bolgár kertészetében a zöldség kirotthadt. A vízajtó kerék muníciós szekerek részeitől került ki, a vízfordókannák kályhacsövekből. Az urak nagyon büszkék találmányaikra.

Ebből a kórházból járok ki a környékre is. Várkapuk fogadnak Sestóban. 1521-ben épült remek alkotás. Ódon, csudálatos utcák és épületek és egy őskerestény időkből való templom maradványai. Katonai parancsnokságunk figyelmeztető táblái védik az egész épületsoportot. A templom alatt van eltemetve Szent Anasztázia teste. Koponyáját Civalaléban őrzik egy kolostorban. Fekete, borzas olasz asszonyok szeme gyű-

lőlettel tekint rám és ha rossz érzést okoz is, mégis megértettem azt.

A Jendrassik-klinika orvosai között nagyon jól éreztem magamat. Magyar úri szívességben volt részem. Itt történt, hogy valami nagy katona érkezett, akit parádéval fogadtak. Asztalnál eldicskedtem a nagy úrnak, hogy milyen gyűjteményem van már az olasz repülőkről ledobált magyar szövegű lázító iratokból. A nagy úr úgy tett, mint aki se lát, se hall. Gondoltam, milyen udvariatlan. Ő volt ugyanis ellenőre annak, hogy az ilyen röpcédulákat megsemmisítsék. A katonákat szigorúan büntették, akinél találtak. A nagyúr udvariasan úgy intézkedett, hogy távozása után az urak kérjék el tőlem és el kell égetni. Meg is történt. A magyar urak megértették velem, hogy más helyen esetleg kellemetlen helyzetbe kerülhetek miatta.

Búcsút vettem a járványkórháztól és SanStino di Livenzába mentem, Feldpost 3. Feldspital 305-be. Messziről látom a gránátlövéstől átluggatott tornyot.

Csodaszép tavaszi este van. Rózsailattól terhes minden. Fülemlüle énekel, tele van az égbolt csillaggal, úgy kandikálnak le a platánok és pálmafák között. Egy kétemeletes háztető terraszán figyelem az éjszaka pompáját. Ott kanyarog a történelmi hírű folyó, amelyért annyi vér folyik. Az éjszakában idevilágít a front vonala. Ágyútűz lángja lobban, világító pisztolyok fénye villan, fényszórók csodaszép üstököse szaladgál idegesen s át- meg átfutja az eget. Ha háború nem volna: oh, be gyönyörű tűzijáték volna! Közben durranak az ágyúk s feleszmél az álmodozó. Aztán befut a kis tábori vasút éppen oda a kórház elé. Apró csille forma kocsik, miket bányatelepeken lát az ember. Ülnek, vagy fekszenek benne a sebesültek, úgy, ahogyan az első segélyhelyen fel-

pakoltak őket. Pár pillanat s már ott fekszenek a fehér ágyakban. Az előkelő máltai lovagok sebészeti csoportja veszi át őket. Magyar úrihölgyet is találok a máltai nővérek között: a nógrádi Szilassy kisasszonyt. Jankó Béla dr. aradi törzsorvos, Báron János budapesti evangélikus lelkész segít a magyar katonák ügyes-bajos dolgai elintézésében. A patikus Nagyszebenből sodródott ide, Wermescher a neve. Ő képviseli Erdélyt.

Itt van mellettünk a másik épület. Mária Terézia főhercegnő alapított egy sebészeti csoportot, ahol ő maga, aztán Adelhaid főhercegnő és a bajor király leánya ápol. A bajor királykisasszony magyarul tanul. Ezekről a királyi asszonyokról egész legendák szállanak itt. Boldog beteg az, akit ők ápolnak. Névszerint ismerik katonáikat, utána írnak s érdeklődnek azután is. Tisztek beszélnek, hogy a vonat fülkéjében szerényen húzódnak egy sarokba, hogy nekik ott is jó, csak feküdjenek le a gyöngélkedő katonák.

A tábori vasúton érkezett betegek kipihenik magukat, aztán autókon viszik őket a kórház-vonatokra, melyek már közlekednek az ország felé is. Egész lakószobák vannak ezeken a vonatokon. Virágok az ablakban, képek a falon. Istenem! — hiszen azoknak a vonatkísérő orvosoknak és tiszteknek ez a vonat az otthona. Miért ne díszítenék hát ki virágosán, szépen? Jankó dr. bemutatja a vonatok belsejét. Ugyancsak az ő kíséretében, hadi motorcsónakon jutok le a vizeken Torre di Mostoha, ahol hajónk kiköt. Nagy malária-osztály van itt berendezve. Csatornákon hajó hozza a betegeket. Sok magyar huszár szíve dobban meg, amint a parton jónapot mondok nekik. Itt találkoztam Szentkereszty István báróval és Boér Árpád hídvégi földbirtokossal.

A parancsnokságtól kapott hajó megfordul.

Ezek a földalatti helyek itt kavernák a re-

pülők ellen. Ha zendül a szirénák szava, ide kell húzódni.

Ma nagy nap van. Áldozó csütörtök. San Stinóban tábori mise van. Színpadszerű szerkezettel kapcsolják fel a szabadban az oltárfákat. Térdelő katonák, ablakban sütkérező sebesültek csoportja s szól a katonazene. így ünnepelünk idekűnn. A szomszédos kis városban, ha jól emlékszem Latisanán, több magyar tábori lelkész van. Krasznik Zvojnimir, római katolikus, a Szerémségből, tökéletesen beszél magyarul. Aztán Laczák Dezső református Debrecenből, Dancila János görög keleti Erdélyből. Uri módon élnek ők is. Gyönyörű kastélyban, kék vizek partján, bambuszerdő árnyában. Itt dolgozik egy svájci orvos is, aki önként ajánlkozott hadseregünk szolgálataiba.

A Tagliamentón túl San Michelében magyar tábori lelkész kalauzol nagy szívességgel, a szabadkai káplán, Kanyó Lajos. Ez a kórház a budapesti 17. helyőrségi kórházhoz tartozik. Az orvosok közt is van magyar, a sebész Schönberger Budapestről. Bródy Béla gyógyszerész pedig Szatmárról került ide. Házasságkötési, örökbefogadási s más oly eseteknél, hová tanukra van szükségem, rendesen a magyar tiszteket vagy orvosokat kérem fel. Patai dr. éppen most tanúskodott két ilyen ügyben.

A katonákkal való személyes tárgyalás, ott-honi ügyeiknek bizalmas megbeszélése bizony az életnek sokféle változatát hozza elélem. Nem mindennapi eset az se, amit Gyorgyevics Tanászia, óbecsei lakos rögtönzött. Felesége meghalt. Maradt három kis árvája, akik erre-arra hányódtak gondozatlanul. Sokat búsult emiatt. Valami hivatalos útban egy állomáson, vonatvárás közben szóba állt egy soha nem látott idegen nővel, akinek elpanaszolta baját. Az asszony vállalta a dol-

got. A katona leírta egy papírszeletre a város és utca *nevét*, hová utazzék az idegen nő. *Hozzátartozói* részére levelet írt, hogy fogadják szívesen, míg szabadságot kap, hogy hazamehessen, esküdni. Az új asszony megérkezett, gondjaiba vette a három árvát, semmi panasz nincs rá. A katona is hazament nyolcnapi szabadságra s megesküdtek. Ilyen cifra néha a szegény ember élete!

San Stinóból a máltai lovagok kocsiján a parancsnokkal elmentem Cordovadóba, ahol katonai élelmiszer felvevő állomás van. Ott vásároltunk be a kórház részére. Seholy annyi borzas, fekete, cigányszerű nőt nem láttam, mint itt.

A katonák érdekében végzett munkámról időnként hivatalos jelentést kellett tennem a Hadsereg főparancsnokságnak. Nehéz dolog volt rendszerbe foglalni a különböző helyeken végzett, pillanatonként változó munkát.

Itt köszönöm meg dr. Jankó Béla főtörzsorvosnak, hogy San Stinó di Livenzán segített össze rendezni az adatokat. Jelentésemből megmaradt egy töredék. Itt közlöm és egyúttal tájékoztat is adok vele, hogy milyen ügyes-bajos dolgok adódtak elő, amiket el kellett itthon intézni. Ezen felül persze jó néhány ezer magánlevélírás, katonáim családjához. Ezeket senkinek se jelentettem.

Kórházi kezelésben lévő rokkant katona haza jövele utánra állasközvetítést kért 4 eset.

Iskolából kitiltott, vizsgára nem engedett gyermek ügye 2.

Vizsgáról lemaradt katonadiákok panasza 8.

Iskolai fegyelmi ügyek 7.

Katona távollétében orosz fogolytól született gyermek felőli intézkedés 3.

Rokkant katonák segélyügye 4.

Gyermekbírószági ügy 6.

Meghatalmazott útján való házasságkötés 13.

Katona születési helyének nyomozása 1.

- Takarékpénztárakkal való ügy 4.
 Idegen gyermek örökbefogadása 3.
 Katona hozzátartozóit ért súlyos testisértés ügy 4.
 Postatakarékpénztári ügy 2.
 Életbiztosító társasággal való ügy 3.
 Családi per és viszály¹ kiegyenlítése 5.
 Betegsegélyző pénztári ügy 3.
 Üzletbe való betörési eset 1.
 Apátlan vagy anyátlan gyermekek elhelyezése 9.
 Rablásügy 2.
 Szolgalmi jog ügye 2.
 Birtokrendezés: átírás, elszántás, árverés stb. 7.
 Perverz apa gondnokság alá helyezése 1.
 Könnyelmű apa gondnokság alá helyezése 1.
 Családi alapítványi ügy 1.
 Bányatársulati ügy 2.
 Törvénytelen gyermek törvényesíttetése 9.
 Orgazdasági eset 2.
 Eltűnt családtag nyomozása 3.
 Elcsábított kiskorú gyermek ügye 1.
 Szerződésszegés 8.
 Árvaszéki ügy 5.
 Országos Levéltár ügy 1.
 Tűzvész-árvíz eset 4.
 A katona, mint találtgyerek szüleinek nyomozása 1.
 Javítóintézetbe való elhelyezés 1.
 Amerikában rekedt családtagok ügye 22.
 Erkölcstelen feleséggel kapcsolatos ügy 9.
 Beteg családtag kórházba helyezése 6.
 Közjegyzői hagyatéki tárgyalás 5.
 Ellenség elől menekültek ügye 3.
 Elmebajos testvér elhelyezése 1.
 Végrendelkezés 5.
 Iparkamarai ügy 8.
 Családjából kitagadott katona ügy 1.

Hadikölcsönjegyzéssel járó szabadságügyek: igen sok.

A később „vitézi telek” néven ismert föld iránti igénylés: sok.

Vizsgálati fogság alatt lévő anya ügye 1.

Károly király gyermeknyaraltatás ügy 1.

Lakbéremelés, lakásból való kitevési ügy 3.

Uzsora kamat 2.

Válóper beadás 8.

Elveszett ezüst érem-ügy 1.

Névcseré folytán hamis felmentés 1.

Hitelszövetkezeti ügy 1.

Országos Balesetbiztosítási ügy 1.

Hadikölcsön csalás 2.

Magyar kórházhoz magyar tábori lelkész ki-
eszközlés 1.

Apa halála esetének kinyomozása 1.

Állatok eladása körüli csalás esete 1.

Román betörés kártérítési ügye 5.

Felfüggesztett polgári állás ügy 6.

Családi pótlék ügy 1.

Élelmiszer jegy csalás 1.

Tévesen halottnak elkönyvelt katona eset 1.

Hadiségély panasz 515 eset.

E jelentéssel kapcsolatban meg kell említe-
nem néhány fontos háborús rendeletet, amiket
még katonák közül is kevesen ismertek. Ilyen
volt a megbízott útján kötött házasságkötés lehe-
tősége is. Néha életbevágó erkölcsi, vagy vagyoni
helyzet kívánta, hogy a katona, egy itthon levő
nővel törvényes házasságot kössön. De olykor a
katona egészségi állapota, vagy maga a hadihely-
zet tette lehetetlenné, hogy bármily rövid időre is
szabadságojják.

Balogh Jenő igazságügyminiszter bizonyos
csapattestekre, később kórházban levő katonák
részére is engedélyezte a megbízott útján való
házasságkötést. A katona hivatalos formák alap-

ján felhatalmazta itthon levő bármely rokonát, vagy barátját, hogy az illető nőnek a távoli katona nevében házassági esküt tegyen az anyakönyvvezető előtt, aki az erről szóló okmányt felterjesztette az igazságügyi minisztériumba.

Ugyaninnen kaptam harctérre indulásomkor egy előnyomtatott hivatalos jellegű iratot, melyet hasonló értelemben a katona írt alá és a szóbeli esküt előttem tette le, két tiszt tanú jelenlétében. Én is beküldöttem az aktát az igazságügyminisztériumba, ahol a két akta alapján törvényesnek nyilvánították a házasságot. Tizenhét esetben végeztem ezt a megható házasságkötési munkát. Atéztem a katonák lelkiállapotát, mikor ott künn, minden szertartás mellőzésével, szülők, barátok és menyasszony nélkül, kemény haptákba állva, mégis remegve mondja el esküjét. Ma is megilletődve gondolok ezekre a jelenetekre. Talán ezek a képek nyugodtak bennem, míg az emlékek távoli parancsszavára lelkem újra feleszmélt és meg akartam szervezni, könyvem írása idején frontharcosoknak nevezett katonáim leánygyermekéi részére, társadalmi úton a „Menyasszonyi Láda Segélyalap”-ot, hogy abból a világháborúban részt vett katonák leánygyermekéit, férjhez menetelük esetén anyagilag segíezzük, vagy ha erre rá nem szorulna: édesapja háborús szenvedései tiszteletére valamely megfelelő emléket kapjon.

A segélyalap országos szervezéséhez nem nyújtottak segítséget ahol kértem, nem vihettem azt keresztül, de a „Menyasszonyi Láda Alap”-ot, a maga kerülete részére megszerveztük az Orsz. Frontharcos Szövetség X. ker., kőbányai Főcsoportjánál, mely a sokszorosan kitüntetett pilóta bajtárs, Horváth Ágoston leányát ünnepelte elsőnek 1935-ben.

Hogy a katonák mennyire nemesen fogták fel

esküvőjüket a harctéren, arra elmondok egy példát. Kítűztem az eskü idejét és nagy távolságról kértem be tanúnak két magyar tisztet. Vártunk, vártunk. A katona nem jelent meg. A tisztek dühösek voltak. Elindultam, hogy felkutatom a katonát. Nincs ott a betegszobában. Végül egy mezőbe kinyúló kertben látom, hogy a fák alatt ül talpig fehérben. Kérdőre vonom. Oda mutat a fűre kiterített vászon nadrágjára és azt mondja:

— Kérem, későn láttam meg, hogy piszkos a nadrágom... úgy nem mehettem az esküvőmre, hát kimostam... most azt várom, hogy megszáradjon.

Az igazságügyminisztériumtól többféle felhalmazásom is volt. Végrendeletekre, örökbefogadásra, gyermekek törvényesíttetésére stb. Válopereket nem igen közvetítettem. Számoltam a katona felzavart lelkiállapotával. Inkább sok esetben helyreállítottam közöttük a békét. Orosz fogolytól született gyermeket a távollevő katona egy éven belül törvényteleníthetett. De legtöbbször békésen elfogadták az ilyen váratlan jövevényt.

örökbefogadásnál nem volt kötelező a 16 év korkülönbség.

Ha az okmányt kiállító katona írni nem tudott, tanuk előtt ujjlenyomatot adott. Sokszor visszatér emlékezetembe egy-egy végrendelkező katonám arca, ahogy elpihen a párnán és lelke hazarévedez. Intézkedett. Szomorú, szép jelenetek voltak.

Az aktákat olykor Teleki grófnénak küldöttem, olykor dr. Baracs Marcell kiváló budapesti ügyvédnek, aki a harctéri katonák ügyeinek jogvédelmét hazafias kötelességgel ingyen vállalta.

De ugyanígy intézte dr. Balázs Dezső budapesti ügyvéd is, ki a „Magyar Vöröskereszt Lábadozó Otthon” jogvédő irodájának volt veze-

tője és lábbadozó ügyvéd tisztekkel dolgoztak az irodán. Balázs Dezsővel azután is volt alkalmam beszélni. Azonnal, soron kívül intézték a hazaküldött okmányokat és a katonák köszönő levelei igazolták, hogy ezek a furcsa rendeletek jótékony hatással voltak. Csupán egy dolog volt, amit nehezen tudtam megértetni egyes katonákkal, a házassági megbízott hatáskörét.

Még néhány nevet tudok, kik katonáim dolgait közvetlen megkeresésemre intézték itthon: Sütz József, a név nehezen kibetűzhető, közjegyző Pápa, Gál István esperes-plébános Magyarcséke, Ugrón Gábor erdélyi királyi biztos, gróf Majláth püspök, Jakab Géza újpesti, dr. Szécsi Ferenc erzsébetfalvi közjegyző, Ravasz főszolgabíró Derecske, dr. Tot Ákos közjegyző Szeghalom, a dragomérfalvi és maroshévízi szolgabíróság. Egyes magánfelek pedig leveleket írtak, különféle ügyekben: dr. Bochkor Mihály, Gyulay Richard, dr. Horváth Lajosné Kecskemét, Lukács Péterné és Weinberger Bertalanné Tövis, gróf Bethlen Sándorné Torda, gróf Mikes Árminné, báró Huszár Ilona, dr. Endes Miklós, dr. Boér Jenő Budapest, Meggyasszay Mihály ref. lelkész Háromszékről, gróf Mikes Zsigmondné Brassóból. Dr. Tóth György.

Igen sok dolgot adtak a mezőgazdaságiak szabadságot az ügye, bérlők, szőlőbirtokosok, vincellérek, kádárok, bognárok, gazdasági kovácsok, konyhakertészek.

Hát a kereskedők ügye?

A kamarák hiába fordultak a honvédelmi miniszterhez. A fronton levő kereskedők nem kaphattak szabadságot. Virágzó üzletek redőnyeit kellett lehúzni nem egy helyen.

Emlékeznek még katonáink arra a rendeletre, hogy bizonyos összegű hadikötvényjegyzés után, annak megfelelő szabadságidőt kaptak. Kicsi föl-

decskéket, tehénkéket adattak el otthon, csak-hogy szabadságra mehessenek. Hihetetlen, hogy milyen eseteken múlt a katona szabadságra menetele. Ha több időt töltött egy helyen „kijárt” neki a szabadság. De mikor pár nap hiányzott az előírt időből, — új beosztásba került. Ezért és ehhez hasonlók miatt nem jutott haza némely katona évekig se. A hadi helyzet kívánta így, de azért sok függött a parancsnokok emberséges jó érzésétől is.

Hát a tanuló ifjúság? A honvédelmi miniszter 782. ein. B. 1918. jan. 17-én, a vallás- és közoktatási miniszter pedig 2.304—918. ein. sz. a., továbbá 7—1918. ein. sz. a. intézkedett a katona diákok vizsgái és szabadságotolási ügyében. Sokat dolgoztam ezekért a drága magyar fiúkért, akik az osztrák diákokkal szemben mindig hátrányt szenvedtek. Prágába, Bécsbe mind hazajutottak vizsga szabadságra, de magyar földre, magyar fiúk alig.

Sajnos, olyan diákokra is akadtam, kiket testileg-lelkileg megrontott a háború. Átalakult külsejük és beszédmodoruk is. A „minden mindegy” meglepte a lelküket.

De ott voltak a nemes, intelligens diákok, akik tekintélyt jelentettek egy-egy betegszobában. Tanácsadói, lelki irányítói voltak egyszerű katonatársaiknak. Mindenkinek tudtak tanácsot adni, csak ők maguk álltak tanácstalanul. Egyik parancsnokság a másikhöz küldözte őket, a diákrendeleken senkise tudott eligazodni. De talán legnagyobb sérelmet szenvedtek az orvosnövendék katonák. Sokat dolgoztam értük és szép elégtételem volt, mikor az országházban Horváth Mihály képviselő cikkemet felolvasva követelte a sürgős intézkedést, egyik orvosi kaszinó pedig hírlapi köszönetet mondott az orvosok érdekei védelméért. A köszönőlevelet aláírták: dr. Temes-

váry Rezső, Schrank Simon, Kelen József, Reiner Ede, Jurkiny Emil, Fuchs dr., Maros dr.

Az Isonzó Hadsereg egészségügyi főnöke, dr. Thomán Miklós volt. Erős magyar érzésű, meleg szívű ember, de ezt sokszor kellett ellepleznie. Harctérre indulásomkor, az udinei parancsnokság irányítására először San-Vitóba mentem, ahol az egészségügyi főnöknél jelentkeztem. Az első pillanatban megértette küldetésem szociális jelentőségét, és mindvégig egyengette utamat. Ő azt tette, amit a hadihelyzet megengedett. De most már szabad megmondanom, hogy akkor is nemes emberi szívvel törődött orvosai és magyarjai sorsával, mikor a látszat mást mutatott, sokszor védte magyar orvosait az osztrákokkal szemben. Erről tudomásom volt akkor is, csak nem hirdethettem.

De most lássuk a katonák másféle panaszait. Túlrad, mint a víz a zsilipeken. Otthon nincs orvos. Felesége betegen, húsz kilométer utat tett, amíg orvoshoz ért. Az iskolákban nem tanítanak, a tanítók rekvirálni járnak, a gyermekek elvadultak. A katonák nem kapnak összeköttetést Amerikában rekedt hozzátartozóikkal. Rengeteg sérelme van a katonáknak az életbiztosító társaságokkal. A pénzt nem tudják pontosan haza juttatni és a késés miatt érvénytelenítik az addig befizetett összeget. Az erdélyi katonák az oláh betörés miatt kétségbeesett lelkiállapotban vannak, nem tudják, családjuk merre van.

Isten tudja, hogy alakul az ember lelke és ítéllete. Megértettem itt azt is, hogy miért találtuk kirabolva családi körömhöz tartozó öt lakásunkat. Lám, itt is elindult G. főhadnagy egy szekérral, hogy innen-onnan bútort szedjen össze harctéri viskójába. Boldogon kocogtak a szekérral, de olyan útra tévedtek, melyen éppen a királyt várták. G. főhadnagy úr szekerét és őt magát gyors

san bedugták egy híd alá. Azt mondják, a fiatal király látta is, mosolygott is.

Van kedély és humor itt is elég. Némelyik tábori pap katona ruhában jár, csizmával, lovaglópálcával. Fessek, csinosak, élvezik a változatosságot. Valójában azonban könnyebb a mozgásuk azokon a helyeken. A tábori papok tréfás neve: égi vétekhárító ágyú, zászlós, templom sorhajó hadnagy, Mennyei Továbbító Hivatal.

Egyik katonánk úgy félfüllel hallott valamit arról, hogy vannak elsőosztályú és másodosztályú főorvosok. Azt is tudta, hogy az ő parancsnoka másodosztályú — alezredesi rang —, tehát raporton így jelentkezett: „Herr Oberstaabsarzt von zweite Klasse! Mire csöndesen hangzik a humoros kérdés: was willst du Esel, von erste Klasse?”

Egy másik eset. A katonák fejcéduláján a betegség menete és fejlődési állapota fel van jegyezve. Persze orvosi nyelven. El-elnézik szegények, hátha valamit megtudnának abból. No mi baj? — kérdezem az egyiket.

— Hej, nekem borzasztó betegségem van. Valami negatív betegség!

Igen kedélyes dolog az is, mikor a falak hasadékain a szobában skorpiók kapirgálnak, vagy mikor vészíeit adnak a repülők ellen. Éles kürt jelzés nappal. Erre azonban nem tudom mi szükség, mert abból az örült zajból és lövöldözésből akárki tudhatja, hogy baj van. Este háromszor egymásután hirtelen eloltják a villanylámpákat. Ezzel jelzik a fejünk fölött levő veszedelmet. Mit csinál ilyenkor az ember? Egy csapat olasz gyereket találtam behúzódva egy emeletes ház falai közé. Igaz, hogy se teteje, se közfala, se ajtója, se ablaka nem volt, de hát arra tanították szegénykéket, hogy ilyenkor bújjanak el.

Benzint szállítanak ablakom előtt. Csekély 40 tokos melegben izzadunk, május 22-én. Isten tud-

ja mitől, meggyúl a benzinszállítmány, s fekete, bűzös füstje ijesztően gomolyog. Mint a sárkányok, úgy ugranak neki a fiúk a lángoknak. Víz nincs, de amott van az országút pora. Autók, csapatok feltörik az úttestet, halomban áll a por az utak szélén, füstfelhő és lángfelhő viaskodnak egyideig s a gyarló csöndes por legyőzi a tüzet.

De mindezeknél érdekesebb és értékeesebb a katonák lelki világa, ahol a humor a fájdalom csodás keverékben olvad együvé. Néhány eset: orosz fogságba került Nagy Istvánnak valahogy sikerült hazaszöknie. Boldogan lépett régen látott otthonába, ahol egy soha nem ismert apróság várta. A feleség s az orosz fogoly gyermeke, kivel az asszony viszonyt kezdett. Leüsse-e a muszkát s az asszonyt?! Nem lehet. Ki gondozza majd a másik csöppnyi gyermeket, akinek ő az apja? Egy gyermek megment három más életet...

— Hát aztán mit csinált mégis velük? — vallatjuk Nagy Istvánt.

— Hát... hát jól megvertem az asszonyt is, a muszkát is!

Ezzel az ügy rendben volt. Sőt Nagy István intézkedik általam, hogy a gyermeket magáénak fogadja. Kísérőm, egy budapesti főorvos tréfálózni kezd:

— Hej, öreg! Maga azért nyugodott bele a dologba, mert bizonyára magának is volt egy asszonya Muszkaországban...

— Dehogy, — szól az öreg megható komolysággal — ott nagyon hideg volt, mindig fáztunk és éhesek voltunk.

Szomorúan érdekes eset a B. Józsefé. Kedves, derék, ügyes fiú, csupa értelem és szív. Az édes anyját keressük, ki egykor őt megtagadta. De a fiú megbocsátott. Magához akarja venni édesanyját, akinek felkutatása érdekében a kaposke-reszturi plébánosnak írtam. Úgy értesült a fiú,

hogy édesanyja abban a faluban élt volna utoljára.

Ennél is meghatóbb B. K. esete. Ő a szüleit keresi, akik megtagadták, és eldobták maguktól. 1896. január 8-án született Budapesten. Tompa-u. 23. szám alatt. Lustig Györgyné, Taffelner Rozália szülész nő lakásán. Tanú: Gergely Sándor anyakönyvvezető. Az anya neve. F. A., aki akkor Erzsébet-körút 52. alatt lakott, mint cseléd, különben sziléziai származású nő. Az anyáról és gyermekéről többé semmit se akart tudni a férfi s a nő saját erejéből nem tudta eltartani gyermekét. Elhelyezte Temesváron egy B. K. nevű idegen nőnél, kinek ezért tartásdíjat ígért, de sohase fizetett és soha többé gyermeke iránt nem érdeklődött. A jólelkű idegen asszony mégis, mintha saját gyermeke lett volna, úgy nevelte és az ő neve után hívták a fiút is B. K.-nak. A viszontagságos sorsban felnőtt fiú, ma meglett férfi, ki hálával viszonozza az idegen nő jóságát s ma utána kap hadisegélyt a nevelő anya.

A fiú azonban *élete* céljául *tűzte* ki szülei nyomozását. Édesanyját a konzulátus útján megtalálta Szófiában, de az most se akar tudni róla. Most édesapját kutatja és ehhez kéri segítségemet.

Egy zárótűz gyakorlatot néztem végig. Gyönyörű síkságon, ahol semmire akasztja meg a tekintetet. A lövedékek úgy kopognak, mint mikor a jégeső veri a határt. A levegő sípol, bömböl és meg kell tanulni, hogy a nagy koncertben miféle lövedékek hangja szól.

A nagy koncert után, hogy egy kicsit magamhoz térjek, elsétáltam a Palazzo Conte Revedinbe. A parkban ezerével nyílnak a rózsák. Az oleanderek terebélyes fákká nőttek, melyek alatt asztalok, székek állottak boldogabb időkben. Szinte nyomja az illat a tüdőt. Most ledöntött szobrok alszanak a bújó fű dudváinak között.

A kastélytól átmentem egy kis olasz faluba, Barkóba. Csend, béke, rendes polgári élet van itt. Hemzsegnek a selyemhernyók. A hernyók olasz neve „Cavallier”; ők adják ugyanis testük fáradtságával a hölgyeknek a szép selymeket. Lakásom egy olasz gazdánál. Létraszerű lépcsőkön kapaszkodom fel emeleti szobámba, tyúkok seregén keresztül. Viktória, a gazda lánya buzgólkodik mellettem. Pohár tejet hoz, holmimat kimossa. Olasz házaknál az ágy több személyre készül, néhol a szoba egyik oldalát teljesen betölti.

Barcoban, Feldspítál 469-ben a magyar legénység nyílt panaszt tett a csehekre és a bánásmódra. Thoman Miklós útján sikerült annyit elérnem, hogy a legénység magyar tábori lelkészt kapott, Rész Jánost, az erdélyi egyházmegyéből.

Ennél a kórháznál három magyart találok, kik katonáink ügyes-bajos dolgait szeretettel intézik: Milius bárónó ápolónő, Balázs gyógyszerész Szolnokról és Sprintz doktor a Bánátból.

Este hét órakor egyszerre negyven olasz repülő lepi be a kék eget. Olyan látvány és olyan érzés, amilyent eddig nem ismertem. A repülők a falu felett keringenek. Gyűjtogató szerepük van, — már ég odaát a szomszéd falu.

A háborúnak új alakjaival is itt találkozom először: sebesülteket hordó nőekkel.

Egy káplár cédulát mutat, melyet az olaszok lóttak át hozzánk: „örvendezünk, hogy elmentek hős 14-esek. Isten vezéreljen haza, hogy többé ne kerüljeteK vissza.”

Egy öreg baka levelet ír feleségének. Ezt a szép kifejezést használja: „Magammal bútorozott szobám védi éltetemet.”

Albert János, 20 éves. Otthon menyasszonya volt és szabadságot kapott, hogy megesküdjének. Közben a leányt lebeszélték, de a lemondó levél nem érkezett ki idejében és a fiú hazament. A

házasság megtörténését igazolni kellett szabadságról való visszatérésekor. Albert János nem mert visszatérni bizonyosság nélkül. Sógor, koma, ángyi összetanakodtak, új menyasszonyt kerítettek, akivel meg is tartották az esküvőt. Jánoska azt kérdezi tőlem, vájjon boldogok lesznek-e, mert ő a másik leányt szerette.

Kedves jelenet volt az is. öreg magyar tüdejét vizsgálja az orvos. Kéri, könnyörög neki, hogy sóhajtson. Nem akar. Az orvos türelmetlenül szól rá, de az öreg szégyelt sóhajtani. Persze csak mély lélegzetet kellett volna vennie, de ő másképp értelmezte a sóhajtást. Végül is, mint a gyermek, nyafogó hangon, fanyar arccal, szavakkal kezd sóhajtozni:

— jjj... oh Istenem ...

Furcsa és megható volt ez is. Volt valami kedvezmény, mely csak betegállományban levő katonára terjedt ki. És volt egy szegény, szerencsétlen katonám, aki ép és egészséges volt. Bár-mint szerettem volna, nem lehetett rajta segítenem, pedig otthon családja jóléte függött volna ettől. Napokon át tanakodtunk, mit lehetne tenni. Be kell vitetni valami betegségre való gyanakvás címén néhány napra egy kórházba, ahol felvehetem adatait, aztán kiengedik az egészséges katonát. Erre azért volt szükség, hogy segítsünk rajta, de úgy, hogy a katona ne mondhassa soha, hogy parancsnoka szabálytalanságot követett el. Egyik magyar orvos gyanús tünetek címén beutalta a katonát a legközelebbi kórházba, megfigyelésre.

Csakhogy az a kórház elmebajosok kórháza volt... Szegény katona! Úgy megsajnáltuk utólag, de legalább segítettünk családján.

Valahol egy frontszínházba kerültem egyszer. Deszkaódós nagy terem. Nem olyan, mint a lembergi társaság volt, inkább kóbor kis komédiások.

Erős viccek, visítózó primadonnák, kikben elakadt a hang, mikor az ablakok megrázkódtak a bomba szavától. A katonák arcát tanulmányozom. Közömbös. Nem nevetnek a vicceken. De jön egy új szám. Egy kicsi sárga kanári végigfüttyöl egy opera részt, színész gazdájával. Egyszerre felugrálnak a katonák, mindenki közlelről akarná látni, a madárkát. Bájos jelenet!

Valahol egy kórháznál az ablakok előtt egyik fán madárfészek volt. El lehetett érni kézzel. Egy fióka lezuhant a földre. Mankós, béna katona vándszorgott le utána. A fiókát felvitték, törött lábát kezelésbe vették, úgy, mint az orvosok az övéket és ez a madár volt a szobabeliek emberi öröme. Ez a madárka sokszor jut eszembe.

Láttam az olasz harctéren templomban berendezett mozit is, hol az oltár helyén kifeszített vászon volt. Az ajtóban hirdetés: férfi est. Lelkem mélyéig megdöbbenve tiltakoztam ez ellen. Azt hiszem, a jobb érzésű katonák lelke se vette be a dolgot, mert hamarosan lezárták a templomot. Most is látom azt a megalázott oltárt. Nappal, egyedül lopózkodtam be, hogy leimádkozzam, amit ellene vétettek.

Hiányos volna emlékezésem, ha nem szólanék a cigányokról. Itthon is érdekes alakok és van bennük valami rokonszenves. Végeláthatatlan sorokban menetelnek a katonák. Legelőbb mindig akad egy kis cigány, kinek égő, fényes szeme rátapad hegedűjére, melyen egy piszkos színű kis nemzeti színű szalag libeg, amit valaki induláskor akasztott rá a falujában. Meneteléskor, visszavonulás-kor, csaták előtt és után, egyaránt cincogott a kis hangszer és visszavarázsolta a magyar faluk hangulatát.

Rimely Sádor kapitány beszélte: László Sándor parancsnok, szekszárdi bíró megengedte egyik cigánynak, hogy akkor muzsikáljon, amikor akar.

A katonák felfrissültek a hazai hangra.

Apró cigány történeteket hallok. A második szerb offenzíva alatt, ahol a Száva nagy U alakú fordulatot vesz, a forduló két legközelebbi pontját a szerbek átkötötték csatornával és éjszakai roham alatt a zsilipet katonáinkra zúdították. Holttesteken és zajló vizén át vergődve is ott szorongatta hegedűjét a magyar cigány. De néhány nap múlva színében elváltozva, egész testében remegve jelenti tisztjének, hogy elveszett a hegedű.

— Én most meghalok, szólott a cigány. A hegedűben volt az életem.

Őrségre állították a szomorú embert. Olyan helyre, ahol sem azelőtt, sem azután egy golyó el nem süvített. Egyetlen egy tévedt arra és a cigány halva maradt.

Más eset. Minden furfangját összeszedte a more, hogy milyen ürüggyel kerülhetne haza. Kitalálta. Nősülési szabadságot kért, hiszen otthon már úgymint öt rajkó nevezi őt apjának.

— Aztán mind az öt rajkó a tied?

— Hát tetsik tudni Féhagynagy ur ... elvállaltam őket...

Mikor visszajött a cigány, nem hozta el a házassági igazolványt.

— Tetsik tudni Féhagynagy ur, sígyenbe hozsott azs assony. Otthon hat rajkó van... A hatodikat nem vállaltam ...

Forró napok következtek. Rajvonásban összesodródott a cigány és a főhadnagy. Színéből elváltozva, remegő hangon, ijedten szól a cigány:

— Féhagynagy úrnak jelentem ... inkább elvállalom a hatodikat is ...

Más. Örvezető volt a cigány, de címzetes tizedes. A pénz nélküli felesleges csillagokat bicskájával mindig lenyisszentette akárhogy is büntették meg érette.

Más. Őrségen állott a cigány. Egy ideig me-

resztgette nagy szemeit, aztán mégis elaludt. Fegyverrel a vállán alszik a kórház kapujában. Horkolása messze hallik. Így találja a tiszt. Szíve mélyén tán irigylis is. Jó ember. Leszedi a fegyvert, elrejtí és sétál egyet. Újra visszatér és rákiált a cigányra.

— Őrségen alszol?!

— Vakuljak meg ha aludtam ...

— És a fegyvered?

— Azs érmester úr nem adott.

Ezer esküt és átkot mondott a cigány, hogy nem is volt fegyvere. A tiszt azon kezdett gondolkozni, nem ő álmodott-e.

Ezt a cigányt nekem is megmutatták.

Most pedig harctéri munkámnak és életemnek is új korszaka kezdődött. Oderzóba érkeztem.

Véletlenül találkoztam össze békebeli újságíró társammal, dr. Váradi Ödön nagyváradi szerkesztővel, aki nemcsak kollegiális, hanem testvéri jószággal gondoskodott rólam. Oderzóban állomásozott a nagyváradi 5/4. zlj., melynek ottani tisztikarában a következő magyar urakat találtam:

Gaál Henrik őrnagy, parancsnok. Századosok: Szundy Géza, dr. Váradi Ödön, dr. Harsányi Béla. Főhadnagyok: Pap István, Tóth János elesett, dr. Török József, Burghardt József, Sárossy Lajos, Zábó György, dr. Mandl Henrik főorvos. Hadnagyok: Ember Gyula, báró Ney Sándor, Petsits Béla, Miklós István, Horváth Károly, Dubravszky Emil, Soós N. Ferenc, Szöczey József, László Miklós elesett, Ballá Károly, Mészáros István elesett. Török Sándor, Meskó József, Rottstein Dezső, Rosculet Lázár, Cimmermann Béla, Benedetto dal Trozzó. Zászlósok: Kelemen Viktor, Wollheim Manó, Bán Dezső, Valkovits Béla, Bilek János. Itt ismertem meg Gáspár Móric hadifestőt is.

Gavallér magyar urak voltak mind, akik sok

szívességet tettek nekem mindaddig, míg be nem vonultak az állásokba, ahol a piavei júniusi offenzíva alatt közülök néhányan, a fent jelzettek elesetek, sokan pedig súlyosan sebesültek. Az V/4-esek 800 olasz hadifoglyot ejtettek, köztük egy alezredest.

A váradi honvédekről emlékezem.

Kezdjük a vidámságon. Egy szép olasz síkságon népnünnepélyt rendezett a zlj. Sorsjáték is volt tombolával. Főnyeremény: 21 napi szabadság, három katona részére. Nem is tudom, hogy nem repedt meg szívük az örömtől. Egy ilyen ünnepélyen „Gaál Henrik őrnagy alapítványt” is tett a zlj., hogy abból egy-egy V/4-esbeli elesett bajtárs gyermekét neveljék majd. Ebbe az alapba Teleki grófné is küldött hazulról 500 koronát.

A zászlóalj szép háborús múltja tekinthet vissza. Zúgó habokon, hideg hullámokon, gyalog gázoltak át a Tagliamentón. De ott voltak a Drina átkelésénél, a Lovcsen, Plewje, az Isonzó X. és XI. csatája tüzeiben és sok más ütközetben.

Szép emlék a zászlóalj történetében ez is: Sala di Sopra községben nem tudott elmenekülni a lakosság. A mieink bevonultak. Halálra is elszántan, ős ösztön kényszere alatt ötven leány együvé költözött, hogy ha kell, egymást védelmezzék. A leányvár lakói békében élhettek, senkise bántotta őket. De parancs jött és a nagyváradi honvédek tovább mentek. Induláskor küldönc jött a leányvárból. Egy göndörhajú gyermek levelet hozott. Két fehér galamb a pecsétje, ötven leány levélben köszönte meg katonáink jóságát és kívánják, hogy Isten egészségben vezérelje vissza őket szeretteikhez. A szép levelet a parancsnok őrizte és a katonák büszkén emlegették.

Dr. Váradi Ödön a harctéren is újságíró volt. Az „Isonzómenti Tárogató”-t szerkesztette. Karancsy Szilárd őrmester illusztrálta. 1917 év már-

cius 31. számát kedves emlékként őrzöm ma is. Valami jubiláris szám, mert sokan írtak bele nemcsak katonai, hanem civil társadalmi nagyjaink is. Ady, Gárdonyi, Lux Terka, Ego, Purjesz Lajos, Papp Jenő, Rákosi Jenő, Szabolcska, Bárdos Artúr, Bodnár János, Cziffra Kálmán, Falk Zsigmond, Fehér Dezső, Gábor Andor, dr. Grosz Menyhért, Hevesi Sándor, Hegedűs Gyula, Kabos Ede, dr. Kecskeméti Lipót, Lakatos László, Márkus Miksa, Marczali Henrik, Mikszay József, K. Mihelyffy Elvira, Rosculet Lázár, gróf Széchenyi Miklós, Szmekta L. Ödön, dr. Thury Kálmán, Várady István, Petrovics Miklós, Stöger Steiner Rudolf, Kund Vilmos, dr. Lábán Lajos, Gaál Henrik, Domae Mátyás, Colerus Vendel.

Úrnapját is megünnepeltük Oderzóban. Kertész Kálmán tábori lelkész misézett egyik kórházban. Mihály Lajos gyergyóalfalvi tábori pappal együtt több házasságkötési és végrendeleti esetben segédkeztek nekem.

Oderzó vidékén valamelyik városban felkerestem Schönborn herceget, aki nagy magyar barát volt. Ismerte személyesen is Majláth püspököt, kinek ajánló levelét bemutattam. Az aranygyapjas-lovag herceg előzékenyen támogatta munkámat. Felesége és leánya szintén ott voltak a harctéren, mint ápolónők.

Oderzóban Schlesinger Jakab, a Bécsben élő lipitói földbirtokos, elvezetett egy házba, melynek szobáiban a földön régi okmányok heverték. Olasz írók és művészek arcképsorozata. Színlapok 1812-től, plakátok 1848-ból, a Dogek kiáltványai 1700-ból. Láttam iskolás könyveket 1918-ból, melyben Triest, Riva, Arco, mint idegenbe szakadt városok vannak feltüntetve, melyért minden olasz gyermeknek küzdenie kell.

Olykor esténként eljártunk Kránczély Gyula kecskeméti törzsorvos háza elé a „Pletyka pad”-ra,

ahol családias, kedves magyar falusi hangulatban, fényszórók holdas fényében elbeszélgetett a társaság. A városon kívül is sétáltunk olykor. A szentjános bogarak zuhataga, mint egy liliputi tűzijáték, úgy villogott a nyárestében. Egyik városban egy tisztünk úgy védekezett a bogarak ellen, hogy éjszakára egy menyasszonyi fátyolt és ruhát borított magára és abba burkolózott. Világító bogarak valóságos tömör láncolata szötte-fonta keresztül a levegőt. Felülről a csillagok fénye zuhogott lefelé. Ilyen nyári estéket nálunk nem; lehet látni.

Minden parancsnokot felkerestem, hogy a körzetükhöz tartozó katonákhoz eljuthassak.

Seide Rezső altábornagy egy szép parkban fogadott, hol egy kerti padon ülve, kérésemre elmondotta orosz fogsága emlékeit is. Seide Rezső is Przemyslnél esett fogságba. Fogarasi Tamásy Árpáddal együtt került Moszkvába. Sok hányattatás után Szuhányi Lajos hadbiztossal kapott egy szobát. Vérhas betegséggel feküdt ott Seide Rezső, ahol felkereste Huszár bárónő, aki Oroszországból sok magyar foglyot szabadított ki és Seide Rezső levelét is közvetítette Trockijnak. Valahogy így jutott haza. Budapesten Manninger és Winternitz professzorok kezelték, de íme, már Oderzóban találom őt szolgálatban, ahol magyar katonáim sokat köszönhettek neki.

Szerettem volna átmenni József főherceg körletébe, de úgy rám zúdult a sok munka, hogy utazásra nem jutott időm. Egyszerű katonáim azonban boldogan mutogatták a főherceg leveleit és nagy szeretettel emlegették nevét, jó szívét.

Való igaz, hogy az embernek a veszély árnyában nő a bátorsága is. Talán, mert érezzük, hogy minden számítás hiábavaló. Buta véletlene-

ken, egy lépésen, egy fordulaton múlik az élet is, a halál is. Rejtelmesek, titokzatosak ezek a „Luftballonok”. Előzékeny szíves emberek a léghajós tisztek. Meghívják reggelre egy érdekes felszállásra, mikor zárótűzet adnak a léghajóról. Június 11-én kora reggel ott voltunk. Elkísérték: Váradi százados, szerkesztő, továbbá Szilass Jenő budapesti laboratóriumi orvos, a harctéri kutak és vizek vizsgáló orvosa.

A léghajó ott nyugodott a mezőn. A zárótűz elmarad, mert kissé homályos a táj. A léggömb 28 méter hosszú és utánozza az elefánt formáját. Még ormánya is van, amit felfuvalkodottan ideoda ringat. Roppant testén kemény ráncokat vet a selyemszövet, melynek anyagát nagyon nehéz most beszerezni. Az elefánt testéről 28 erős kötél csüng köröskörül, melyeknek vége a földön nyugszik és homokzsákok vannak hozzá erősítve hogy el ne repüljön. Mellette egy hatalmas motorgép áll, melyből egyetlen sodronykötél vezet a léggömbbe. Ezzel az egy huzallal van a földhöz kapcsolva a légi elefánt, mely 1500 méter magasságig is fel-fel jár. A léggömb alján a közepén csüng lefelé egy négyszögű vesszőkosár, melyből az embernek csak feje látszik ki, ha beléáll. Négy ember fér el a kosárban, de a háborús anyagok gyöngébb minősége miatt, rendszeren egy-kettő száll fel csak. A kosár négy oldalán vászonba göngyölt csomag látszik két kiálló horoggal!

Két erős vaskarika van a nadrágtartón, mely a hát közepén nyugszik. Ezt belekapcsolják a kosár oldalán levő vászoncsomag kiálló horgába. A2. ember és a csomag össze van csatolva, de szabad mozgást enged.

— Ez az életbiztosító. Kérem ide figyelni: ha ránk lőnek, vagy ha a gáz meggyúl, vagy a léghajót tartó sodrony elszakad, tessék nyugodtan egy erős lendülettel kiugrani a kosárból. A

test súlya megrántja a kosár oldalán felerősített csomagot mely magától leválik a kosárról és szétnyílik mint egy ernyő. Ezzel fogunk leereszkedni a földre s nem érhet baj, csak nyugodtan, kapkodás nélkül kiugrani azon az oldalon, én meg emezem.

— Hm — hm... — mondom én.

A biztosító öltözék azonban nagyon nehezen jött volna fel egy női öltözékre, azért fel se vettem. A tiszt elém tette a könyvet és beírtam nevetem, hogy saját felelősségemre szállok fel. Hát persze. Bár az embereket jobban ránevelnék arra, hogy mindent saját felelősségükre tegyenek.

Egyre kisebbek lettek a földi dolgok.

— Megyünk-e vagy állunk? — mert semmit sem érzek. Aztán körülvizsgálódtam. Jegyzőkönyvembe írok. A kosárban telefonvezeték, melyen időnként leszól kísérom. Az elefánt 1000 köbméter gázt hömpölyget testében.

— Ha a földre vezető kötélszakadna, örökre elszállanánk a felhők közé. De látja, akkor ezt a csapot kinyitom, a gáz kitódul és mi másodpercenként 4—6 méter sebességgel esnénk lefelé.

— S ha meggyúl?

— Nem gyúl meg. De akkor kiugrunk az ernyőbe.

— És az nem gyúl meg?

— Hát — meg is gyúl... Ez a sorsunk. És sajtóságos pszichológia: gyakorlat közben gyakran kiugrunk az ernyőbe, de ha komoly szerencsétlenség van, 10% sem ugrik ki a kosárból. Inkább elég.

Most egy nagyot lendültünk a légűrben. Heves szél süvölt, de a tiszt erősebbre húzza a kosár szalagját s az ingás enyhült. Fenn vagyunk. Nem látom már a házakat, csak a Piave kanyarog reggeli fényárban!

— Ott vannak az olaszok, mutatja a tiszt. Az ott Velence... Mit gondol, ha most tudnák a ta-

liánok, hogy itt a magasban egy ellenséges hölgy figyeli őket?

Olyan különös érzés fog el. Részben a légi út, részben a lelkihatások.

— Isten veletek, szegény magyar katonák ott a Piave-parton...

Megkapaszodom a fényképező gépezetbe. Lefelé szállásnál valahogy agyamra tolul a vér. De már lent vagyunk, melegen gratulálnak a szerencsés úthoz.

Talán lesz, aki megérti, hogy nem a kíváncsiság vitt fel a magasba. Idegeim a végsőkig feszülve keresik a pihenés érzetét. Nekem látnom kell azt, akitől félek. Gyermekkoromban, ha félttem az erdőben a bokroktól, oda vezetett édesanyám és azt mondotta: ha félsz valamitől, nézz szembe vele.

Most tehát láttam a magasból a kanyargó Piavet, láttam az ellenség állásait. Most jöhet, ami akar. Valami fájó megnyugvással léptem ki a Luftballonból.

1918. június 13. keltezéssel levelet hozott egy tiszt Seide altábornagytól. „Isten oltalmába ajánlva önt, kérem, adandó esetben vagy a kórházban levő orvos urakhoz fordulni vagy pedig miután helyhez kötve nincsen munkájában, talán kissé keletre mehetne egyidőre.”

Így figyelmeztetett a nemes lelkű Seide Rezső az offenzíva közelgésére. Ki tudna beszámolni arról, mi megy végbe az ember lelkében, sorsdöntő pillanatokban. Azt éreztem, egész életemben szégyelném magamat, amiért többre tartottam életemet, mint ezer, meg ezer katona. Erkölcsi gyávaság lett volna cserbenhagynom őket akkor, amikor szükségük lenne rám. Isten rendelésének tartottam mindent. Ott maradtam.

Másnap Seide Rezső és kísérete elmentünk egy épületbe, melyben a katonák gázálarc próbát

tartottak. A lovak nyakában is ott van a gáz-zsák, hogy kellő pillanatban nyakukba vesse gazdájuk.

Itt a pincehelyiségben tolongtak a katonák. Közelemben állott Losonczy István nevű tiszt. Fel-tettük a gázmaszkot. Prüszkölve, izzadva, szívdo-bogva lihegtünk, mikor a gázt kilőtték a próbán.

Már tudunk mindent. Este a tiszti étkezdé-ben olyan más mindenki, mint azelőtt.

Még egyszer meghívnak a nagyvárad-i honvé-dek is. Búcsúvacsora. Kocsin kísérnek haza. Sza-kad az eső és pokoli sötétség van. Lámpást gyűj-tani persze nem lehet. Még csak az kellene. Míg búcsúzom tőlük, szobámba érve, irtózatoss-dörre-nés, szobám tűztengerbe borul. Gránát robban ab-lakom alatt s minden bútordarab táncol a helyén. A láng, a robbanás egyszerre ért öntudatomhoz s abban a pillanatban néhány száz ember halálordí-tása tölti be a rémes éjszakát. Átláthatlan sűrű sötétség, szakadó eső, csizmaszárig érő híg sár, se-besültek rémületes ordítása. Honnan jött a grá-nát? Hol vannak a sebesültek? Kik haltak meg? Fák alatt, sáncokban, mocsarakban négykézláb mászva, lámpás nélkül szedik össze a szerencsét-leneket s halálos vonaglásuk végig sikolt az úton. Sötét szobám ablakát kitárom. Szemem ijedt me-revséggel kutatja a rémes éjszaka titkát.

Később tudtam meg, hogy a sötétben mene-telő katonák vigyázatlansága okozta a szerencsét-lenséget. Egymás mögött bukdácsolva, megrántot-tak valami zsinórt és felrobbant a kézigránát ép-pen ablakom alatt.

Nem volt szabad beszélni róla, de mindenki tudta, közeledik az offenzíva napja. Offenzíva.

A magyar fiúk menetelés közben mindig ezt énekelték: „Megmondanám a császárnak magá-nak, lányokat is, lányokat is, sorozzanak baká-nak!...”

Örökre itt maradt fülemben e dal. De most

oly szomorú csend van. Nem énekel már senki. Offenzíva!

Égeti a szó az agyamat, de nem tudom a jelentőségét. Valahogy lábujjhegyen jár mindenki. Lábujjhegyen járunk a repülők pokoli zajában s az ágyúk bömbölő viharában. Orvosok, ápolók, tisztek, milyen szelíd mindenki! És a szemük! Mélységes bánattal tele. Oh, ha látnák otthon ezt. Fényes, de nem könnyes. Fátyolos, de egy világ van mögötte. Nincs szó, mely lefestené ezeket a szent fájdalomú szemeket!

— Ma ne feküdjék le... azt mondják nekem.

— Hát ma lesz? — és elakad a hangom.

— Még elutazhatnék... csak hajnalban kezdődik.

— Nem, tizenkettőkor . . . Miért nem utazik el?

Csend lesz.

— Tudja legalább, hol van a fedezék? — kérdezi Szilass dr. és meghív offenzíva idejére a járványkórház fedezékébe. Igaz, hogy oda visszük szükség esetén ragályos betegeinket is. Nem fél?

— Nem. De már meghívott a másik doktor, az a sápadt, sovány osztrák orvos. Az ő dekungjuk közelebb lesz hozzám.

— A gázmaszkot nem vette magához! Azt nem szabad elhagyni.

Kimegyek az utcára. Észreveszem, hogy ott is lábujjhegyen járok. Sietve kapom fel sarkamat, mint a gyermek a sötétben. Pedig nem félek, csak a levegő más, mint máskor. Sűrű. Nehéz. Tiszta. Mégse lehet látni. Újra virrad, újra este van és valaki húzza, irtózatossággal erővel feszíti testünk idegszálaikat. Majd szétpattan az ember háta.

Elmegyek talán a tábori laboratóriumba. Tele van emberekkel. Gázmaszkjaikat válogatják, ösze-vissza cserélték. Mintha remegne az állkapcsuk, mikor felcsatolják. Szilass Jenő doktor

szidja őket, miért nem vigyáztak, miért cserebrelték össze?!

Felmegyek az emeletre. Négy tábori lelkész búcsúzik. Horváth Róbert Béla szombathelyi premontrai tanár, hadosztály-plébános, Häuser tábori lelkész, nem tudom melyik vidékről, Frey Pál Pozsonyból, Daniciu Lúgosról. A lelkészek összecsomagoltak, ma éjszaka állásba mennek.

A házak kiürültek. Az ablakon se néznek ki a lovak. Milyen szelid volt a szemük. Bár megsimogattam volna jártomban, keltemben. Most már késő. Pedig úgy ég, úgy fáj a kezem. És hosszú heteken mennyi magyar nóta csendült! Nappal csend volt. De este, de éjjel, megdübörgött a föld a fiatal, izmos, kedves, magyar vitézek lépte alatt.

Hosszú Sor ciprusfa. Itt mentek mindig éjszánkánként. Igen, igen, ma lesz az offenzíva! Miár nem énekel senki. De bár csak valaki járna az úton! Nem. Álmos, nehéz esőfellegek csüngenek. Miért¹ is járnának az úton, kik is járnának?!

János jön be, a tiszt szolgám.

— Feküdjék le, nagysága... azt mondják, nem ma lesz... Ha lőni kezdenek, én rögtön bejövök. Úgy-e, a mi kavernánkban marad?

Senkise aludt ezen az éjszakán. Másnap reggel azt kérdezik tőlem az urak: nem jön sétálni?

— Merre? — Úgy akadoznak: — Sírhelyet keresünk ...

— Kinek?!

— Magunknak. Mindig együtt dolgoztunk ... Szilass dr. és Bonvicini, az olasz patikus, két laboratóriumi bajtárs elindulnak és megjelölik sírjuk helyét. Egyik fogja eltemettetni a másikat. Vagy együtt egymás mellett.

A katonákat pedig mesterségesen kábítják el, valósággal lerészegítik offenzíva előtt. Talán jól is van így.

Úgy kívánna a fülem valami csöndes, állati

bégetést, tavaszi birkák, falusi tehének hangját és nincs sehol semmi nesz, csak egy magyar orvos és egy olasz patikus elmentek sírhelyet keresni. Hogy mégse történt semmi! Csak felhők, mindig felhők az égen. De az jó, úgy hallottam. Az állásokba be lehet húzódni észrevétlenül és a repülők se látnak. Jó, hát essék. Az jó az offenzívának. Üzentek az olaszok. Repülők dobták: Ne támadjatok, mert mind odavesztek! Ismét üzentek: Sok ennivalót hozzatok, mert hatvan kilométerre minden ki van üritve.

Szilass doktor kérdezi, nincs-e kedvem velük menni kocsin. Elmegyek. Az orvos és a gyógyszerész a kutak vizét vizsgálják; a lakosság elibük szalad, ők maguk húzzák fel a vizet és isznak, isznak, így bizonyítják, hogy nem mérgezték meg a kutakat.

Hazafelé. Az olasz tanyák előtt kiültek a szinyorák és szinyorinák. Sohase volt ilyen jelentősége a mozdulataiknak. A ruhájuk redő je más-kép esik. A hangjuk se volt ilyen soha. Siessünk haza. Mióta eljöttünk, minden más lett ott is. Ezek az ágyúk nem voltak ott! És a fényszórók se! Ebből mennek azok a holdszínű, hosszú ezüsthajú láthatatlan detektívek. Igen, ma biztosan látni akarnak valamit. Civil asszonyok sírdogálnak a kapukban. Ők talán tudnak valamit? Ismét menet. Sisak a fejükön. Ők a rohamszázad. Gyönyörű fiúk. Fiataok sasok. Elöl a parlamentter a lecsavart fehér zászlóval. Láthatatlan kezek a máskor felvonulásoktól piszkos utcát szintisztára separték. Száradt a sár is. Mint kedvesen öntözött nyári kerten, olyan a föld színe, szaga.

— Tessék kérem lefeküdni és aludni. Tizenkét órakor éjjel kocsival ott leszek és elhozom lakásáról. Együtt leszünk mind ...

Megértettem. Lőw Emil dr. mondotta ezt, a

kórház parancsnoka, egy lemergi lengyel fiú, a magyarok lelkes, őszinte jóbarátja.

Lakásom a kórházban van. Ott ülnek az ápolók a bejárat lépcsőin. Miért siessek be a kongó, néma, pompás épületbe. Leülök közéjük. Azt hiszem, ittak egy kicsit. Jókedvűek, de halálosan el-elcsendesednek ismét. Közben elcsendesül a front is. Felmegyek szobámba. Este 10 óra. Levelet hoz a tisztiszolgám. Elfelejtették átadni. Hazulról jön a levél. Miért éppen most? Hogy nehezebb legyen ez az este? Gyermekkori dolgokról mesél a levél, hogy emlékszem-e erre meg erre? És hogy apró kis sárga rucák vannak otthon, nagy butácska fejük, kajla kis lábuk. És Bubi, a megöszült koponyájú öreg kutya, vigyáz rájuk. Miért mondják éppen most ezt nekem? — jaj de különös. Nekem is írnom kellene vissza ebben az utolsó órában. Szépen elbúcsúzni — hátha reggel már nem élek én se. Vagy jobb tréfásan odavetni pár sort? Sem ez, sem az. Könnyű lehet meghalni, ha valaki beteg. Vagy ha álnokul, váratlanul éri egy golyó, mikor nem is álmodja valaki. De így?! Tudatosan várni, önként elibe állni?! Nem. Ilyenkor nem lehet írni se tréfásan, se érzékenyen. A katonáknak is ez az érzése. Nem írnak haza. Csak hagyakoznak egymásnak *SL* bajtársak. Én is hátra-hagytam üzeneteimet egy altábornagynak, egy tábornoknak és egy tábori lelkésznek.

De hátha nem halunk meg? Hátha halálos ijedtséggel futunk, menekülünk? Holmimat összecsomagolom. Két kis kézitáska a vagyonom. Enynyit hagytak az oláhok Erdélyben.

Soha nem ismert ünnepi, nagy érzésem van. Talán nem is szándékosan teszem: az éjszaka síri csendjében ösztönszerűleg, a lélektisztelet hatása alatt öltözködni kezdek. Tetőtől talpig mosakodom, egészen tisztába öltözködöm, gondosan fé-

sülködöm. Talán először életemben. De hátha utolszor.

Oly lassú az éjszaka. Féltizenkettő. Percenként várom a kocsit. Ez itt imakönyv. Most az elmúlt karácsonykor kaptam. Tiszta kézből, tiszta lélektől. Bele is van írva néhány emléksor. Nézem a vonásokat. Szelíd, tiszta bájjal tűnnek fel egyes dolgok emlékezetemben.

Pont kettő az óra.

Lőw azt ígérte, hogy tizenkettőkor utánam jön. Elfelejtett. Késő, bús, csillagtalán, különös éjszaka van. Nem járnak a repülőök, nem szólnak az ágyúk, csak az a bizonyos ismeretlen erő, a láthatatlan légnyomás rázza, rázza az ablakokat. Sebtében összepakolt csomagom a szoba közepén. Egy nyitott imakönyv az asztalon. Egy kék borítékú levél, amelyben azt kérdezik, emlékszem e gyermekkoromra?

Állok a szoba közepén, elhagyatva, egyedül.

Egynegyed három óra.

Felkapom a fejemet. Gyors, könnyű, kis kocsigördülést hallok.

— Készen vagy, Gnädige?! — kiált fel ablakom alatt a lengyel parancsnok, sajtószzerűen érdekes, hibás magyarsággal.

Nyakamba akasztom a gazmaszkit. Magamra húzom a lóden köpenyeget s leszaladok a lépcsőn födetlen fejjel, üres kezekkel.

— Siess, Gnädige! — mondja a lengyel fiú.

— Köszönöm, hogy eljött...

Karonfogom, közelebb húzódok hozzá a kocsiban s megyünk, árkádok alatt, a csillagtalán éjszakában, visznek engem is, hogy együtt legyünk, mert félóra múlva kezdődik az offenzíva.

Csak a katona tudja, hogy elementáris erővel, másodpercnyi, idegeket feszítő pontossággal, úgyszólván egy lélegzetre kezdődik az offenzíva. Néha száz kilométerek hosszában. A pokolnak minden

szörnye és réme bele van szorítva ebbe a lélegzetnyi időbe. Ezer meg ezer ágyú bömbölve zúg bele a földi mindenségbe ugyanegy pillanatban. A szívek verése megáll, halálos verejték fut végig a testen. Milyen jó, hogy a katonák százezrei, kik az offenzívát csinálják, csak rövid fél vagy egy órával előbb tudják meg, hogy világtörténelmet csinálnak vérükkel és életükkel. Nem is bírnák ezt a feszültséget tovább!

Együtt van a tisztikar az offenzíva éjszakáján. Nyakukban a gázmaszk, kezükben az óra.

— Fél három... hogy vernek a szívek az éjszakában.

— Menjünk a toronyba! — indítványozza valaki.

— Szerencsétlen gondolat! — s ha az első lövés a tornyot éri?

— Hát akkor alighanem az emeleten is baj lesz. Mindegy, hogy hol vagyunk.

— Gyere te is, Gnädige, — mondja a lengyel parancsnok. — Ilyent nem láttál még...

Lámpát gyújtani nem szabad. Koromsötétben, rejtelmes szűk csigalépcsőkön egymás kezét, ruháját fogva, dobogó szívvel kaposzkodunk feljebb, feljebb. A torony kilátó erkélyén vagyunk. Annyiszor néztünk szét innen, hogy a sötétben¹ is mindenf látni vélünk. De lehet, hogy a lélek kiült a szemekbe s az világít fájdalmas fényben, Fejük fölött csendesen pihen a nagy vöröskeresztes zászló s az égen csillagok. Reszketnek? Csodálatosan nyugodt, bájos, csendes éjszaka. Ki meri mondani, hogy itt a halál suhog?

Hány százezer megkínózott emberszív lüktet most a Piave két partján? Valahogy ez a látomásom, mintha hosszú, uszályos fekete köntösben, csontvázkoponyával, előre hajolva a Halál sétálna innen oda, onnan ide át a vízen s nem tudná, hol álljon meg. Fekete uszálya lassan himbálózik a ha-

bókon. Ti is látjátok-e? Vagy csak a Piave parti toronyból lehet látni?

— Három óra!

Ebben a pillanatban egy éles, tiszta ágyúlövés hangzik. Jeladás. És a nyári éjszaka megtorpan, görcsökben vonaglik összébb és összébb. Már nincs éjszaka, nincs nyár, nincs időmérték, nincs semmi, ami emberi. Megnyílt a föld és ott vernek millió meg millió dobot. Pereg, pattog valami tompa, síró, fájdalmas hang. Mintha a dobot fekete posztóval vastagon beborították volna. Verik, verik, verik... Sok-sokezer ágyú szól egyszerre, egy ütemre, egy lélekzetre fel a tiroli hegyekig, le a tengerekig, fel az égig, le a földgömb túlsó feléig. És száll, és perog, perog a hang. Nincs hová bújni előle... Kiszakítja a testből a lelket, elviszi az arcok színéből az életet és perog-perog a mindenség. Káprázatos tűztenger az ég boltja. Mint a lángkigyó, úgy világít a front a poklok tűzétől. Ameddig a tekintet ér, a síkságon tűzsárkányok kúsznak, másznak, csúsznak s kiszippantják az életet a katonák szívéből. És perog, perog, minden perog, a levegő atomjai kiszáradtak, kipattogtak a lángokban és fel az égig perog a levegő kínja. A természet szenved. Az istenség szenved. Csak az ember áll és veri tovább a fekete posztóval borított haláldobot.

— Pergőtűz!

Oh, irgalom Istene, hogy ezt a szót meg kellett értenem! Kiszakított a szívemből egy darabot s mérget lopott a lelkembe, hogy ne gyógyuljon meg soha.

És ott lenn, a torony alatt, nézzétek csak: emberek vannak, ők adják és ők kapják a pergőtűzet; a hosszú köntösű Halál is kijött a vízből. Most hosszú csöveken lélegzik, mind a két parton szippant a levegőből. Miért kószoljatja? Csípős? Sa-

vanyú? Keserű? Ott fog megállni, ahol erősebben szippant? — Gázlövés.

És pereg, pereg az egész mindenség. Különös, hogy a túlsó partról nem lőnek vissza. Csak hadd löjünk, amennyit akarunk, ők biztonságban vannak. Az a jó, ha fogy a muníció!

Az erkélyre támaszkodom. Különös víziók szaladgálnak a síkságon.

— Halt! Lebújni! — kiált a kommandáns, ki leghamarabb eszmélt. — Itt vannak a fényszórók. Egyenesen a toronyra vetít. Nappali világosság árad reánk. A parancsnok kiáltására hirtelen a földre vetjük magunkat s lebujunk a kilátótorony kőkorlát ja mögé.

Körülnézek. Különös, hosszú árny áll mellettem. A hosszú köntösű volna onnan a partról? Nem. De ahhoz hasonló. A papnövelde igazgatója. Szóval, egy olasz pap. Nem akart, vagy nem tudott elmenekülni? Gyakran láttam máskor is. Sáppadt, szótlán s papi köntöse halkán suhan utána. A palota most kórház, de őt meghagyták lakásában s ott lakik szolgájával. A tisztí étkezdéből kapja a kosztot.

A fényszóró kéve megtalálta a tornyot. Újra meg újra fénybe borulunk. Az olasz pap áll mellettem. Ránézek. Vájjon él-e? Fekete köntöse karcsú, sovány testére tapadt, fejét magasan tartja, de nem az égre néz. Arca halálszínű, nem fehér, nem sápadt, sem semmilyen más, csak halálszínű. Szeme talán megkövesült. Semmit se tud abból, ami mellette van. Csak két magnetikus, hűvös, delejes, vékony sugár húzódik ki a pupilláin át, a bokrokon, át a Piave fodrain. A túlsó partra néz. Egy pillanatra mindent elfelejtek. A front lángtengerben világít, a pergőtűz pereg, csak pereg és én nem hallom, nem látom. Csak ezt a szoborrá vált papot látom. Nincs festő, nincs toll, nincs szó, mely ezt visszatükröztetné. Az emberi lélek örök,

nagy rejtélye lesz ez az arc az én emlékezetemben. Ő is feljött, hogy végignézze az offenzívát.

E pillanatban a tompa, feketeposztós, egyenletes pergésbe egy irtózatosan éles ágyúdörgés vegyül s a torony megrázkódik velünk.

— Le a toronyból! — vezényel a parancsnok és kúszva, csúszva botorkálunk le a csigalépcsőkön.

Sajátságos! Ezer meg ezer ágyúlövés pergőtüze ott fenn a magasban valami tompa dobolás-szerű hangot adott, ami nem fáj a fülnek, csak a szívet szaggatta ízenként. Talán a légürben elszállt a hang és amott távolvidékeken dörgött rémesen?

Amint lejöttünk a toronyból, különös testi-lelki fázást éreztünk. A kétemeletes ház hatalmas falai megfogták a pergőtűz hangját s a nagy csarnokok boltívei alatt a rengéstől, ezer meg ezer ágyú bömbölésétől szörnyűséges hangzavar támadt. Nem értettük egymás hangját. De a halálos dermedtség és idegfeszültség megszűnt. Szinte apatikus közömbösséggel hallgattuk. A pergőtűz ritmusát bevette agyunk és szívünk, mintha már ez sohase múlna el. Az idegek roppant feszültségű erejét sajátságos nagy izomfájdalom váltotta fel. A lábunkat vonszoltuk irtózatossággal. Már virrad. Öt órakor érkeztek az első sebesültek. Megindult az autó-oszlop, megkezdődött a munka. A feketeruhás megállott a Piave partján. És az olasz pap misét tartott a virradatban.

Most apró képeket mutatok be. Rendszerint ne keressen bennük senki. A piavei csatáknak sok névtelen halottja van. Sokféle oka van ennek. Kettőt megemlítek. A magyar katonák adatait az irodákban, a csapatoknál, a kórházakban olyanok vették fel, kik magyarul nem tudtak. Elferdített szavakkal írták le úgy a katonák nevét, mint a helység neveket. Pl. Csizmadia Józsefből Jos. Chys-

mady lett. Udinéban ismertem Rieffler Ferenc nagy-szebeni őrnagyot, aki megható buzgalommal nyomozta ki az elferdített neveket, mert „nekem csak egy katona, de egy magyar szülőnek gyermeke.” A lelkiismeretes tábori papoknak is sok dolgot adott ez és gyakran felkértek, hogy nézzem át a halotti anyakönyveket, melyeket észrevételeim szerint kijavítottak. Szűcs József tiszadadai lelkésznek voltak indítványai, milyen módon lehetne a névtelen halottak személyazonosságát megállapítani. Én azt gondoltam, testére kellene tetováltatni a nevét. Egyéb minden elvesz.

A névtelenség másik oka a katona könnyelműsége. Nem hordják magukkal a „Halálcédulát.” Minek? Hiszen ő nem fog elesni! Vagy gondosan őrzi szegény, de megsebesül, szanitécek, orvosok gépiesen vagdossák le róla ringy-rongyokban a sártól, vértől, piszoktól eleven sebbe tapadt ruhát, mert az élet az első. Ruha, pénz, írás, emléktárgy halomba dobálva az első segélyhelyeken. Aztán megjelennek a halottrablók, fosztogatók. Csúnya sáskahad, mely ott settenkedik és húzza le a halotról azt, ami még érték.

Megható látvány, mikor a sebesültek gyalog jönnek a kötözőhelyre, csúszva, mászva a földön, vagy többen összekapaszkodva támogatják egymást. Vagy jön az olasz és a magyar összeölélkezve. Amelyik erősebb, hátán viszi a másikat és piros vonal jelzi útjukat, amerre haladnak. Az olaszok közül sokan átszöktek hozzánk és a szigetekről magukkal hoztak egy-egy sebesültet. Borzalmas híreket hallok ott a Piave mezején. Sebesültek beszélnek zokogva, hogy a szigetekről egy darabig hozták őket a cseh sebesült szállítók és ahol senkise látta, fele úton letették és ott hagyták a magyar katonákat. Vagy üres pontonon jöttek át a megáradt vizen és a felkapaszkodó sebesültek kezeit bottal verték le. Így hagyták a fia-

tal Mészáros hadnagyot, aki elvázott a szigeten és akit megsiratott a nagyváradi V/4-es zászlóalj.

Szívbemarkolóan szép jelenet, mikor tiszt és legénye együtt sebesülve, egymásra borulnak. Ezekben a szörnyű napokban láttam meg a tisztiszolgák lelkét. Hűség, becsület, szeretet áradt róluk, ahogy sebesült, vagy halott gazdáik ügyeit intézték. A „Tisztiszolga” emlékét is hirdethetné valami emlékmű, vagy tábla, pl. a Hadtörténelmi Múzeumban.

Csíkseredai Molnár László arányvitéségi érmes hadnagytól hallottam egy gyönyörű dolgot. Asiagónál elesett egy tiszt. Legénye eljárt a sírjához. De egy napon gránát, vagy más erőszak felbolygatta a könnyen hantolt sír környékét és a halott tiszt lába kimeredt a földből, a sáros, lucskos talajból. A hű szolga előbb megtisztogatta halott gazdája csizmáját és csak azután hantolta vissza a megbolygatott sírt.

Nem felejttem el azt a képet se, ahogyan Den-dely József gömörrozsnyói főhadnagy mellett állott a hű szolga. Haldoklik a főhadnagy egy hordágyon a földön. Egyet imádkozom mellette az ott-honiak helyett, de tovább kell rohannom. A halott mellett felzokog a szolga és ketten maradnak árván a Piave mezején.

De hozzák már Schönborg herceget is, aki két helyen sebesült. A „Durchlaucht” ott fog feküdni a mi kórházunkban, ahol meglátogatta Boroevics és Thoman.

Közben újra meg újra kezdődik a pergőtűz és mindenki találgatja, mi adjuk-e, vagy mi kapjuk. A mezőben sok ezer sebesült fekszik földön, országúton, kertben, udvaron, folyosókon, ágyakban, kettő három összetapadva. Nincs elég hely számukra. Olasz, osztrák, magyar tábori papok összekeveredve imádkoznak, szentelnek, szaladgálnak. De magyar pap csak egy van: Kertész

Kálmán, kinek lábai megdagadtak és betegen szállítják őt magát is kórházba. Ápolónő is alig van, azok is csak olasz apácák. Két magyar orvos és én intézzük a magyar sebesültek dolgait. De sok ezerén fekszenek a mezőben. Hallok imát, jajszót, átkot, sirást és mindez egybeverődve sajátságos báránybégetésszerű összhangot ad.

Itt ebben a szörnyű órában a sebesültek ajkán felhangzik a vádoló kiáltás:

— Árulás történt!

És neveket mondanak, melyeket leírni nem lehet, de a sebesültek hangosan kiáltják és sírnak tovább, mintha millió kicsi bárány sírna édesanya után.

Pétersberger Erik brassói tiszt még 1915-ben veszítette el egyik karját, a 135. tüzérezred ütegparancsnoka, aki most félkarral hordja tisztársait a kötözőhelyre.

Az olasz sebesültek Madonna kiáltása megállásra kényszerít. Legalább egy kézsimogatással adom jelét emberi részvétemnek.

Valaki tántorog felém. Három aranypánt a karján. Tábori lelkész. Cipője nincs. Ruhája sáros, véres, úszni nem tudott, össze-vissza beszél. Rézseg? Csak az idegei. Czabay Ferenc gyendai plébános, aki 135 ütközetben vett részt és Tombor vezérkari ezredes hőstetteiről beszél, míg idegei örült táncot járnak és összeesik. Most egy haldokló sebesült felemelkedik és önkívületben énekel az Ave Máriát. A másik felém kiált: elfelejtettem a Miatyánkot... jöjjön, imádkozzék velem... Letérdelek. Sárga, kicsi delén ruhám mások véréből tapad rám. Három nap óta nem feküdtem le. Éjjel-nappal itt a mezőben járok. Haldoklók utolsó üzeneteit lesem, emléktárgyaikat gyűjtöm, elesettek magyar névsorát, betegek fej céduláit javítom át, papokkal tárgyalok, végrendeleteket készítek. Száritom a sebesültek Piave iszap-

jától ragacosos, értéktelen papírlíráját. Sebesültek szájából, szeméből ujjaimmal vájom ki az iszapot. A 469. tábori postán júl. 20-án, az 1605. tábori kórházból pénzt küldenek haza Bonda Pál, Simunzek Mihály, Magocs Imre, Deutsch Ferenc, Wellenreiter Péter, Gönczy Lajos, Dávid Nyisztor, Figuli Károly, Filikter Lajos, Pip érik István, Huszár János, Gáspár János, Rigó István, Rózsa Gyula, Mecsár György. Nem hiszem, hogy egy is életben maradt volna közülök. A feladó vevényeket mindig magammal hordottam nyakamban és ítv ma is megvannak. Kovács Pálnét Bácsúj faluban hivatalosan értesítették ura haláláról, de később megtaláltam őt és feleségének sürgönyöztem. A szigeten rekedt sebesülteknek repülőink dobtak le konzerveket.

A váradi honvédek közül, kiknél néhány nap előtt búcsúvacsorán voltam, viszontláttam dr. Harsányi századost, Meskó és Papp István főhadnagyokat, kik hangos zokogással siratják László Miklóst és együtt megyünk koporsót rendelni a kedves bajtársnak.

Nagy autók kezdik szállítani a sebesülteket, olasz asszonyokat rendelnek ki, akik a hordágyakat cipelik.

Parádés temetés van ismét. Jun. 20. Sok fehér koporsót szentelt be ma a tábori pap.

Tisztek sorakoznak, a legénység koszorúkat hord. Pálmák, dús virágok, nehéz illat, ezernyi madárdal, ágyúk dörgése között ott áll a koporsó. Gosztonyi Sándor nehéz tüzerüteg parancsnokot temetjük. Elkísérem én is, azok helyett, akik otthon vannak. Amott nagy, lapos tetejű szekerek ballagnak. Lepedővel letakart, egymásra rakott halottak. Közös sírba temetik őket. A szekerek ott mennek át egy szűk sikátoron, amerre az én kórházam van. A hullaszag elnyomja a virágok illatát, a legyek milliói hemzsegnak a sebe-

sülteken, kifordult belső részeken, folydogáló agyvelőkön és véren.

A mezőkön fekvő sebesülteket osztályozzák az orvosok: sebesült, bélhurut, vérhas, gázmérgezős, idegsokk, vízbefúltak, örültek, kiéhezettek stb. Nekem azt a feladatot adták, keressem a fejlődéseket és először azokat szállíttassam az operáló orvosokhoz. A betegek csak azt látták, hogy válogatok, könyörgő sírással, mások átokkal kísérték, kinek milyen szavakat szorított ajkára a fájdalom. Három nap és három éjjel lefekvés nélkül dolgoztam az orvosok mellett. Nem volt, aki megértse a magyar sebesülteket.

É szörnyű napok után hazaküldött újságcikkeimből a cenzúra egy betűt se engedett át, de a „Nem közölhető” hivatalos lebélyegzéssel leütött kefelenyomatot a szerkesztőség emlékül eltette nekem. Most is meg van. Abból idézem ezt:

„És nem lesz elég semmiféle kárpótlás az életben, sem politikában, sem társadalomban, sem családban azok részére, akik itt küzdenek a csatatereken. Hálás legyen a nemzet, hogy el ne veszítse hitét a kötelességekben a katona soha.”

Különben az oderzói 1605. sz. tábori kórházon az offenzíva hetében 70 ezer sebesült ment keresztül. Ezek között vergődtem. De most hívnak, hogy menjek az oderzói hídhöz, most végzik ki nyilvánosan az áruló cseheket, azt az olasz lakoságnak és katonáknak, a cseheknek is végig kellett nézniük. Én nem mentem el. De az urak elhozták nekem a fényképeket. Mint katonai ügyész szerepelt dr. Losonczy István, aki mellettem állott a gázmaszkok kipróbálásánál a raktárban.

Ott maradtam a mezőben, hol az orvosok körül halomban állottak a levágott karok és lábak, melyeket a szanitészek lepedőkben hordottak az égető kemencékbe. A földön csúszva, térdelve hallgattam katonáim utolsó sóhajtásait, mikor ne-

héz ágyúval közénk löttek. A sebesültek közé bevágott három gránát.

— Oderzó be van löve! — kiáltottak fel a sebesültek. Egy cseh tábori zsidó rabbi nagy szomorúsággal járt-kelt, fájt neki, hogy nem érti a haldoklók szavát. A rabbi intett felém a távolból és feléje mentem. Ahonnan felemelkedtem, oda vágott be a negyedik gránát és nyolc halott maradt a helyén. Engem megmentett a rabbi. Bemenekültem egy épületbe, melyet éppen akkor megtaláltam. Két kezemet leengedve, fejemet lehajtva állottam ott és vertek rám a téglák, kövek. Ekkor egy öntudatlan mozdulattal beugrottam valami pincefélébe, ahonnan egy katona kirándított és rám kiáltott: fusson! Úgy emlékszem, egy budapesti villamoskalauz volt. Csonkán, bénán, véresen, egymásra taposva, őriöngve futott mindenki, aki még élt. Emberroncsok, kifordult csontú, kiomlott belsőrészü kísérteteket vetett fel az utolsó életöszön.

A roncsolt testeken a fennebbi helyekről felénk menekülő trénszekerek, lovak vágatnak át. Tisztjeink ostorral, revolverrel csinálnak rendet. Futottam én is. Hová? Nemi tudom. Ekkor a sors egy 8—10 éves gyermeket sodort hozzám, aki nyakamba vetette magát, karjával, lábával átfogott és lehetetlenné tette futásomat. Az örület idegrohama tört ki a gyermekem és sikoltozva tépte arcomat, hajamat. Nem tudom, mi ment végbe a lelkemben. Egy gyermeklányka jutott eszembe, kinek egy kocsis azt beszélte hajdan, hogy háborúban megölik a gyermekek apját, anyját. Lehet. Egyszerre végtelen nyugalom fogott el, a gyermeket leráztam egy pálmafa alá és — sorsára bíztam. Én magam kivergődve a menekülők útvonalából, egyedül indultam a kórház felé, ahol laktam. De visszaneéztem az omló épület felé. Por és fehér füst gomolygott az ég felé és akkor láttam egy gyö-

nyörű képet. Ahonnan elfutottunk, ott törtetett befelé az omló épületbe dr. Szilass Jenő orvos és Steuer doktor, hogy a sebesülteken segítsenek. Ma is könnybe lábad a szemem, a beidegzett orvosi kötelesség e megható példáján. Szilass doktor, kinek laboratóriumában oly sok szép orvosi felfedezésről hallottam és aki oly sokat segített nekem, most eltűnt szemem elől a füst homályában.

A mezőn át eljutottam kórházamba, hová az alatt megérkeztek az arra felé menekülő sebesültek és ezerével feküdtek szanaszét az utakon. Megkezdődött a kórház kiürítése, hiszen Oderzó be van löve. Lövik már az állomást is, melynek környékén néhány ezer hordó benzin van beraktározva.

Éjszaka, sötétben indulnak a sebesültszállító autók. Belül a halálosak, kívül az oldalán, a tetén lógnak a ruhátlan, véres sebesültek. Melyiket rántsam le? Nem tudok elutazni. A sötétben csupa sebesülteken taposunk. Ekkor bemutatkozik két tiszt: Szelvény! százados és Henter ezredes. Védelmet és segítséget ajánlanak fel. Milyen szép, nemes lelke lehetett ennek a két ismeretlen tisztnek. Lámpát gyújtani nem lehet. Bujkáló hold fénye mellett Henter ezredessel felmegyek az ágyúzástól rengő épületbe, de szobám kulcsa elveszett, az ezredes bajonettel szakíttatja be az ajtót és koffereimből kiragadva hivatalos jegyzeteimet, gyorsan lerohanunk. Ott maradt minden egyebem. Ismét nincs semmim.

Lőw parancsnok most kocsit, lovat ad, hangja elakad, rohan tovább:

— Gnädige... menj, amerre tudsz. A kocsit és lovat add le valamelyik parancsnokságon.

És megindult a kocsí. Benne feküdt igen nagy fájdalommal, eldagadt lábakkal Kertész Kálmán. A tisztiszolga és én a bakon ülve indultunk el ismeretlen helyre. Átjöttünk a hídon, ahol kivé-

gezték az árulókat. Híd... híd... ha szétlövik, mielőtt átmegyünk rajta... Ekkor értettem meg, mit jelent ez a szó: Híd. Csak mondjátok többször is ... Híd ... Híd ...

Az ágyúszótól zengett a forró, nyári éjszaka, vörös volt az ég és ez a vörös fény sohase fog elhalványulni emlékezetemben. Átjöttünk a Hídon ...

A kocsit leadtuk egyik parancsnokságon, honnan váltott fogattal eljutottunk a Mobile Epidemie Spítál 12-be, ahol kezelésbe vették a beteg lelkeszt. Én magam idegsokkal feküdtem két héttig. A Jendrassik-klinika orvosai állítottak talpra. Thomán tábornok pedig értesítéseket kért egészségi állapotomról. Az orvosfőnök kezében van a betegek sorsa. A katonai parancsnokságokkal közösen készítik az ütközetek tervét, térképét. Együtt állapítják meg a sebesültszállítás útvonalát. Térképek jelzik a kötöző segélyhelyek és kórházak helyét. Offenzíva előtt a tábori kórházak felpakolnak és mennek a kijelölt helyre. Ilyen vándorúiban akadt el Oderzóban a híres Eiselsberg csoport is, ilyen ott rekedt csoporthoz tartozott két magyar orvos is: Sprintz doktor Bánátból és Pákozdy Budapestről és Szilvássy Lenke ápolónő Sopronból, Mihalovics fogorvos, Kocsis István paptanár Jászberényből, ők is valamennyien munkába állottak Oderzóban.

*

Két heti pihenés után csendesebb helyre mentem. Udinéba utaztam, hol az I. sz. honvéd kórházban laktam, melynek parancsnoka dr. Szabó Elemér főtörzsorvos. Lovagias magyar úr, aki úgy hivatalos munkámban, mint saját bajaimban sok segítségemre volt. Elkísért és bemutatott a különböző parancsnokságoknál. Felkerestem Rakovszky Józsefet is, aki a kormány megbízásából volt Udi-

néban. Nem találtam otthon. Ő se engem, mikor a látogatást visszaadta. De azért egymás munkájáról tudtunk.

Tisztelgő látogatást tettem Boroevics hadtestparancsnoknál is. Rendkívül szíves és előzékeny. Én hibás németiséggel kérdezek, ő amint mondja „bakanyelven” beszél magyarul. De kérdéseim merészek. A piavei offenzíváról esik szó és a válasz néhány könnyecsepp a hadvezér szemében. Én láttam. Boroevics teszi az ajánlatot, hogy küldetésemet terjesszük ki és irodát állítsunk fel, hol segítő társakat fogok kapni. Erre nem került sor. Más események jöttek. Heim adjutáns végigkísér az épületen és távozom a Cadorna-járta utakon. Itt hallottam, hogy Boroevics „megy”. Helyébe Hindenburg fog jönni.

Udinében a kórház tisztjei és a homonnai ápoló apácák a Via Gemona 1. sz. alatt laktak egy parkettgyáros villájában. Itt nagyon szép, üveghallos lakásom volt. A kórház az 1294-ből való Ocellio Ocelli, a Topó és Uccello Uccelli kastélyban. A tisztikar, Szabó Eleméren kívül: Kozma Sylvius lelkész Écska, dr. Jenny Géza, a kiváló sebész ezredorvos, Balogh Artúr Kolozsvár, Nesnera Ödön, Rablóczy Imre, Hay Iászló, Elek Pál, Bukovinszky László, Uhlreich János Pinkafő, Krammer Dezső, Gondos László, Román Mihály, Rieffler Ferenc Nagyszeben, Vudy Lajos Zágráb, Lukács László, Varga László, Szalay István, Künstler Artúr, Miku Vazul, végül Suselka János, ki már egy ütközetben otthagya félkarját.

Azt hiszem, ebben a kórházban találtam Bis-singen grófnő ápolónőt.

A magyar Vöröskeresztes ápolónők itt és általában az olasz harctéren elsőrendűek voltak. Az osztrák anyag silány. Szerelem pedig, bőségesen mindenütt. Udinében talákoztam egy ebédnél Ibrányi Alisz főnökasszonnyal is, aki az ápo-

lónői intézményeket látogatta végig. A gyönyörű olasz kastélyok műkincseit Szabó Elemér hivatalos védelembe vette, szobrait javíttatta, képeit be-
deszkáztatta. Egyik festményen Hollós Mátyásunk volt megörökítve. Udine város tanácsa köszönetet is szavazott Szabó Elemérnek.

Udinében sok művészet, sok kórház zavarodik össze emlékezetemben. Nem próbálom rendezni. Tarkán, zagyván mondom el, ahogy át is élttem az udinei napokat, hová július 2-án érkeztem és ahová vidéki útjaimból mindig visszatértem később. Mindjárt egy olasz hadifogolyra találtam, aki tökéletesen beszélt magyarul. Rossi Luigi Budapesten, a Melocco Péter-gyárban dolgozott, szíve a magyarokhoz húzott, ő volt a tolmács is.

Egy ház falában emléktáblát látok. Felirata lefordítva ez: „Itt lakott N. N., akinek szép költeményei vannak és szép jövőre jogosít.” Ennyire megbecsüli embereit az olasz?

De mily furcsa, az utcán nyílt klozettek vannak ellenző nélkül, a házak falánál, de állandóan zuhog rá a vízvezeték.

Híreket hallok Oderzóból. Eljövetelem után 27 találat érte a várost. A betegeket kavernákba hordották. A kórházakat a csehek lötték. Egyes kórházakban rám ismernek az oderzói sebesültek. A honvédkórházban hallottam a betegektől, hogy nem régen ott járt Augusztia főhercegnő és fia. A főhercegnő azt kérdezte: a honvédkórházban miért vannak osztrák és cseh betegek? — hiszen ő ide csupa magyar szentképeket hozott.

Az offenzíva alatt 80 ezer sebesült ment keresztül az udinei kórházakon. Az Isonzó Armees Feldsuperiornál hallom, hogy 12 ezer halottja van a Piavénak és az Isonzó Hadseregben eddig az offenzíváig 60 ezer. Ebben nincsenek benne az eltüntek, a sebesültek, a hadifoglyok.

Egyik kórházba cseh katonák érkeztek, kik

önmagukat sebesítették. Dr. Horváth nagyon dühös rájuk.

Vida István őrújfalusi katona 11 napig feködött a Piave szigetén, halott társai alul húzta ki a rothadt, vizes kenyeret, azon élt. Meg is halt a kórházban. Kovács Pál bácsújfalusi katona 6 napig nem evett. Társai közül sokan haltak éhen.

Egyik kórházban Udinéban meghalt egy olasz fogoly orvos. Kivonul az egész város tisztikara és a lakosság. Hadifogoly tiszték és legénység és az összes iskolák. Fényes katonai pompával temették.

Lakásom mellett meggyilkoltak egy régiségárus öreg nőt. Egy 22 éves siheder fiú a gyilkos.

Csapatainkat kicserélik. Németek jönnek ide, a mieink francia hadszíntérre kerülnek.

Július 9-én este bombát dobunk közelünkbe. A tisztietkezdeből mind kiszaladunk az erkélyekre.

Thomán tábornok felkeres és közli, hogy az Isonzó Armeé magas kitüntetésre terjesztett fel.

Katonáim ügyében a hadbírósnál jártam. Itt is tudtam segíteni szegény magyarjaimon. Sokan azért kerültek ide, mert a szabadságról nem jöttek vissza pontos időre.

Udine, Feldspital 405-ben magyar részről ott találok Grauman Imre pécsi tábori lelkészt, dr. Horváth Mihályt Budapestről, dr. Dickmann Antalt Bácskából, dr. Hanasievicz sebészt Kolozsvárról, Kraszovics és Moskovics hadnagyokat és két ápolónőt.

Lenzser Imre lébényi, mosonmegyei katonám végóráiban vizionál. Káprázatos természeti jelenséget mond el, mely felgyújtotta az ő faluját és megfojtotta a falu népét.

Weis Oszkár hadnagy, Szabadkáról, megnemult. Már nagy könyveket teleírt, így beszélget szobatársával, az érsekújvári Miklós Jánossal.

Ferdei Lajos szobrász a kórházban is dolgozik. Oderzóban a 70-ik hadosztálynál találkoztam a poéta lelkű Rakssányi Árpád doktorral is.

Tanuja vagyok, micsoda lázas előkészület tesz egyik kórház. Az éj folyamán 400 súlyos spanyolbeteget várnak. Amott egy olasz orvos pihen. Betegállományban van. Jókai regényt olvas olasz nyelven. Panaszkodik, hogy az étel paprikás. Nem tudja megenni.

Udine, Feldspítál 405-ben a magyar betegek kitörő panaszt tesznek és orvoslást kérnek a cseh uralom ellen. A tiszték is panaszkodnak. A fő-törzsorvos „Absubnál” megrugdosta a magyart.

Hosko Zsófia misszionárusnő kér, hogy az osztrák Vöröskeresztől vetessem át a magyarba.

Kozma Sylvius tábori lelkész beszélte, hogy a kórház cseh parancsnoka Schwein-nak nevezte. Aztán bocsánatot kért tőle.

Katonáink annyira vágyakoznak haza magyar kórházba, hogy a „Vormerblattot” meghamisítják s ha más kórházba utalják őket, Hinterland Ungarn-ra javítják. A katonák éheztek ebben a kórházban, kenyérüket és pénzüket elkártyázták. Ilyesmi miatt kerültek haditörvényszékre,

Dr. Linner Bertalan, a Dollinger-klinika orvos a karját ficamította. Tisztiszolgája a Royal Orfeum artistája.

Egyik beteg repülőcédulát mutat. Az olaszok dobták. Magyar nyelven ez van rajta: Hogy ide jutottatok, köszönhetitek Tiszának és az ő háborúra uszító kormányának. Tegyétek le a fegyvert, akkor eljön a béke.

Amputált betegek levágott testrészeik fájdalomról panaszkodnak.

A Feldspítál 1313. sz. udinei kórházról Tóbi pécsi tábori lelkész térképrajzot csinál, különben nem tudok eligazodni benne.

Udinéban felkeresett Kosztolányi Károly

hadnagy. A nemeskosztolányi kastélyok után egy kórházban találkoztunk és a parkettgyáros szalonjában fogadom.

Július 17-én kedves meglepetés ért. A nagyváradai zászlóalj teljes tisztikara aláírásával, hivatalos bélyegzővel ellátva, egy gyönyörű emlékszóvegű elismerő iratot nyújtottak át, melyben a zászlóalj igazolja ágyú tűzben végzett hősi munkámat. Két tiszt hozta fel Udinéba. Ez az irat háborús emlékeim legértékesebbjeihez tartozik. Az uraktól tudtam meg azt is, hogy az V/4, zlj. ama napokban 70 halottat veszített és 270 sebesültje maradt. A tiszt urak hoztak nekem egy kg. cukrot, egy csomag gyertyát és egy üveg befőttet. Nem is hiszik, milyen értékes ajándék volt mindez, hiszen már nagyon gyöngé a koszt a tiszt étkezőben is. Nemcsak a legénység, hanem a tisztek is olyan kenyeret esznek, melyből szalmatörmelék hull ki.

Most néhány napra átmegek Res. Snit. 3. Lai-bachba, mert szobámat át kell adnom Szilágyi honvédelmi miniszteri orvosfőnöknek. Ez a kórház ötezer ágyas. Seb, fül, orr, gége, szem, belgyógyászat és bőrbajosok birodalma.

A tisztikarban magyarok: Trefil István tábori lelkész Nagyikinda, Szűcs József lelkész Tiszadada, dr. Ritter József orvos Bpest, Tessenyi Béla gyógyszerész Zombor, Lux Arnold Debrecen, Róna Gusztáv Békéscsaba.

Ebben a kórházban ápol Augusztia főhercegnő. Benn lakik a városban, onnan egyedül jár be kocsin. A munka lázában nem kerül sor arra, hogy tisztelegjek a főhercegnőnél, de gyakran találkozom vele a betegszobákban.

A kórház udvarán van egy külön villa, ott öltözik át, ott is étkezik, a kórház főzet neki is. A parancsnok reggelenként a villa előtt hivatalos jelentkezéssel fogadja a kocsinál, ő kíséri a beteg-

szobákba is és ott is marad mellette végig a munkánál. Misére is a parancsnok kíséri és mögötte áll, amíg imádkozik. A főhercegnőn sötétkék ruha, ernyő, legyező és fehér kabát van. A betegszobákba szürke, rövid ruhában jár. Szentképet oszt. Hallom, mikor egy tapolcsányi fiú örvendezve kiált feléje: én magát ismerem! A másik annak örül, hogy a főhercegnő németül is tud. Scherhák József, a „Magyar ház” pincére azt akarja kérni, igazolja otthon a felesége előtt, hogy ő itt fekszik, mert az asszony egyebekkel vádolja őt. Fonalka Sándor nevű beteg 60 k-t küld Mátészalkára. Scherhák József pedig Budapest, Ferenc-körút 10. III. 31. címre.

Egy nyári reggelen Mayor Miklós 22. h. gy. e. zászrégeni főhadnagy jelentkezik a parancsnoknál, hogy műkarjában egy rúgó eltörött. Hogy lehet ez? — csodálkozik mindenki. És felel a kedves, fiatal katona: valaki azt mondotta, műkarral nem lehet ölelni, azt próbáltam ki...

Ebben a kórházban minden alkonyatkor ledobtak egy virágcsokrot a kórház területére. A tiszték azt mondták, repülőink a főhercegnőnek tisztelegnek vele. De nekem minden egyes ápolónó megsúgta titokban, hogy neki szól a csokor.

Egy 21 éves cseh fogoly katona sírógÖrcsökkel vonaglik napok óta. Rajta is végre fogják hajtani az ítéletet, ha jobban lesz. Én már tudom, ő még csak sejtí. Kieszközlöm, hogy meglátogassam a rabot. Tisztjeik parancsára tizenöten mentek át az ellenséghez. Ő vissza akart szaladni hozzánk, miközben katonáink rálöttek.

Ebben a kórházban találkoztam dr. Kun Lajos rabbival Budapestről.

Már visszatérek Udinéba. Itt a hely szép volt. Július közepén palántálják a második növényzetet. A sík vidéket szép hegyek körítik, a kórház szelleme teljesen osztrák, a kommandáns nagyon

előzékeny, mégis van valami nehéz a levegőben. Nem tudok úgy dolgozni, mint másutt. Rossz közérzetemhez hozzájárult az olasz éjszakák fojtogató forrósága. Ajtóm, ablakom tárva. Az erkélyen át behajlik a magnóliafák roskadozó virága, fojtogat az illat és a forróság, a sebek mindenén átütő szaga, a kihallatszó jajgatások. Se agyamnak, se testemnek, se lelkemnek nincs megnyugóvása, csak azt érzem, az idegek őrlődnek ... őrlődnek...

Visszatértem Udinéba. Az 1313. Feldspitalban a kommandans nem adta ki parancsba, hogy látogatni fogom a kórházat. Ez az egyetlen kórház az olasz harctéren, ahol nem engedtek dolgozni. Fenyegetően durva volt az egész személyzet. A betegszobákból kiutasítottak. Az osztrák parancsnok a parkban, orvosaival ült az oleander fák alatt. Oda rendelt kihallgatásra, székén hátradülve, félvállról beszélt és nem engedte meg, hogy a szobákba bemenjek. Magyar betegeim ott benn kiugráltak az ágyakból és majdnem verekedésre került a sor a személyzettel.

Thoman tábornoknak bejelentettem az esetet. Később ki is hallgatott valami parancsnokság, ahol egy dr. Gál nevű debreceni tiszt volt tolmácsoló. Rövidesen megkaptam az osztrák kommandans bocsánatkérő levelét.

Udine környékén egyik kórházban fekete-himlő lépett fel. Lezárták a falut. De Udinéban is az Epidemie Spital tele volt vérhas, himlő és kiütéses tífusz betegekkel. Most is elszomorít, ha visszagondolok oda. Nem is lehetett másként, megkapom a bajt én is. Augusztus 4-én megállapítják a honvédkórház orvosai, hogy vérhas betegség jelentkezett nálam is. Ott fekszem a parkettgyáros villájában. Nesnera doktor kezelte, ki a távolabbi kórházból naponta többször is átsza-

ladt és a jó apácák is benézegettek. Éppen lábba-
dozó voltam, mikor két kedves levelem érkezett.
Hohenlohe Klodvigné hercegné küldött egy arcké-
pet emlékül és Erdélyből Ugrón Gábor királyi biz-
tostól és Király Aladár háromszéki főispántól egy
erkölcsi bizonyítvány érkezett, melyet Thoman
utasítására be kellett szereznem kitüntetésem fel-
terjesztéséhez.

Augusztus elején Palmanovába utaztam. A
parancsnok a tábori lelkészt küldötte elembe a
vasúthoz. Kocsisunk, egy óriás növésű bosnyák,
ragyogó nemzeti viseletben oly büszkén repít be
a városba, hogy a pálmák is meghajolnak előtt-
ünk, amíg beérkezünk a Feldspítal Nr. 1509-be.

A kórház tisztikarában magyarok: dr. Kis
törzsorvos Bácskából, dr. Pataky Kecskemét, dr.
Herz Sándor Losonc és Jurescu gör. keleti lelkész
Orsováról. Herz doktor Forellet áll összeköttetés-
ben és sajtó alá rendezi „Embertyesztés” című
művét.

Palmanova városnak a címere tetszik nekem.
Roppant messzeségben levő keleti városokra gon-
dolkodok, letűnt hatalmakra, feketeszínű emberekre,
szabadságvágyra, sivatagokra. Magastörzsű, dús-
lombú magános pálmafa alatt pihen egy büszke
nézésű oroszlán. De éppen ilyen érdekes a város
építészetileg is. Repülőgépről nézve olyan lehet,
mint egy nagy arany pókháló. Képzelnék egy
óriás nagy kört, melynek közepén egy modern,
gazdag olasz kút áll, melyet valamelyik herceg
építtetett nehéz talián kövekből, komor vasrá-
csokból. Az oldalán felírva: Via Trieszt. A kút
közepéből toronymagasságú sugároszlop nyúlik
fel, tetején zászló.

Ez a kút a város közepe. Ezt a nagy kört bi-
zonyos távolságban ismét 3—4 nagyobb kör veszi
körül s az utolsó kör a nagy síkságon épült kettős

várdomb, közbül a vizárokkal, mely a várost átöleli. Négy fokozatosan nagyobbodó kör az egész, melyet a főtérről induló hat gyönyörű sugárút szel át, a bejáratoknál páros, összesen 12 olasz nagyság emléksobrával. Három nagyszerű várkapu vezet ki a városból, felvonó-hidakkal, rejtelmes kerekkel, ökölnyi szeges kapukkal, mely alatt tiszteleg a magyar baka. A várkapuk alatt számtalan kutyaketrec. Ezrével szállítják az ebeket valamerre. Katonának viszik a csaholó jópajtásokat?

Ebben a városban látogatom a kórházat.

A kórházban több oláh anyanyelvű beteget találtam, kikkel a legnehezebb kínládással tudtam értekezni és bajaikon segíteni. Konyhabeli kuktákat kellett tolmácsul használnom, még végrendeletnél is, mivel a görögkeleti tábori lelkész nem volt hajlandó segédkezni, sem mint tanú az okmányt aláírni.

Ebben a nagy körvárosban nagyon élénkek az utcák esténként. Ide menekült a Piave-parti lakosság és előzőnlötték a házakat. Minden ablakban 8-10 cigányforma borzas, fekete fej leleskedik ránk.

Kedves epizódokat hallok. Szent Antal a kórházak barátja. Katolikus vallású betegek kezdetek, akik háború előtt is egyezkedtek Szent Antallal, hogy ennyit, meg ennyit ajánlottak föl, ha betegségükből fölgyógyulnak, vagy még többször, ha hazamehetnek. Egy evangélikus főhadnagy 100 koronát adott a jó Szent Antalnak, aki hazasegítette.

Az emberek a bánathoz, a letöréshez, a szenvedéshez, a megalázkodáshoz nem szeretnek tanukat. Alkalmat kell nekik adni a csendes, rejtett könnyekre. A kórházi kápolnák ajtai tárva nyitva állanak, meglesik a betegek, mikor lehetnek egyedül, titokban lopózkodnak be, ahol elvonnulva kiöntik szívük meggyült keservét.

Ebben a kórházban hallottam tisztektől, hogy úgy az orosz, mint az olasz harctéren „Armeeschwester” cím alatt sokat járt-kelt egy magyar mágnásnő, akinek erre a címre nem volt joga és udvarias formában utasították a hazatérésre.

Négy olasz fogoly orvos is dolgozott ebben a kórházban. Egy este meghívták a tisztikart a kertbe, ahol mandolin szerenádot adtak. Elfogadtuk a meghívást, Az olaszok nem jöhettek közénk. De én átmentem az ő asztalukhoz és kezefogtam velük.

Ebben a kórházban volt egy elmeosztály is. Még egyszer szólanom kell a háborúról és az elmebajról.

A háború kitörése előtt Genfben voltam, ahol felkerestem az oroszországi száműzött forradalmárokat, akik akkor ott már készítették a mostani, világot átalakító forradalmi eseményeket. Az orosz diáktanyák után az elmeógyógyintézet érdekelt. Nincs semmi összefüggés e kettő közt. Azután sokszor megmosolyogtam magamat, hogy a gyönyörű Genfben miért éppen ezt akartam látni?!

Most, ahogy az elmebajos katonákat látogattam a harctéren, erős volt a hitem, hogy e szegény betegeket csak ideiglenesen szakította ki a sors a társadalomból.

Amikor ott feküdt betegen a neki oly idegen országban, amikor hiába sírt, hiába mondta mi fáj, mit akar, mert nem volt, aki megértse, amikor teste-lelke a betegség arányát sokszorosan meghaladó levertségben sýnylódott az idegenben akkor egy hirtelen, váratlan magyar szó könnyezni való csodákat művelt s talpra állította az elalélt beteget. Ahol az orvos tehetetlenül állt: ott segítségül jött a belső lelki lendülés.

Európai hírű nagy elmeógyógyítók kezelik elmebajos katonáinkat. Tisztelettel és csodálattal néztem azt az emberek erején felül álló türelmet

és szeretetet, ahogy a lezárt cellák fülkéibe zárkózva, órákat töltenek a megzavart emberi agy tanulmányozásában. A zagyva, értelmetlen, komikus, vagy fájdalmasan szomorú beszélgetésnek minden röpke zavarát könyvbe jegyzik. Köteteket írnak össze egy-egy betegről. Ha a beteget elszállítják más intézetbe, vele továbbítják az iratokat is s az új orvos ott veszi fel a beszéd fonálát, ahol az ország másik részében levő orvos elhagyta. Mint a láncszem, olyan szoros a kapcsolat a gyógykezelésben. Elmélyedve kutatják a logika nélkül való szótengerben azt a vezető fonalat, mely összekuszálta az agy tekervényeit. A vizsgálat legtöbbször ki tudja mutatni a baj keletkezésének okát. A beszédes betegek a szerencsésebbek, mert mégis adnak bizonyos tájékoztatást az orvosnak; ámbár gyakran az utolsó betűig téves az egész alap. Ilyenkor határtalan türelemmel új irányban kezdik az egész vizsgálódást. Vannak azonban betegek, akik bár nem némák, de makacs következetességgel szorítják össze ajkukat és nem mondanak se jót, se rosszat, se igazat, se hamisat. Micsoda idegfeszítő munkát végeznek ezek a pszichiáter neurológus orvosok! Tréfa, erély, jószág, szeretet, szigor az eszközök, ahogy a beteg lelkiállapota kívánja. Vannak betegek, akiknek emlékezete megszűnt. Elfogják őket valahol a mezőn, az erdőben, hová megzavarodott lelkük elűzte. Olykor idegen ruha kerül rájuk valami módon, olykor az utolsó szál ruhát is ledobták testükről. Sehol egyetlen írás vagy jel, melyből meg lehetne állapítani csak annyit is, hogy hová tartoznak. És megjelennek a kimutatások, hogy N. N. eltűnt. Pedig N. N. ott van valamelyik katonai gyógyintézetben. Ezeket a katonákat lefényképezik, testileg is különféle méreteket vesznek róluk; azonkívül könyvbe vezetik a velük folytatott beszélgetéseket. Sajnos, sokszor csakis tol-

mács útján történik a beszéd, amikor az intelligencia nélkül való közkatonatolmács gyakran nagyolva, durván adja vissza a beteg szavait s közben elvesz az a finom árnyalat, mely legtöbbször mondott volna az orvosnak.

Magyar szó a legtöbbször viharos kitörést okozott. Körülfogtak, panaszkodtak, hogy járjak közbe, hadd kerüljenek más szobába, mert itt csupa bolond van. Valósággal megrendített az a józan, okos, logikus beszéd, ahogy panaszait előadták. Elmélyedve, figyelemmel hallgattam s önfeledten tartottam kezemben kézitársolyomat, melyben küldetésemhez tartozó s más fontos katonai igazolványaim voltak. Villámgyorsasággal kapta ki az egyik beteg kezemből a táskát s megfutamodott a nagy teremben. Az én magyarjaim mély felháborodással vették üzöbe s egy szempillantás alatt szörnyű iramodással hajszolta egymást 15—20 ember. Ágyak tetején és ágyak alatt rohantak le fel és a nagy hajszában szerencsésen félrerugdosták táskámat s irataim megmaradtak épen. A szobában elhelyezett csengővel bajt jelzett az orvos és egy perc alatt bevonultak az ápolók. Az orvos bámulatos lélekjelenléttel állt a felizgatott tömegben s rendet teremtett.

Ez a másik: morfiumélvező. Kapitány. Külsején is látszik, hogy beteg. Amott egy egész csoport alkoholbeteg. Az elmeógyógyintézetekben nagy, szomorú szerepe van az alkoholnak. Ezek közt sok a gyógyíthatatlan. Vájjon édesanya keze adta nekik az első pohárral?

Szőke, csendes orosz fiú a másik beteg. Még sohase beszélt senkihez, csak néz ki az ablakon. Az egyik szólót énekel, de előbb sorba állít valamennyiünket. Nagy jókedvvel sorakozik a szoba népe s szól a dal. Szemét behunyja, úgy énekel s minden ének után megcsókolja a doktor ruháját.

Ez itt házasodni akar s tanácsot kér. Amaz nagyon fél. Egyedül nem mer az ágyáig menni. Az ott macskát keres, folyton nyávog és nem találja mégse. Mellette a másik bajonettet keres mindig s amint végzi, újra kezdi a mesét három macedónról. Fel se pillant a harmadik, folyton imádkozik. Asszonyok betege az ott a sarokban. Nem hagyják aludni, mindig onnan jönnek a sarokból, a fal megnyílik éjszakánként s ahogy virrad, eltűnnek ismét.

Ott vannak a szomorúak is. Mindig sírnak. Üzennek haza tőlem, csak azt nem lehet tudni, kinek. Ott van egy szegény fiú: csak a keresztnévét tudják: Kálmán. Hiába kérdeznek tőle bármit, nem felel. Nekem se.

Az 1509. sz. kórháznak nagyszerű kertészete volt. Ide jártam pihenni. Olykor az urakkal a szőlőkbe is kikocsiztam. Augusztusban harmadik növényzetet plántáltak a kertben.

Egy napon a kórházban egy lezárt szobát találtam, hová nem tudtam bemenni. Az őr megnyugtató, hogy nem magyarok vannak ott benn. Lázadozó elemek, kiknél bolsévista tüneteket észleltek. Ezért voltak elkülönítve. Palmanován talákoztam az első ilyen jelenséggel. Beléptem egy másik nagy terembe. Máskor a katonák köszöntöttek engem, most meg se látnak. A terem közepén hadonászva, kiabálva kapkodnak ki egy újságot egymás kezéből. Itt baj van! Felolvassák nekem a vezércikket. Károlyi Mihály nevét kiabálják és üzenik tőlem a magyar kormánynak, hogy vége a háborúnak, nem fognak tovább harcolni. Látszólagos közömbösséggel kérem el tőlük az újságot, melynek címe: Az Est. Hirtelen agyamba rögzítem a dátumot: aug. 10. De most nem tudom, az újság keltezése-e ez a szám, vagy a nap, melyen az első forradalmi tünetet észleltem. Siettem a parancsnokhoz, hogy jelentést tegyek. Csak ennyit felelt:

A helyzet egyre nehezebb. Megrendülve távoztam Palmanováról és az Országos Hadigondozó Hivatalnak is jelentettem a dolgot.

*

Visco. Reservespital Lukavac.

A legnagyobb venereás kórház, sőt gyűjtő állomás, amellyel az olasz harctéren találkoztam. Láttam már ilyet Jaroslauban, de nem lehet összehasonlítani a kettőt. Viscoban rend és fegyelem van. A kórház Boszniában alakult. Sok benne a fiatal diák. És amott egy nagy épületben most rendezik be, főleg Hilfskraftok részére, a női venereás kórházat.

A Lukavac kórház lelke, a magyarok vigasztalója dr. Forgách János tábori lelkész, a nyitrai rendház tudós tanára. Vele járom a nehéz utakat. Hírét vesszük, hogy valamelyik csapatnál itt a vidéken van Apponyi Albert gróf fia. El is kocsiztunk, de nem volt otthon. Apponyi grófnak megírom, hogy fiát kerestem, ép, egészséges, jól van.

Forgách dr. segít mindenben, mert a parancsnok nem magyar és nehéz a munkám. Egész utcasorok vannak az épületek között. A nyitrai püspök könyveket küldött a tót fiúk részére. Még egy magyar van a tisztikarban, Kovács Sándor gyógyszerész Mezőtúrról. Két év alatt ebben a kórházban 50 ezer nemibajos beteget kezeltek.

Aug. 17-én a király nevenapját ünnepli a katonaság. Fáklyás menetekben megindulnak az utakon. Másnap tábori misét mondanak. Felhangzik a „Gotterhalte”. Egy magyar színész, a magyarok nevében követeli a himnuszt, melyet a parancsnok elfelejtett elrendelni. Dr. Forgács merészen elrendeli, de a cseh zenekar nem játszik és mikor a tábori mise végén a magyar pap kezd beszélni, a katonák sora felbomlik és az osztrákok tűn-

tetően elvonulnak ... Baj van! Baj lesz! Tovább utazom Cervignanóba.

*

A sok idegen hangzású „Feldspital” neve után, mint régi, kedves ismerős, úgy hat rám a felírás a diadalív formájú kapun: „A Magyar Szent Korona Országai Vöröskereszt Egyletének 2. sz. tábori kórháza.”

Menjünk be. Nem mutatós, nem cifra a külseje. A tábori kórházakat, ahol lehet, ott helyezik el. Egy külön kis Magyarország ez itt. Akácok helyett ugyan fügefák és magnóliák bolygonatnak, a tengerek lágy levegője lankaszt, a maláriajárvány miatt estefelé már nem szabad az udvaron járni. A kötelező nagy óvatosság mellett az ember rabnak érzi magát s minden esetre furcsa látvány a szomszédos őrállomások fátyolos katonája. De nappal az óriási hőségben is vidám magyar csoportok alakulnak a kórház udvarán.

Itt nem árva a magyar beteg. Magyar az egész kórház tisztikara és személyzete. Majdnem mind budapestiek: Uthy László dr. ezredorvos a parancsnok. Olyan, mintha apja volna a betegeknek. Szalay L. dr., Ordódy Zs. dr., Pasteiner I. dr. főorvosok. Cseh A. dr. Siófokról. A magyar beteg szavát itt megértik és ez már fél gyógyulás nekik; a magyarokon kívül vannak német és olasz orvosok is.

A tábori lelkész Váczi Oszkár Temeskutáról.

Cervignanóban találkoztam Pasic Muslija mohamedán tábori lelkésszel. Egy muzulmánt is temettünk. Megérkezett az imám. Fején a vörös fez. Kabátja ujján három arany sáv, mely a tábori papok jelvénye. Megyek véle a temetőbe, előttünk ballag a csendes szekér a fehér koporsóval. Ott vannak a nyitott sírok. A harctéren előre meg vannak ásva. Az imám válogat és kijelenti, hogy nem *temet*. A muzulmán sírokat úgy kell

ásni, hogy a halott keletre nézzen. Leszáll már a forró nap, jön a hús éjszaka. Dús lombú fák alatt letakarják a koporsót és reggelre új sírt ásat az imám. Különös mozdulatokat tesz. Nyitott tenyereit egymáshoz szorítja s mintha olvasna belőle, úgy nézi mereven. Aztán ismét szétnyitja kezét és kiterjesztve két füle mellé teszi, mintha hallgatózónék messze Kelet felé. Majd leguggol a sír előtt és siránkozva énekel. Szalay dr. ezredorvos hirtelen lefényképezi a sajtáságosan komor, egyszerű mozdulatokat. Az imám maga hantolja fel a sírt és két táblát helyez el, egyet a halott fejénél, egyet lábánál. Sajnos, nincs aki megmagyarázza a dolgok és mozdulatok jelentőségét. Az imám csak törökül, horvátul és arabul beszél.

A temetőből visszatérve, megtekintem a kórház gazdaságát. Arra minden kórház büszke. Mégis azt hiszem, ez volt a legnagyobb méretű, amit eddig láttam. Igaz, hogy ilyen földek nincsenek másutt. Az ugorka pl. 50—60 cm. nagyra megnő, anélkül, hogy túlérne. Érdekes újítása a kórháznak, hogy a konyhafelügyeletet és a főzés asszonykézben van. Klár őrnagyné hatalmas kulcs-csomóival, vidáman szaladgál egész nap. A kórházhoz szükséges gazdasági beszerzéseket különben Ferbstein Károly dr. hadnagy végzi, eperjesi vármegyei ügyész, aki jótanácsokkal lát el és segédkezik nekem birtokátiratási munkámban.

Egészségügyi tiszték a sárospataki László Vilmos és miskolci Hulyák László.

Tekintettel a járványokra, beoltanak mindnyájunkat kolera ellen és ugyancsak nagy a forgalom a karcagi gyógyszerész, Józsa Lajos portáján, aki a keserű kinint osztogatja a malária ellen. Fel se tudnám sorolni, mi minden ellen oltottak be, mióta künn vagyok.

A cervignanói kórházban novembertől augusztusig 52 ezer beteget kezeltek. A sebesültek osz-

tályán valami új dolgot láttam. Uthy ezredorvos találmánya.

Nem adhatok szakszerű leírást, mert ahhoz nem értek. Azt azonban láttam, hogy a szenvedő beteg maga igazítja érzésének megfelelően a gépjét, anélkül, hogy a törött részek mozdulnának. Karját, vállát, térdét tetszése szerint felhúzza, kinyújtja, mozgatja a beteg. Gyakran lehet hallani azt is, hogy a törött kar vagy láb, forradás után megrövidül. Ha a csont eltörik, az a szabály, hogy ki kell húzni a végtagot. De sok keserves kiabálást hallottam, mikor kézzel rángatta valamelyik ápoló és a doktor ingerülten kiáltott rá: „ne húzza oly nagyon! Jobban húzza!” stb. Ennél a gépezetnél az ép végtag méretei szerint beállítják a gépet milliméter pontosságra és egy csavar fordításával például balkarból jobb karrá alakul a forma. Ebbe most belehelyezi a törött kart és egy másik csavarral pont akkora feszítőképességre állítja be, mint az ép végtag mérete, melyet az előbb felvett. Végül, ami szintén fontos érdeme a kis gépezetnek, a csontok elferdülése, hibás összeforrása is lehetetlen. Magukon a betegeken volt alkalmam látni az ötletes kis szerkezet előnyeit.

Ugyanitt láttam egy lábbal hajtható, köszörűhöz hasonló gépecskét, mely fel van szerelve kövel, fémmel, kefékkel. Ezzel a műtőeszközöket takarítják és ideális tisztaságba hozzák a forgó kerekkel.

Kedves jelenetet láttam egyik kórház udvarán. A betegek, egy csoportba verődve, mind egy irányba vizsgáloódtak. Mit néznek, — kérdeztem. Egyik elpirulva szól: Azt a kéményt nézzük, mert egy tiszt úr azt mondta, abban az irányban van Magyarország. Országutakon találtam magános katonákat, kik betegen el is indultak a kémény irányába, mert feleségük hívta őket...

Háborús megfigyelésekről gyakran beszélge-

tek volt katonákkal is. Görgey Lajos, a Székely Hadosztály honvédtábornoka mondotta ezt: Háborúra mindig készen kell lennünk és a világháború utáni idők asszonyainak tudniok kell, hogy a tudás és az erkölcsi eszközök mily fegyvereivel segíthetik katonáinkat győzelemre. Ritkán lehetett hallani nő ajkáról a klasszikus szállóigét: „Ezzel, vagy ezen.” Pedig magyar asszonyaink hazaszereztetét ezer esztendő óta igazolta a történelem. A világháború alatt az anyák és hitvesek inkább önzően ragaszkodtak harctéren küzdő hőseinkhez.

A tábornok észrevételét katonai szempontból nézve a dolgot, tapasztalataimmal igazolom. A felmentési kíséletek, a hazuról jött kétségbeesett levelek letörték a katona lelkierejét, csökkentették kitarását, ellenállóságát és fokozták a katona lelkiszenvedéseit. De egyszerű falusi asszonyok leveleiből olvastam lelkesítő buzdításokat is: haza ne gyere gyáván! Hiába: a női szív mindig félti azt, akit szeret. Ami legszebb erénye, a vágyakozás: sokszor azzal éppen fokozta a katona fájdalmát,

A cervignanói kórházban külön érdekesség volt a vöröskeresztes betegvonat is, mely bejött a kórház udvarára. Nem kis dolog néhány száz sebesültet hordágyastól felpakolni. A nógrádmegyei Marschall Margit bárónő még egyszer végig szalad búcsúzó katonái között. Isten áldja, Isten áldja! A kórházvonat orvosa átvett mindent és mindenkit. Indul a vonat, a kémény irányába.

Chyser Kornélia ápoló főnöknőtől hallottam, hogy az önkéntes Mentőegyesület is tartott egy ilyen sebesültszállító vonatot, melynek gróf Karátsanyi Jenő volt a parancsnoka.

Cervignanóból egy napon lerándultunk egy tengeri fürdőbe.

Néha olyan forró a levegő, mint a kemence. A földből omlik az áldás a napsugár nyomán, de

pihenni nem lehet még éjszaka sem. A svéd vizeken láttam egyszer egy alkonyatot. Égnek, fénynek, tengereknek és napsugárnak vakító pompáját. Azóta sok vért láttam, sok sóhajtást hallottam s más lett a tenger is. Pálmafák rajzolódnak az égre esténként és lementem Gradóba. Belvederéből motorcsónak visz tovább. Tisztek feleségei, feketére sült dámák, szagos ruhájú bakák, aranygalléros törzstisztek, zsákot cipelő hajós nép, tülekedő gyermekcsereg, fess tengerész-tiszt, öreg halász, hordó, kötél, horgony, szemét: furcsa zagyvaságban szinte egybeolvad a perzselő napon. Valahogy az olvadó, már égő barna zsír szaga terjeng. Talán már el is olvadtunk.

Valahol a tömegben egy magyar baka őszinte kurjantása hallik, amit csak néhányan értünk. Néhány tiszt a fedélzetről lógatja a lábát. Itt-ott földnyelvek nyúlnak be a vízbe. Lagúnák, mocsarak, csöndes vizek, csak amott látszanak a bóják. Felcsap egy-egy sirály is. Kikötünk Gradóban. Különösen sok pálma pusztult el a háború alatt, mert az gondozást kíván. Az emberekkel vesznie kell neki is.

A gradói üzletek persze zárva. Néhol levonva a vasredő, de csak azért, hogy ne lássék a belső pusztulás. Miasutt felkunkorodott a redő, mint a piritott szalonnabőr. A terek, járdák, utcák szemetesek. Hadizónába eső kikötő.

A fürdő katonai felügyelet alatt áll és csak engedéllyel lehetett fürdeni. Az ott felejtett robbanó gránátok sok szerencsétlenséget okoztak. Gradóban ismét egy ütést kap a lelkem. A tengerész-katonák és másfajta katonák között kiérzik valami ellenszenv. A tengerész fölényben érzi magát.

Cervignanóban történt. Egy olasz tiszt a nyílt utcán Ungarische Hundnak nevezte Józsa patikust, aki „Patrult” kiáltott és lefogatta az olaszt

kinek védelmére sietett egy cseh hadnagy. Felettes hatóság intézte el ezt az esetet.

László Miklós sárospataki magyar tisztem esete ez is: Egy este, szomszéd faluba ment át. Éjszaka, vaksötétben tért haza egy olyan hídon, melynek deszkáit felszedték, örvénylő, vad víz rohant oda lenn a mélységben és a tiszt lezuhant. A vaspillérek vázán fennakadva virradt meg, másnap szabadították ki katonáink. Hálából 50 K-t adott át nekem, hogy juttassam el egy olyan katonám családjához, akit arra érdemesnek ítélek. Bakta községbe küldöttem L. J. feleségének.

Szép, nyári nap volt, mikor László Miklós kocsin elkísért Cervignanóból Aquilejába, hol hajdan Attila hun király vitézei alatt dobogott a föld. A kis város nagy nevezetessége a szép múzeum. Ebben is legérdekesebbek a világháborúval kapcsolatos legújabb szobrok, olasz művészek háborús emlékei.

Elmegyünk a temetőbe is. Egy sírkövön olasz nyelven ez a felirat áll, hogy az illető halott D'Annunzio barátja.

Aquilejából Torre di Zuino nevű elpusztított falun keresztül megérkeztem San Giorgio Di Nogaroba, ahol az Epidemie 10. filialet és a Feldspital 709. betegeit látogattam.

Reggel érkeztem fárasztó, hosszú utak után. Valami olasz főúri hintó lehetett, amin jöttem. Talán ismerték is a vidéken, mert nagyokat köszöntek neki az emberek.

A kórház udvarán megállottam. Ezer, meg ezer virág nyílt. Dús pompával ragyogott az olasz reggel.

— Kik laknak itt? — kérdeztem csodálkozva.

— Lénárd dr. a parancsnok ... és itt van Jarnó főorvos is. Mind a ketten budapestiek.

— Milyen virágos a lelkük! — gondoltam, mert ilyen kórházzal még nem találkoztam. Vi-

rág, virág, amerre csak mentem vagy néztem. Nagy finomságok suhantak keresztül, mintha távoli asszonyok reggeli üdvözlete lett volna.

— Valami jó ebédet kellene ma készíteni, — hallom a titkos értekezletet.

— Füstölt hús, káposztával.

— Dehogyan is, az karácsonyra való...

— Jó az nyáron is.

És azt eszünk. És másnap is és harmadnap is, délben is, este is, mert az jó, úgy állapították meg. Meg aztán beteg az egész kórház. Sorban fekszik le mindenki. Orvosok, ápolók, szakácsok. Gyilkos *láz* veri lie őket és egyszer csak nincs, aki berántsa a káposztát és megfőzze a füstölt húst, amely biztosan negyednap is jó lett volna.

Lénárt doktor tisztiszolgája, Takó, a brassói órás ismer egy olasz fogolyt, aki tud főzni.

— Csak nem sokat kell beszélni — mondja Brantner, a kaposvári kis gyógyszerész. Én már elővettem a szakácskönyvet, valamit csak enni kell... A vacsora meglesz, csak nem kell róla beszélni.

— Kolozsvári káposzta legyen.

— Székelygulyás legyen...

— Hisz az mindegy...

— Ugyan! — egyiknek hosszú leve van!

— Milyen hosszú, hogy hosszú?

— Mondom, hogy az más no... egyikbe kása is kell, a másikba nem.

— Jó a kása akármibe ...

— Halljátok asszonyok? — messze Itáliában három magyar tiszt vacsorát főz. Csak éppen ott nehéz egy kicsit a kásánál, meg a hosszúnél.

Még egy kórház van San Giorgio di Nogaróban. Átmegyek oda is.

Ami most következik, ott nincs virág.

Engem is *láz* kínoz, szédülök. A kalapomat levettem a kocsiban és úgy jöttem az alkonyat-

ban. Eső készül. Mire megérkezem, komor, szomorú este lett. Egy fabarakban laktam s az ablak alatt embermagasságú paradicsomok voltak.

— Hol van itt egy teremtett lélek, akivel beszélni lehet? Van-e itt valaki magyar?

— Molnár gyógyszerész magyar!

Előkerült a szolgálja és nagy jószívvel elmondott mindent. Nyíregyházi a gazdája, de patikája lesz neki Újfehértón, csak nem mentik fel, aztán sokat dolgozik és most beteg, pedig olyan jó kosztot főzet a betegeknek, de most alighanem ő is malarias lesz, mert fekszik szegény.

— Menjünk hozzá...

Furcsa falépcsőkön mentünk egy emeletre. Kicsiny olasz szoba. Katonaágy, néhány láda. Az asztalon két kaszapenge. Ott künn megered a nehéz eső és valami sajátságos hangulat borul a szobára.

Hirtelen csattogás támad a levegőben, aztán éles, vijjogó sikoltozás. Itt van a sirokkó. A ciprusok koronáját lealázta a földre, És megalázta az embert. Lefátyolozva, álarccal járnak az orvosok és az őrségen álló katonák. Maláriában fekszik mindenki. Csecsemők és aggastyánok vergődnek az utcákon. Ott künn az a távoli kórház azokat a katonákat őrzi, akik már nem gyógyulnak meg. Molnár gyógyszerészt is leverte a malária, az egyetlen magyar tisztet, ki sok harcot vívott magyar betegeinkért. Később megtudtam azt is, hogy magyar látogatásomat Molnár Gyula szenvedte meg, a cseh kommandáns valósággal üldözte. 53 C. melegben vánszorogtam én is az utcán. Hol van ettől a leMBERGI 40 fokos hideg?! Mennyit bír el a szervezet? Úgy érzem: agyam szétfőtt, izmain lefolytak a csontokról, vérem zubog, mint a víz a katlanban, öntudatom halványul... leülök az utcán a porba... a gondolat megszűnt. De szemem lát. Egy sebesült katona recemunkát csinál

ott egy verandán... öntudatom visszatér és visszavezet a virágos kórházba, hol sokszoros sodronyhálók védik az életet a malária szúnyogok elől. A szörnyű forróság felégeti az idegeket is.

Az orvosok maguk is mind betegek. Nincs, aki helyettesítsen. És olvassák a magyar lapokból: Urmánczy Nándor képviselő támadta a Sanitets Schefet, hogy nem menti fel az orvosokat. Ezekben a napokban 700 orvosa van az Isonzó Had-seregnek. Porszem se a tengerben. Akiket felmentenek, azok helyett nincs utánpótlás.

Malária-gyanús vagyok. Visszatérek Udinébe, ahol a parkettgyáros villájából beszállítanak az Ucceli járványkórházba és az orvosok megállapítják a tropika maláriát. Meglátogat Hellebrondtné és Bissingen grófné és egy Koleszáné nevű ápolónőt rendelnek mellém. Betegségemet bejelentik Thomán tábornoknak. Nincs külön szoba. Be kell mennem egy terembe, mely tömve van vérhas és maláriás ápolónőkkel. Még három orvos is fekszik egy sarokban gyötrelmes kínokkal. Nemcsak testileg, hanem lelkileg is nyomorult vagyok. Fehér lepedővel letakarva, hordágyon szállítottak ide lakásomról és hallom az utcán, ahogy átkiáltanak: meghalt a magyar kisasszony? Maruti?

Hólyagos himlősök is érkeznek százával. Előbb Ulreich dr. kezelt, azután Elek Pál.

De jöttek dr. Jenny Géza, a kiváló ezredorvos és a jószívű Rieffler őrnagy, akik Szabó Elemér távollétében intézkedtek, hogy azonnal külön szobát üritsenek számomra. Így kerültem ki e szörnyű helyről. Hírét hallom, hogy Balthazar és gróf Mikes püspökök látogatták meg a honvéd-kórházat, nemrégiben pedig Augustza főhercegnő, de én nyomorult beteg vagyok.

Betegágyamhoz eljutnak a hírek mégis. Szept. végén parancs jött, hogy a kórház készítse elő magát esetleges visszavonulásra, még pedig kocsi-

kon, mert vonatok a katonák szállítására kellene.

A csehek ellenünk lázadtak a fronton és a katonák között is mozgolódás van fegyverletételre. Palmanovára gondoltam, ahol már észleltem ilyen tüneteket.

Udiné fölé okt. 4-én 22 repülő jött. Az állomásra is bombát dobtak. A repülőtéren felgyűjtottak 40 gépet, 2 hangárt és a műhelyt. Több halottunk van. Az utcán a nép sikoltoz és pincébe bújik. Repülőink gyöngék, nem bírják a versenyt, de egy katonánk fegyverrel lelőtte a gépből az olasz pilótát.

Okt. 4-én azt a hírt hozzák, hogy békeajánlatot tettünk az olaszoknak. Telefonutasítás jött a kórháznak, hogy a béke hír felett a legénységnek nem szabad örömet nyilvánítania.

Thoman tábornok előbb úgy gondolta, hogy amint betegségem annyira javul, Lovianába fog eljuttatni üdülésre. De a tenger felől nyugtalanító hírek jönnek és a tábornok úgy intézkedik, hogy betegségem lefolyását a szép gesztenye erdők közt. Cividale del Friuliban várjam be. Búcsút veszek a művészetek szépséges városától és szenvedéseim színhelyétől. Két tiszt kíséretében október 7-én elutaztam Civaldába. A kocsiból visszaneéztem. Dr. Ulreich és Lumnitzer orvosok akkor kattantották el a fényképező gépet.

Nem beszéltem még az olasz harctéren látott katonasírokról. Szálljon vissza hát lelkünk a világháború hősi halottaihoz.

Láttam díszes, művészi alkotásokat és láttam a földdel egyenlőre taposott sírokat, melyek felett csak egy madár énekelt. Láttam ezreket aludni, tízezreket álmodni a névtelen tömegsírokban és láttam magas bérceken, rejtett völgyekben magános halmokat. Társtalanul, egyedül, messze a

hazától. Láttam temetőket, melyek felett a talajvíz szomorú, bús nézésű tavakat képezett és a kis keresztok teteje fájdalmasan intett felém. Ezek a halottak üzentek valamit. Láttam nagy, élő vizű tavakat, melyeken sirálymadarak szálltak, nádasok susogtak és odalenn sok magyar katona aludt. Láttam sírdombokat hómezők alatt, hol nagy orosz szelek tomboltak. Láttam pálmák, mirtusok tövén halmokat, hol a sirokkó zokogott. Láttam magyar cserfák tövén, hol a nemere sírt. Oh, -mennyi változatban láttam a nagy álmot! Hányszor állottam távoli harctereken egyedül a csendes sírok mellett, azok helyett, akiknek itthon a könnye hull, mert elképzelni sem tudják, hol fekszik a kedves halott. Van-e ott virág? Van-e közelben falu, város, ember? Harangszó vájjon zendül-e ott?

Ezeket a távoli sírokat kerestem közel két éven át. És lefogtam a szemét és elkísértem utolsó útján a magyar katonát. Sírhelyet kerestem neki. Az előre megásott sír gödrökben az élő katonák a felgyülemlött talaj vízben fehéreneműiket mosták, pacsolták.

Esőben, sárban, viharban, félig megfagyva vagy szörnyű melegtől alélva, de mindenütt szakítottam időt, hogy felkeressem a katonatemetőket. Ceruzával írott, esőtől fakult felírásokat vizsgáltam könnyes szemekkel. Milyen nagy gonddal látogattam őket! Hányszor tárgyaltam érdekükben tábori lelkészekkel, kórházi és más katonai parancsnokságokkal!

Azt hiszem, az egyes, magános sírokon kívül, amelyek itt-ott domborulnak az olasz harctéren, mintegy 35 rendes temetőt látogattam meg. 35 olasz katonatemetőnek sok ezer magyar sírjáról már nem számolhatok be. Itt-ott villannak emlékembe egyes részletek. Megpróbáltam összeszedni. Talán valakinek így is kedves lesz. Legalább egy

hangulatkép, egy rezdülés attól a sírtól, ahol hős halottja alszik.

San Vito ál Tagliamento 1918. A temetőt akkor rendezték. Április vége volt. Mindent elborító szörnyűséges sárban mentem oda Bombeiles grófnővel. Ő csizmában, én félcipőben. Azt hiszem, van néhány km. a várostól. Ciprus sétány vezet a bejárattól a temetőbe. Rásüt a tavaszi nap a sártengerre. Orosz foglyok rendezgetik, lapátolják a temetőt s csodálkozva néznek rám, amint végig úszom a felhígult talajt. Kik nyugosznak ott, írás nélkül elfeledtem, de akkor én fogtam be a szemét egy utolsó pillanatban is öreg édes anyjáért imádkozó, szomorú életű magyar katonának.

Kecskemétről, özv. Horváth Lajosné fia nyugszik ott.

Persiana, Cintocaomaggorie. Május. Virágnylás. Nagyon fáj, hogy nem emlékszem részletekre. A 12. számú mozgó tábori járványkórház halottjai nyugszanak itt. Dittrich Ottó csanád egyh. m. r. k. tábori lelkész állott halálos ágyuknál. Betegeihez való szeretetét külön is ki kell emelnem. A Jendrassik-klinika magyar orvosai dolgoztak itt éjjel-nappal. Egyike ama kevés kórháznak, ahol a magyar nem volt árva. Dittrich Ottó temet s vele megyek. A sírok valami okból nem keresztben sorakoznak egymás után, hanem hosszában. A fehér csipkés halotti ing megvillog az olasz napon. Beszentelik a sírt. Egy halottal több s nem-sokára kihajt felette a virág.

Palmanova. Augusztus. Szörnyű forróságban tombol mindenféle járvány. A várdombokon messze kívül fekszik a temető. Hatalmas kőkerítésen belül a sírok. Dr. Herz losonci orvossal sétáltam oda egy tikkasztó estében. Fiatal ciprusültvények. Némelyek kitörve. Itt van a civil temető is. A végében egy épülő kápolna. Palmanován harangoznak nyári estében és a halottak haza

üzennek. Dudva és gyom mindenfelé. A piavei ofenzíva óta új halottak magyar földről: Kiszelák József, Pombe D. Küküllő, Nóvák I. Csécsény, Kucora István Torontál, Lipovszki M. Nyitra m., Kaplányi Miklós Szabolcs, Filip M. Máramaros, Maj ercsik J. Nyitra m., Pehlang J. Veszprém, Fleischmann J. Budapest, Végh I. (Kiskunhalas?), Balázs L. Újpest, Kovács S. Balmazújváros, Biró R. kadettasp. Székelyudvarhely.

Cervignano. Különösen gondozott sírok. A várostól távol van a temető. Világos, tiszta magyar feliratok, a katona neve, vallása, születési helye, éve és ideje. Hasonlót nem láttam. Vác Oszkár r. kath. táborig. lelkész szép érdeme. Augustus van. Dühöng a járvány. Pasic Muslija mohamedán pappal megyek a temetésre és úgy leköti az idegen szertartás, hogy rám esteledik, amíg néhány magyar sírfeliratot lejegyzek: Fazekas János I. R. 34., Flórián Zoltán népf., Fedszinger János trén Kispatakról, Posztobágyi János huszár Gederlak, Bonta György I. R. 64. Macsóról, Deme József 32. honv. Miskolc, Mayer Ferenc H. I. R. 1., Molnár Jenő I. R. 71. Guta, Vajda József H. I. R. 20. Sormás, Gyukits R. I. R. 61. Mélynadás, Schein Leop. I. R. 61. Nagyzsám, Rehák János 31. honv. Urmény, Stojanovits János tüzér Budapest, Kozma József I. R. 48. Hegymagos, Fehér István trén Dunaföldvár. Ezeknek a sírját láttam itt az alkonyatban. Az aquilejai úton is van egy civiltemető, ott is sokan nyugosznak.

Udine, a „Reservespit. 3. Laibach”-i kórház temetője: egyike a legrendesebbeknek. Tréfil István r. kath. táborig. lelkész érdeme. Közvetlenül a kórház mellett. Síkság. Amott távol az Alpok hegyláncolata. 1917. októbertől 1918. júliusig 520 halott. Külön helyen a tisztisírok. Van 4 nagy tömegsír is. Itt állók Rózsa Károly tüzérhadnagy sírja mellett, akit Budapest Angol-u. 23-ból sirat

valaki. Sok, sok méh döngicsél körülöttem, amint a kis házitemető rózsáktól koszorúzott padján ülök. Itt nyugszik még 1 ezredes, 3 alezredes, 8 őrnagy, 10 kapitány. Itt ápolt Augustza főhercegnő is. A tábori lelkész épen temet és ami feltűnik: tisztelgő katonák kísérik a koporsót. Göröngyöt dobok én is.

Udine a nagy temető. Július. Egy olasz fogoly orvos temetésére megyek. Gyönyörű pompával temettük! Kivonultak az összes parancsnokságok. Rémes melegben gyalogoltunk koporsója után. A temetőről nem irok, mert az oly pompás és gazdag szobrászati emlékekben, mihez hasonlót csak olasz földön szoktunk látni. Krematorium is van. Ilyent már láttam Milanóban.

Barco. Kicsiny olasz falu. Nagyon árvák itt a magyarok. Magyar pap kieszközlését kéri tőlem. Balázs gyógyszerész sokszor sikra szállt értük. A temető akárcsak otthon. Közbul áll a templom egy alig észrevehető halmon. Körülötte néhány sirhalom. Virág rajta. Játszó gyermekek, vadrózsa bokrok. Oly fáradt vagyok. Lefeküdtem egy fa árnyékába egy júniusi d. u., hogy erőt gyűjtssek a közelgő piavei offenzíva szörnyűségeinek elviseléséhez.

Latisana-San Michet. Emlékszem, kocsin mentem. Május volt. Meleg. Úgy volt, hogy Kanyó szabadkai r. kath. tábori lelkésszel találkozom ott. Nem sikerült. Hatalmas nagy temető, egy horvát pap zavarja elmélyedő sétámat. Idegesen ide-oda kalauzol s emiatt összezavarodtak emlékeim a nagy temetőről.

Portogruaro. Igazi olasz kép. Májusi nagy sárban, fenséges platán utakon megyünk Báron ref. tábori lelkésszel, aki valahonnan Budapest mellől való. A platánsoron napsütötte padok. Szerelmes magyar tiszt beszél egy barna leánynak. A temető bejárata oszlopos nagy csarnok, mely különösen

hat a sötét *platánok* között. Árkádos kripták, művészi emlékek után, a temető hátsó végén átmenve, ott fekszenek a katonák, inkább egy zöld pázsitos mezőben, ahol daloló katonák dülnek a füre.

San Stino di Livenza. Dr. Jankó aradi törzsorvos kísér. A Livenza partján tovább haladva, gránát ütött, össze-vissza lyuggatott templomtorny mellett megyünk. Május van. Ugy emlékszem, hogy a temető még kezdetleges. Dr. Schäfler a parancsnok, ezt mondja:

— Nem tudok temetőt látni... Most vagyok itt másodszor. Ne menjen temetőkbe, annyi bánat van egy katonasíron...

Az erős, kemény katona szava remeg. Csak egy korai napsütés emléke maradt nekem a livenzaparti temetőről.

Motta di Livenza. Jaj Istenem! Repülők jöttek és nem tudtam elbújni a sírdombok között. Június volt. Két temető van. Oly gazdag mindkettő! A templom is kórháznak van berendezve, azonkívül a front szállította a halottakat. A temetők rendezetlenek. Az országút szélén vizes árok mellett, szabad mezőben, kerítés nélkül. Egy júniusi alkonyatban jegyeztem könyvembe a magyar hősök nevét. Éneklő magyar katonacsapat jött az országúton és nevetgélve kérdezték egymástól: — A' mit csinál ott?

Magyarul feleltem kíváncsi kérdésükre, mire a híd nélküli széles vizesárkot valamennyien átugrálták és gyülekezést tartottunk a magyar halottak mellett. Többször is eljártam a mottai temetőkbe, de a repülők elől mindig futnom kellett. Itt temettünk négy repülőtisztet is egyszerre.

Oderzo. Június. Ez a legszomorúbb temetőm. Ide hordtuk a Piave halottjait. Platánfák során sétáltam oda egy német-cseh Feldrabbinerrel és segített nekem a sírfeliratokat jegyezni. Magas kő-

kerítés, csukott vasrácsos kapuval, amelynek kulcsát előbb el kell kérni. Gondozatlan, dudvás, gyomos temető, sok magyar sír benne. A Feldrabbinnel próbálunk elbújni a repülők elől. Kóvályognak, bombáznak, srapneleznek a halottak felett. A közeli kórházat kerülgetik. Én segíték dr. Harsányi századosnak, hogy sírhelyet keressünk, koporsót szegeztesünk az erdélyi kedves hadnagynak, László Miklósnak. Ide temettük Gosztonyi Sándor tüzerütegparancsnokot is. Ágyuk bömböltek, kis madarak énekeltek, sohase felejttem el ezt a temetést.

Cividale del Friuli. Ott van a gesztenye erdők között. Mikor a tropika betege lettem, itt gyógyultam meg a hegyek között. Dr. Dvorszky kórházparancsnokkal és Uitz Mátyás szegedi piarista tábori lelkésszel kocsin mentem a temetőbe. Október. Ónos, bús, hideg eső. A várostól másfél km. az udinei úton A bejárat egy érdekes kápolna; alatta halottas kamrák, utána civiltemető, földalatti kripta folyosó tele vízzel, csolnakázni lehetne. Elöl olasz tiszti sírok. A civiltemető mögött van a katonatemető, amelyet az olaszok kezdtek és cementsírkövet állítottak minden katonájuknak. A Stat. kom. alatt nagy volt a rendetlenség, de Dvorszky és Uitz fellépésére minden cividalei kórház külön részt kapott a nagy temetőből a négy sarokban. Közül lesz majd a közös síremlék. Egyszerre több pap is temet. Csuka Sándor pápai hőst kísérem utolsó útjára. Koporsójánál hat katona tiszteleg. Az 1917. novemberi offenzíva után a vidéken elesett halottakat a németek ide hordták. Itt találtam: Hapka J. I. R. 12., Buda Kristóf I. R. 5., Tóth Sándor I. R. 19., Kendri János 53. Feldart., Janosch Holló Feldh. 1. (Holló János?). Itt van a sírja Beoszeorményi kapitánynak, aki az 51. A. K.-nál egy német tábornok adjutánsa volt és Cividaleben a tábornokkal együtt

lelőtték orozva egy ház ablakából, amelyet megmutattak nekem is.

Az 1608. sz. tábori közp. maláriakórház halottjai közül megnéztem az alábbiak sirját:

Blatnik Imre Nágocs, Hampel Károly Nagybecskerek, Takács Lajos Naszály-Komárom, Fleck József Baksófalú, Sárady Dénes Szélcarkan-Budapest, Horga János Zerenádas, Nagy Ferenc Csanakhegy, Róth János Bolkács, Vizsi (Visi?) Antal Nemesszentandrás, szüleinek ötödik elesett fia, Herczeg Ferenc Hódmezővásárhely, Zeida András Vámosmikola, Biró András Bélfenyér, Ágoston Menyhért Dombrád, Jankó János Mocsa, Hontz István Nagybakonyvég, Fülöp Sándor Vas m., honnan elszármazott Ausztriába.

San Giorgio di Nogaro. Tüzes, sirokkós, járványos szeptemberi napok. A malária végigsepeí a harctéren. Molnár Gyula új fehértói gyógyszerész kísér a temetőbe. Ő is lázas, én is. A fehér sírkövek közt szédelgünk. Keressük a neveket. Leülünk egy faragott kőpadra. Az olaszok kezdték ezt a temetőt is. Lapályos. Kemény kőkerítés. Új facsemeték. 4—500 olasz sír, cement keretben, cement keresztet. A papírra írott nevek celulloiddal lefedve. Több kereszt név nélkül, csak számmal ellátva. Az olasz sírokkal átellenben a mieink. Nincs feliratuk. Az etapp. stat. com. mulasztása. Derékig érő nedves fűben kutatjuk a névtelen sírokat. Névvél ellátott sírt csak néhányat találtam: Bajko Johann trén, Grüner József Inf., Loboszki Péter?, Csermák József I. R. 21. Az elmosódott nevek másolásánál lehet egy-egy betű tévedés.

Harmincöt olasz katonatemető szívfájdító sok emlékének csak töredékei ezek. A komoly, a hivatalos feljegyzések elvesztek a visszavonuláskor. Akinek halottja van ott: kedves annak egy futó felhő is a kedves sír mellől. Hát én csak azt hozok itt. Szomorú nagy igazság, hogy a magyar sí-

rok felirata 1—2 temetőtől eltekintve, német. Hogy melyik a magyar sír, azt csak úgy tudhattam ki-nyomozni, hogy volt alkalmam a halotti anyakönyveket átnézni, ott is száználmasan elferdített családi és helységnevek. Fájt a szemem és a szívem, amíg nézegettem. Fájt a kezem, hogy ki nem javíthattam, de a tábori papok ezt ritkán engedték, mivel a betegek fej cédulája szerint kellett a halottat elkönyvelniük. A fejcédulákat már a legelső felvételnél hibásan írták s így került sírjába is. Jaj, mennyi szomorú tévedés származott ebből! A családok fájdalma tovább sajog. Igaz szeretettel kérek mindenkit, hagyja pihenni kedves halottját ott, ahol eltemetve van. Sajnos, afelől sem lehetne feltétlenül bizonyos, hogy annak hamvait hozza haza, akit keres. Tudok esetet, mikor a halottkezelők csak úgy, Isten nevében, találomra adtak ki bizonyos név alatt temetendő halottat. Az esetet feljelentettem. A hadtáp területén talákoztam egy magyar úriasszonnyal, egy édes anyával, akinek nevét szándékosan elhallgatom. Ekzaltált bánatában mindenkit megvesztegetve ásatta fel a katonasírokat és foszló koponyákról, a hajszínéről akarta felismerni régen alvó fiát. Szétömlő kezekén a családi gyűrűt kereste. Így kereste a gyermekét. Megrendülve és megijedve hallgattam szavait. A halottakat ne keresse senki kutató szemével. Keresse és szeresse lelkével. Én láttam őket székely fenyvesekben, galíciai hómezőkben, sirokkós-pálmás síkságokon és kősziklák kő-sírijában és tolmácsolom a halott katonák kérését:

Hagyjatok pihenni minket!...

A hősi halottak után búcsút veszek a művészetek szépséges országától, gyönyörű emberbaráti munkám és emberfeletti szenvedéseim színhelyétől, hogy szembe nézzek a történelmi tragédiák utolsó, mindent elsodró fergetegével.

Ősz van már, október 7. Az elsodort falevelek is elpihennek valahol a kertek alján. Én is pihenek Cividale del Friuliban, az 1608. malária centrum Spitalban. A kórház parancsnoka, dr. Dvorszky Lajos, kinek felesége is ott van. Itt köszönöm meg nekik azt a sok jóságot, mellyel betegségem alatt elhalmoztak. A kórház tisztikárában magyarok Uitz Mátyás táborigazgató, piarista tanár, dr. Deák András Pécs, dr. Klein Vilmos Brassó. Kezelőorvosom dr. Besen Arye.

írásaimban sok szó esett csehekről, kik általában inkább akadályoztak a munkában. De akadtak kivételesen jóságos, előzékeny cseh parancsnokok, kik éppen magyar katonáim érdekében sok jót tettek. Nevüket is szívesen felemlíteném, de elfelejtettem. Volt egy kórházam, ahol — nem akarok visszaemlékezni, milyen felekezeti — de magyar táborigazgató, könnyelmű ember volt. Ivott, kártyázott, kalandok után futkosott. Az első és egyetlen táborigazgató, aki nem állotta meg a helyét. Be is jelentettem, ahol kellett. A könnyelmű pap helyett a cseh kommandáns járt velem, hogy a magyar katonák panaszait felvegyük.

Közel két évet töltöttem a harctéren. Már a német szó is könnyebb volt. Mindenütt felkerestem a csapatokat, de ezeknek nevét, számát sohasem jegyeztem fel. A parancsnokok mind előzékenyek voltak és lehetővé tették a katonák kihallgatását. Azt is hallottam, sokan félték, miket ír meg a magyar újságíró. Munkám nagy része mégis kórházakban zajlott le, hiszen ott volt leg-sürgősebb a segítség.

Cividaleban kaptam az Országos Hadigondozó Hivatal 58.033. 1—918. sz. iratát, hogy kitüntetésem ügyében nevezzem meg a helyeket, ahol dolgoztam. Jó néhány kitüntetés ért, de erre nem került sor,

Idegeim már nem tudtak lepihenni és az orvosok tilalma dacára, Cividaleban is dolgoztam, mikor nem voltak maláriarohamaim. Itthon is évekig gyötört a láz. Egyszer a Népligetben össze is estem az úton. Az emberek kikerültek, megnéztek és ott hagytak. De jött egy vörös katona, aki felemelt és hazavezetett, dr. Lörenthey Imre egyetem tanárnéhoz, ahol laktam. Az emberek részvétele miatt fényes elégtételt kaptam. Az útban az ismeretlen vörös katona feleségül kért tisztességgel.

Cividaleban felkeresem a többi kórházakat is. Az Isonzó Hadseregben mostanig 250.000 maláriás volt, a 1608. sz. kórházban pedig 10 hónap alatt 56 ezerét kezelték. Dr. Dvorszky nagyszerűen vezette ezt a hatalmas intézményt. Ő és felesége voltak a lábbadozó magyar tisztek társasági központja. Uitz Mátyás, a közkedvelt tábori lelkész, Rimely Sándor kapitány, dr. Széli Lajos kapitány, aradi bíró társaságában kirándulásokat tettünk. Az orvosok maguk is vitték a betegeket a hegyekbe. Gyönyörű vidék. A lombos gesztenye erdőket nem tudom elfelejteni. A Natisone keresztülszeli Cividale várost. Magyar mérnökök építették a folyón átvezető Diaboló hidat. Szédítő mélységben zuhog a kék vizű ár, mely fölé merész erkélyek, őszi bíborlombok közé ékelt tornyok és villák kapaszkodnak. Legszebb a táj a Longobard kápolna körül. Évezredes műkincseket rejt a kápolna és október 30-án még beírtam nevemet a kitett emlékkönyvbe.

Mivel a Piavenál minden ruhafélém ott veszett a gyors menekülésben, siettem bevásárolni Cividaleban. Ruhát, fehérneműt jól tudtunk venni az olasz lakosságtól.

Hol komolyan, hol tréfásan mindig arról beszélünk, hogy fogunk menekülni. A kórház tisztikarában a csehek csak csehül beszéltek. Dvor-

szky parancsnok ezt megtiltotta, mert tisztietkezésében hivatalos társalgási nyelv a német. Ettől kezdve egy szót se beszéltek. Dacos némasággal étkeztek és igen nyomott volt a hangulat.

Október végén elmentünk, ahogy viccesen neveztük, egy próbamenekülésre a karfreiti hegyekbe. Útközben San Pietro mezején egy albertfalvai repülőgép roncsait találtuk és egy halálsápadt magyar pilóta ült a romokon. Segítségére siettünk. Útjuk célja térképfelvétel volt visszavonulás esetére.

Amott egy híres sziklabarlang templom, melyben ezer számra hevernek a levelek a jó Istenhez címezve. Olaszországban ez szokás. Magyar levelet is sokat láttam.

Az erdőben, pihenés közben utolsó pillanatban vert le egy skorpiót egyik orvos a lábamról.

A kórházban a hangulat egyre nyomottabb lett és izgatottan tárgyalták a beteg tiszték is a Wilson-féle pontokat. A betegek nyugalmára vigyázni kellett, de az urak titokban csomagolni kezdtek. Hadvezetőségünk e napokban elrendelte az állatok rekvirálását. Láttuk egyik faluban, mikor a katonák elhajtották, az egész falu népe sírva, átkozódva kísérte ki az állatállományt. Olyan nehéz lett a szívem, de a nép, áthaladó kocsink után is szitkokat kiabált.

A magyar újságok elmaradtak, de osztrák és cseh lapok még jártak. Október 24-én egy szabadságos katona hozta a hírt, hogy a horvátok Fiúmében lefegyverezték a honvédeket.

Egy másik szabadságos katonától gesztenyét küldöttem Budapestre Endes Miklós kúriai bírónak. Így telegettek a napok, hol szórakozással, hol maláriarohamokkal.

25-én az utcán katonáink leszedik a távíróhuzalokat. Miért? Ők se tudják. 28-án azt hall-

juk, hogy a Piavénál áttörték a frontot az olaszok és öt kilométerre bejöttek.

Ugyanakkor azt halljuk, hogy harmincötezer foglyot ejtettünk odalenn.

Október 29-iki keltezéssel a tábori lelkész értesítést kap, hogy a tábori főpapi hivatal San Vito al Tagliementóból Laibachba költözött. Mi ez? Kézről kézre jár az értesítés és a tisztek egymás tekintetéből akarnak többet tudni. Az első és egyetlen hivatalos jel, ami mond valamit. A többi merő ellentét. A harctér felől teljes tudatlanság, kósza hírek, melyeknek nincs gazdája. Hazánk felől a fiumei zavargás az utolsó hír. Úgy maradtunk a hegyek közt árván, sehonnan semmi biztos hír. Rimely Sándor kapitány és én vállalkozunk, hogy bemegyünk Udinébe biztos hírekért a honvédkórházba.

Kocsin mentünk. Egyre több teherautó jött szembe velünk. Megrakodva emeletnyire. Piros stráfos urak ölében cók-mókok, egyik aranygalléros egy piros paplant borított magára. Mint a kifröccsent vér, úgy villant az országúti iramba. Jaj, de furcsa, mintha futnának! A kapitánnyal egymásra néztünk. Mi ez? A front felől erős ágyúzás hallik. A „Reservespit. Nr. 3. Laibach” mellett megyünk.

— Nézzünk be ide!

Beküldöm az őrség egyik legényét, hívja ki a tábori lelkészt. Tréfil István, arca színéből elváltozva, remeg egész testében.

— Mi az?

— Nem tudnak semmit? Íme olasz kollégám, kinek most adom át a kórházat...

Egy mosolygó, ragyogó arcú fiatal pap köszöntve hajlik felénk, torkunkon megakad a szó.

Most már vágatva megyünk Udine felé. A vágatás egyre nehezebb. Az út el van állva, civilek nevetgélnék, katonák káromkodnak, telefo-

nokat vagdosnak, autók puffognak, emberek szaladgálnak. Már nincs miért kérdezni semmit. Eleget tudunk. A jól ismert honvédkórház lépcsőházában beteg tisztek tolonganak, tisztiszolgák csomagokat cipelnek. Az irodaajtó hátravágva, a Topó előcsarnoka üres, az ebédlőben szőnyegek felrúgva, a folyosókon hideg szél süvölt. Az orvosok lent állanak az utcán szolgálati övvel, köpenyben. A kapu alatt teljes felfordulás képe látszik.

Egy szegény magyar anya lépcsőre roskadva sír, most érkezett Magyarországból beteg fia látogatására. Fia a halottaskamrában, a kórház pedig útban. A szerencsétlen asszony könnyek nélkül révedez. A homonnai apácák, kik már az orosz uralmat is átélték, nem mehetnek Fiúméba anyaházukba. Isten nevében maradnak és ánolják sebesültjeiket.

— Isten velük, kedves honvédek!

— Isten velük! — kiáltanak ők is és mi rohanna érünk Civalaléba, ahol csendes és nyugodt minden. Megsúgjuk a parancsnoknak, miket látunk Udinéban. A törzsorvos határozottan szól:

— Én nem kaptam parancsot! — és a szomszéd városból már nyakra-főre menekült mindenki.

Ez történt október 30-án délután. Nyolc óra-
kor megjött a parancs, hogy az 1608. sz. tábori kórház visszavonul.

A betegek már lázalmukba merültek, semmitse tudnak. A parancsnok este 10 óra-
kor tisztierkezletet hív össze, melyre a kórházban ápolt tiszteket is meghívják. Jelen vagyok én is. Eldöntik a kórház sorsát. A betegek közül, aki akar, ott marad és átveszik az olaszok. Hadifogságba kerülnek. Aki akar, útra kel. Az úttervet a karfreiti kirándulás nyomán elkészítik és kora reggel kihirdetik a betegeknek, hogy a kórház indul. Betegen in-

dultam én is. Uitz tábori lelkész ezen az éjszakán még eltemeti a kórház öt halottját gyertyavilágítás mellett.

A parancsnok felesége, Deák dr. felesége és gyermeke, dr. Gerlóczy Gézané egy másik kórháztól kis fiával és én kerültünk egy roskadásig megrakott kocsira.

Én is felpakolom a Piave után újonnan vásárolt holmimat, amivel otthon új életet kezdek. Irataim egy külön ládát töltöttek meg. Végül egy kis bádóg mosdótál. Ezek az én útipoggyászom.

A többi kórházban a visszavonulási parancsra feloszlott minden rend. Mehet mindenki, egészséges és beteg, ahová akar, saját felelősségére. A járványkórházak szerencsétlen betegei szétfutottak és a kórházak élelmiraktárait kirabolva, rumban, borban gázolva dorbézoltak legtöbb helyen.

Dvorszky törzsorvos erején felül azon igyekezett, hogy kórházát összetartsa és kivezesse az olasz földről.

Izgalomtól, virrasztástól fáradtan okt. 31-én reggel 6 órakor indult a felejthetetlen menet. 900 malarias, sárgaarcú, gyöngge testű, nyomorult beteg katona, ingadozó testtel; mintegy 100 tiszt, orvosok, ápolónők, irodaszemélyzet és mintegy 100 darab állat, vegyesen: tehén, disznó, juh. Ott maradt egy beteg magyar ápolónővér, akit külön szobába helyeztek. Egy olasz és egy cseh orvos, a betegállományból, vállalták a kórház gondozását, kiknek részére megfelelő élelmiszert és önként jelentkező ápolókat hagyott a parancsnok. Megrázóan fájdalmas kép volt, amint a szépséges tábori kórház vöröskereszt-lobogós kapuján megindult a sereg. Egy végeláthatlan, kísértetszerű menet, sárga arccal, végtelen fájdalmú szemekkel, amint a fejre húzott barna kórházi ágypokrócból kimeredtek az ismeretlen tatra. Sokan már a kapuban ösz-

szeestek, azokat visszavitték a betegszobákba. A többi, tiszt és közlegény, ezerén felül, orvosai vezetésével, megindult. Az ápolónők kininnel fölsze-
relve. Oh, irgalom Istene, micsoda menet! Mindenki csak legszükségesebbjét vihette, mégis, több mint ezer embernek, mennyi csomagja gyűlt össze?! A szekerek emeletmagasan megrakva, de nincs elég lovunk tehenünk. Szamarakat rekvirálunk ezen az éjszakán s a betegek öntestüket se bírva, szekereket fognak el az úton s összerakott csomagjaikat közösen vontatják az olasz utakon, hogy megfájdul a szíve, aki nézi. Az állatok lihegnek, bár lépésben haladnak a szekerek, hogy együtt mehessenek a gyalogos betegekkel. Aki csak teheti, leszáll a szekerekről, csak a gyermek asszonyok maradnak fenn. A többi gyalogol mind. Ezer embernek könnyebb, mint egynek. Viszi őket a tömeg ereje és mentünk, mint egy test, egyik vonzotta a másikat. Némelyik beteg egy zsák lisztet visz a hátán s térdei roskadnak, de ő tudja már, mire jó a liszt, ha jön az éhség. Tésztát gyúr az első árokban s tíz percig parázson süti kenyerét. A másik katona muffot kerített. Sárga arca rémesen világít, de a muffot mellére szorítja. Az első délelőtt sokan kidülnek, elmaradnak az utak vízmosta partjain s jelentik, hogy visszatérnek Civalaléba.

Egyik „Schlacht depo”-ból hajtják a marhákat s betegeink közé tódulva, ember, állat ordít, bömböl, kiabál. Nagy durranások, hatalmas robbanások hallatszanak nyomunkban. Robbantják a löszerraktárakat valahol. A fekete füst vastagon ül a hegyek ormain. Minden durranás serkentés az előbbre jutásra s katonáink a szembejövő civilek szekereit, lovait elfogva, újra meg újra felrakják csomagjaikat, melyeket már alig bírnak. Százával a hátizsákok egy szekéren. Véres, barna, piszkos, foltok keveréke.

San Pietrón utolértünk egy telefonszázadot, mely ott táborozott hatalmas tüzek mellett. Az 1608. malária-kórháznak egyik fiók-kórháza volt San Pietrón tiszta újon felszerelve, sokszor kikocsiztunk oda, hogy lássuk a haladást, ime a sanpietroi csőcselék most cipeli szemünk láttára a drága lepedőket, görnyed a hátuk a fosztogatás terhétől. Szemünkbe kacagnak. Katonáink hol dühösen, hol tréfásan elégetik líráikat

Temetési tempóban, de haladunk a Natisone csodaszép völgyében. A betegek színe sárgább a hervadó leveleknél. Vékony nyakuk oly hosszúnak tetszik. Tiszt és baka együtt botorkál, nem emeli már a lábát, csak húzza kocogva. Elegáns autók puffognak tova a kísértetek között. Piros bélésük mintha tűz volna. Egyik autóból egy katona alakja hajlik kifelé és előzékeny udvariassággal szalutál a sárga kísérteteknek.

— Boroevics! — adják tovább a szót a tiszték s végig fut a szó a betegek során.

Boroevics köszön névtelen katonáinak október 31-én délelőtt a karfreiti hegyek között és tisztjei közül, a névtelenek közül, nem viszonozza senki. Mi történik itt? Ott az udinei Cadorna-palotában pár hónap előtt fogadott a hadvezér s szavaiból annyi bánat érzett akkor. Ime, milyen hatalmasok a kísértetek! — nem fogadják a magasságos üdvözlétet, pedig akkor még senki se tudta, hogy minden elveszett.

A hegyek között néhány falun keresztül időnként kis vágányú vasút közlekedett. Stupizza vasúti állomásnál étkезünk. A magunkkal hozott kész ételeket esszük. Az állomásépületben van határőrségünk. Mutatják a könyvet, kik menekültek itt keresztül előttünk. Többé nem írja fel senki. Menekül az őrség is.

Egy osztrák Schwesterünk visszaszökött Cividáléba. Szerelmes volt egy olasz fogoly betegbe,

ahhoz tért vissza. Hamarosan utólérünk egy olasz hadifogolycsapatot, kiket lefegyverezve visznek a határ felé. Az úton összekeveredünk, csodálkozva nézünk egymásra, egyik se tudja, miért megy a másik. A hegyek között a Natisone mellett leesett repülőink csonka teste meredt felénk. Immár átjöttünk az Isonzó kis patakján is. Ausztriába értünk. Már nem kacag szemünkbe a lakosság. Karfreitban vagyunk, ahol a nép ugyancsak csomagolt, velünk együtt igyekezett menekülni az olasz elől, melyről senki se tudta, üldöz-e és mennyire van. Pihenés nélkül akartunk tovább menni a rejtelmes éjszakának, de nem bírták a terhet az állatok és nem bírták a beteg emberek. Legyen ami lesz! Táborot ütöttünk. A különböző utaknak találkozási helye volt Karfreit és a menekülő katonaság meglepte minden talpalatnyi földjét. Ezen az éjszakan belesodródunk a tábori élet forgatagába, mely még 14 napon át vitt magával.

Az utcákon emberek és állatok ezrei vergődtek. Tüzek égtek, ökröket nyúztak, sütöttek, vérpatakokon nyugszik cók-mókunk. Kézenfogva vezetnek az urak valami rögtönzött „tisztietkezde” felé. Egyszerre tüzfénybe borul az egész táj. Világító rakétákat adnak le az olaszok és a pokoli fény embert, állatot megvadít. Tisztiasszonyok, gyermekek sírnak.

Csdcseries és Schwarzenberg ugyancsak ma vergődtek itt keresztül. A raktárakat, kórházakat felgyújtották. Láng és füstoszlop jelzi az utakat.

Sietni kell előre, nehogy az olasz bekerítsen. Félig nyúzott marhákat vetnek fel a szekerekre. Enni kell az úton. De szembe is autók, szekerek jönnek megrakodva. Emberek csüngenek róla. A bútorokat, szekereket összeroncsolva hányják szerteszét. Járhatatlanná válnak az utak. Velünk szembe özönlő csapatok ordítják, hogy nem lehet

hazafelé menni, mert a szlovének fellázadtak és elállatták az utakat.

Vissza kell fordítanunk ezer beteget, nyáját, teherszekereket. A poklok pokla ez a kavarodás. Sokan visszatérnek az olasz fogságba, sokan előre az új szlovén ellenség karmaiba. Mások kidúlnak és elsodorja az áradat. Dr. Gerlóczy Géza is súlyos asztmával, dr. Bányai Sándor betegen, szintén elmaradnak az útban. Dvorszky parancsnok még tartja kórházát, de kiadja parancsba, hogy csomagot senkise vitethet tovább. Kidúlnak az állatok. Dr. Szabó Zsiga és felesége Horvátország felé sietnek. Mindenki eldobálja mindenét. Itt-ott egy ápolónő számárháton megy, a betegek tehenek hátán.

Arye Besen doktor lázamat méri és egy hegytetőn átadja a kúrához szükséges kinint és noteszembe beleírja a kininkúra folytatását. Az árok megtelik holminkkal. Minden lekoppanó darab üt egyet az ember szívéen. Aztán hatalmas tábortüzet raknak, a tisztikar gyűlést tart. A hivatalos pénzt közösen megszámlálva, jegyzőkönyvet vesznek arról és megőrzés végett egymás között felosztják. A hivatalos iratok, annyi lelkiismeretességgel éveken át vezetett könyvek, egy gazdag életű kórház élettörténete elhamvad a tábortüzetben. A gyógyszertár drága szereit, kitűnő orvoságai sajátságos halotti szagot árasztanak a tűzben, megfekszik a völgyeket és felcsapódik a Krn oldalán. Morfiumok, mérgek sisteregnek a lángokban. A tábori kápolna-eszközök az ismeretes ládában hamvadásra várnak. Csipkés miseingek, misztikus szimbólumok mind, mind, A szemek megtelnek könnyel. Ráfogják, hogy a csípős orvosságoktól.

A kelyhet egy megbízható katona Isten nevében magához rejti. A tábori lelkész bevándorol a közelebbi faluba, ott akarja elhelyezni az egyházi

dolgokat. Nincs pap. És a tábori lelkész vissza-lopja a ládát és halotti könyveket és áthozzuk mégis a hegyen. A betegek nem bírják tolni a szekereket tovább, ezért kell annyi mindennek elpusztulni, itt nincs semmi más cél, csak az élet.

A hamvadó paráznak nekiesnek a betegek. Sütnek, főznek. Burgonyát, gesztenyét, amit felfszedtek az úton. Zúgolódni kezdenek. A parancsnok beszédet tart, férfias acélos hangja messze cseng és mindenféle nyelven kihirdeti, hogy mindnyájunk sorsa függ a kitartástól. Ha mint kórház kerülünk bármi ellenség kezébe, jobb sorsunk lesz, mintha szétmegyünk. A zsoldját mindenki megkapja ott túl a hegyeken. Itt nincs idő kiosztásra, itt még két ellenség között állunk, csak egy célunk lehet, minél előbb túl lenni a hegyeken. Állataink kidőltek, baj lesz, ha széthúznak. Az emberek lecsendesedtek. Ali, a két méter húsz centiméteres bosnyák biccentett egyet a fejével; rövidesen jelentik, hogy tehenet, bivalyt „rekviráltak.” Fellelkesül a csapat. A tehénkéket kórházi lepedőkkel hámozzák fel, izmos testű bivalyainkat is, melyeknek hátára borultunk melegedni, ha fáztunk. Átkeltünk a Flitsch havasokon. Soha nem látott utakon, felhőkbe vesző heí^óriásokon.

Az urak a felvett jegyzőkönyv lapjait és a pénzt maguk közt felosztva, tisztii becsületszóval átveszik, hogy az általuk akkor megnevezett parancsnokságnál leadják. Le is adták, csak néhány osztrák tiszt, a szörnyű kavarodásban bizonyára akaratlanul, sodródott másfelé.

Halottak napja volt. A Krn oldalán itt-ott gyertya égett. Katonasírokon világított valaki. Ki lehetett? Felnéztem a komor hegyóriásra. Ott pihen Kamenyitzky Zoltán. 21 éves volt. Elesett 1915. július 23-án. A debreceni 39. közös ezred egyik századát beosztották a 37. ezredbe, ahol Zoltán a 4. zlj. 16. sz.-hoz került. Sírja: Krn 7 2077

nyugatra 300—350 lépésre levő öt közös sír valamelyikében pihen.

Székely ezredétől messze elsodorta fiatal nyugtalansága, dacos bátorsága. A debreceni ezred őrzi nevét hősi halottai sorában.

Otthon, a kicsi székely faluban hangos szóval elsiratták: Zoltánka elesett... Isten veled Zoltánka. Más emléket már nem tudok neked állítani, de a hármás családi gyászjelentésben elsirattak testvéreid.

A Krn felhőkbe vesző csúcsán szomorúan keresi tekintetem, merre lehet a sirod.

Három menekülést éltem át. Futottam Erdélyből az oláhok elöl, a Piavetól nehéz ágyúk elöl és itt futok harmadszor, az olasz hegyóriások között. Nem tudom, ki elöl és nem tudom hová. összes ruháim és legdrágább kincseim, harctéri jegyzeteim mind odavesztek. Ellopta cseh tisztiszolgám, ki civilben vasutas volt és jól tudta értékelni egy magyar író feljegyzéseit. Egy reggelre megszökött csomagjaimmal.

Az olvasó kanyarogjon velünk gyalog, végig a Natisone, Isonzó, Koritnica, Dráva, Morava és Duna völgyein, ugorjon szikláról-sziklára, lássa a köveket, melyeken botorkálunk, érezze az állatok szarvadófését, rántsa ki magát az autók elöl, térjen ki a szembejövő trének elöl, fogja meg a kezét a talpatlan bakancsú, pokrócba göngyölt, izzadt, lázas betegnek. Oh, lélekkel kövessetek a roppant utakon. íme, egy rekedt hangú, gyaloglástól kidőlt, vánszorgó alak a sötétben: az udinei kórház tábori papja, Kozma Sylvius.

— Mit is itt vagyunk, — szól alig hallhatóan. — Ott a másik hegyoldal a mienk. Oda látogatok. Kézen fogva megyünk tömegeken és sötétségen át. Tábortüzek égnek odaát s furcsa alakok lebegnek a lángok körül. Ott ül egy nedves árokparton az éjszakában a honvédkórház parancsnoka, Szabó

Elemér és mellette Rieffler Ferenc őrnagy. Szó nélkül fogunk kezét. Keresem a többit, doktorok, patikusok, nem látom a sötétségtől az arcukat. Csak úgy találomra egy-egy búcsúkézszorítás s tovább futok a magam útján.

Belekeveredünk a tűzéréség vonalába. Minden csapat más irányba vergődik. Egy száguldó lovas egyik hegytetőről átkiáltja felénk:

— Tisza Istvánt Budapesten megölték!

Úgy tűnt fel, mintha e hírre megingott volna alattunk a föld. De feleszméltünk, mert nem hittük el. Tovább vergődünk. Ott vannak a tavalyi csatákból ott rekedt ágyúk, beette a rozsda a földbe. Nagy értékű hadianyagok, égnek meredő szerpentinek, ürgelyukszerű nyilasok, csodaszép kavernák, föld színéig letiport, örökre elnémult falvak, kő kövön meg nem maradt. Ha egy magános házikó áll a hegyek oldalán, pillanat alatt megrohanják a katonák, még a padlását is felszedik, úgy kutatnak valami ennivaló után. Répa, cékla, kukorica, burgonya nem maradt-e a földben, tíz körmükkel túrják fel a határt. Újra átszalad a hír november 4-én, hogy fegyverszünetet kötöttek. Akkor nem fognak bekeríteni! Most már a menekülésnek indult osztrák lakosság áll tehetetlenül. Egyik nem hisz a hírnek, velünk szalad tovább, a másik már hazafelé fordítja szekerét. Ki ad mást *elhullott* állatainkért? Csak egy segítség van: lopni. Mást lopni. Attól, akitől lehet! Civiltől, katonától. Itt nincs magyar, német, osztrák, cseh, tót, oláh, horvát, bosnyák, vagy bárminő nemzetiség, — csak katona. Katona, aki villogó szemekkel les a másokra, kilopja egymás alul lovát, szekerét, marháját, élelmét. Valóságos rabló harcot folytat egymás ellen. Európa minden zagyva nyelvén folynak a társalgások, osztozkodások. Olykor békességes csere: egy lóért egy malacot, egy tehénért egy lovat, egy zsák lisztért egy ju-

hot s így tovább, aszerint, hogy kinek mire volt szüksége: adták jószívvel! Mindenki lopta, mindenki tovább adakozta. Száz darab marhánk, ami becsületes tulajdonunk volt, már nagyon megfogyott. Nagyobb erő elfogta a kisebbtől. Ijesztően fogyott az élelmiszerünk.

Hogy honnan jöttek a hírek a hegyek közé, Isten tudja, de ment végig, mint a telefon, hogy november 3-án az angolok Laibachban vannak, hogy Ausztria köztársaság lett, hogy Károly király Svájcba menekült.

— A király menekült?! Ki elől? Miért? Bele voltunk bolondulva a száguldó hírekbe.

— Miért nem menekült Magyarországra? — fut végig a hír az emberáradaton.

Ekkor: Görzből jött dr. Polgár és újságolta, hogy ott a szlovén állam nevében megállították, hogy tűzze fel a szlovén kokárdát és álljon be orvosnak a szlovén kórházhoz. Nem vállalta és elmenekült Görzből.

November 3-án estére Unterbret községbe értünk. Népünnepélyek, hazafias szónoklatok, ének, tánc, az utcákon lampionok, azok ott a szlovén zászlók. Kikiáltották a szlovén köztársaságot. Csupa diadalmámborban ragyogó boldog arcok, ünnepelőbe öltözött emberek egy ismeretlen új ország földjén. Valami szomorú, mély érzés lehúzta a fejemet. Igen: itt történt valami. De mi történik Magyarországon? November 3-án még semmit se tudunk a hazából, csak Tisza állítólagos meggyilkolását. Csodaszép hegyek között haladunk tovább, nagy tavak partján, hol lezuhant autók merednek felénk. Amott látszik már a kis bányaváros, Raibl.

Raibl a térképen bányászkalapáccsal van jelölve. A város fölött emelkedik a földrajzi nevezetességű öt hófehér magános sziklacsúcs. Alig

nyugodtunk meg kissé a fegyverszünet hírére, Raiblban ismét tetőpontjára ért a zűrzavar.

Trének láncolata, frontcsapatok, tüzérek, kórházakból vezetés, irányítás nélkül szétszaladt ragályos és más betegek ezrei vesztegeltek. A civilek feltartóztatnak, hogy amerre igyekszünk, Villachban benn vannak az angolok és franciák. Veszünkbe megyünk. A táboron végigfut a hír és fejét veszti ismét mindenki. Mint ellenség várnak? Mint megszállók vannak itt? A különböző csapatok tisztjei ide-oda szaladgálnak, egymástól tudakolják, mi a teendő. A raibli „Etappenstat Commando” egy disznóért könyörög, mert embereit tovább nem tudja élelmezni. Kórházunk parancsnoka emberséges szívvel ad egyet azokból a roskadozó szerencsétlen állatokból, melyeket Cividaléből hajsoltunk idáig. Azt se felejttem el soha, mikor egy mezőn futó sertést elfogott egy katona és az élő állat sonkáját lekanyarítva, háti zsákjába dugta.

A tábori zajba énekszó vegyül. Hatalmas tömegben jönnek szembe velünk Villach felől az olasz hadifoglyok. Ki küldi, ki engedi ily tömegben őket Cipekednek, vánszorognak, ki ahogy tud és a két tábor egymáson keresztül tör utat magának. Mindenik a hazája felé. Valami döbbenetesen félelmes erők találkozása ez. Húz, vonz, taszít, lök, feszít, mintha szét akarna pattanni a levegő. A szétdobált lövedékek itt-ott felrobbannak, dörögnek a hegyek. Sajátságos melegséggel tűz ránk a novemberi nap és idegeink már nem képesek új érzésekre. Mellettem nagy teherautók, magasan felrakva civil ruhákkal és egy katona dobálja szét őket. Lenn a fűben ülve, állva embertömegek rángatják magukról a dicsőségekben lerongyolt, bűzös katonaruhát, mert valahol ott elől történt valami. Ki küldi a civil ruhát? Egyre nagyobb *tömegben* árad szembe az olasz hadifoglyok serege. A cse-

hek kiválnak csapataikból, nincs többé fegyelem, összeverődnek, külön cseh táborok alakulnak, énekelnek, sapka rozettáikat letépi. A francia és angoloktól való félelem, hatása alatt a kórházparancsnok vezetése alatt jövő betegek közül is többen letépi, mire Dvorszky törzsorvos visszaparancsolja a jelvényeket, és rájuk ijeszt, hogy nem ad élelmet annak, akiről hiányzik. Nagy buzgalommal, szégyenkezve keresgélnek a földön, s hamarosan visszatűzik. A katonák el merészelik dobni jelvényeiket?! Tarvisba értünk. Itt vannak a „Rosszseb” 44-esek és itt táboroznak a 30. vagy 33-as honvédek.

Ellenőrizhetetlen híreket hallunk. Mellettünk halad egy „autocolone”. Letakarva 4 halott és 11 súlyos sebesült. Az udinei lakosság rendszeresen lövi, támadja áthaladó katonáinkat. Rálő az utcán és házak ablakaiból, nemcsak fegyverrel, hanem kis ágyúval. Az Udinében maradottakat pedig egyszerűen agyonverték. A kommandók már pár nap előtt fejvesztetten elfutottak és a fronton még nov. 3-án déli 11 órakor is harcolnak a katonák ... Mi történt hát előttünk és mögöttünk?

Vonat! — hangzik a kiáltás és láttára felvillanyozódnak a lankadt tömegek. Végeláthatatlan hosszú vonat dübörög nov. 4-én Tarvis környékén. Olasz foglyok tízezrei csüngenek rajta. Embercsontból, emberhúsból van talán az utolsó vaszeg is. Rivalgva, őrjöngve sikoltják ki lelkükből a katonák az ötéves fájdalmat és megreszket a föld tőle. Jaj, látjátok-e ezt ti otthon országok urai, mit visz haza lelkében a katona? Jaj, vigyázatok a sebekre, melyek kikezdették milliók lelkét, idegvelejét.

Arnoldstein felé járunk. Már csak úgy delejesen világít a szemünk. Mi az ott? Hófelhők, hóhegyek? Nem. Liszt. Hány száz waggon lehetett? Kihagyva, kihányva az utak szélére. Tapossák, rúg-

ják emberek ezrei. Nekirohannak és belevesznek a felvihartzott lisztfelhőkbe. Azt mondják, katonai élelmiraktár volt és kirabolták az éhező katonák és éhező civilek marják egymást érette. Az agyongyötört, fáradt, éhes katona két zsákkal is felragad, de alig lép néhányat, leroskad. A másik sapkájába, zsebeibe, hátizsákjába gyömöszöli. Lisztben taposnak emberek és állatok; hófehérek lettek a lusta, csúnya bivalyok. A liszttől fehér mezőben leölt, nyúzott állatok véres, bűzös, piszkos bőre párolog. A „kiállóit” lovak és marhák hang nélkül rognak össze.

Jönnek az aradi huszárok! Deli, kedves, büszke magyai fiúk. Lovon megyünk Aradig! — ezt kiáltják felénk. Hegyek oldalán, patakok medrében százezrével vágat, vánszorog, roskadoz hazafelé a magyar katona. Sovány, rongyos köpenyegét ide-oda húzza, hogy fehérenmütlen teste villogását takarja. Hiszen már; ott a kórházakban se volt fehérenműje. De villogó, lázas szemmel rohannak hazafelé, mert azt hallják, hogy a szerbek közelednek Magyarország felé.

Pöckau vidékén a hegyek közt a szertehányt tábori postát látom. Ezer meg ezer levél. Hivatalos és szerelmes írás összekavarodva az idegen földön. Hazulról jött és haza küldött drága üzenetek. Édesanyák, szerelmes leányok könnye csillog rajta. És jönnek a csapatok. Áttaposnak a fehér dombokon. Úgy szeretném betakarni, egytől-egyig felszedni és kézbesíteni. Novemberi dértől nedves a föld. A szegény maláriások testét gyötri a roham s bebújnak a hazai levelek közé. Lehajlok, néhányat taláalomra felkapok a földről: íme: Szaplóczay Helén Macsoláról küldi Szabó Elemérnek, Zorn Antal Pécs, Károly-u. 12, Lieb Ferencznek, Sulzer Józsefné Szovátáról Sulzer Mórnak, Bagári Mária Szeged Somogy-u. 22. Hadfy Gyula tüzérhadnagynak, özv, Tankóczy Józsefné

Szőlősgyuláról Tankóczy Sándornak, Boros Miksa Bpest Tisza Kálmán-tér 12. Diamant Mórnak. Ezeket már nem kapták meg az illetők, de akiket illet, azoknak ma, e könyv írásakor is át tudom adni. Pöckauban már kezd valami világosság derengeni bennünk a történetek felől. A szláv legénység elhagyja kórházunkat.

Cseh tisztiszolgám volt az első, altisztjeink is sorra megszöknek. Nincs egyetlen megbízható emberünk. A magyar legénység a fronton; a kórházi tisztségeket ezek töltötték be, akik most cserben hagynak. Élelmiszereink, féltve őrzött állatjaink velük tünedeznek. De éppen így eltűnt a hivatalos pénzzel a cividalei járványkórház szlovén tisztje S. hadnagy is.

Az: 1608. sz. tábori kórház parancsnoka küzdött, hogy a visszavonulás főrgetegében együtt tartsa betegeit mindaddig, míg el tudja őket helyezni kórházakban. Ez azonban nem sikerült. Elképzelhetetlen gondokkal és izgalommal járt az összetartás eddig is, de tovább lehetetlen. Elrendeli, hogy meglévő élelmiszereinket osszák szét egyenlően. E hírre jóleső meleg láz fogja el a csüggedt katonákat. A táborban száz meg száz apró tüzecske gyúl és megkezdődik a sütés főzés. Sokszor öltünk disznót, juhot, tehenet az úton. Idő nem volt a perzselésre, vagy forrázásra, az állatokat meg^nyúzták és nyomban megsütötték, főzték. Csúnya külsejű, nagy zsíros, párolgó, vagy fagyos hússok undort keltettek. Nem volt egy falat kenyér hozzá. Sokan nem tudtak enni az undortól. Mások annyit ettek, hogy attól lettek betegek. Az arnoldsteini utakon felszedett lisztjét most minden katona előszedte és megkezdődött a dagasztás. Éjszaka, tábortűznél száz meg száz beteg katona dagaszt. Némelyik a fűben, a földön, s ha éppen igen nagy darab trágya ragad bele, hát azt kiveti a tésztából. A másik a sapkájában dagaszt, vagy a saj-

kában, itatóvederben és ki tudná honnan előkerített egészen más rendeltetésű edényekben, de hát ahogy süti, úgy eszi, neki pedig abból is jó, azt mondja. A hátralévő útra húsrészét is mindenki kikapja. Több nincs Magyarorszáig. Okosan ossza be magának mindenki. Disznófület var az egyik, galuskát főz a másik, kukoricát, gesztenyét. Igazi boszorkánykonyha. A magyar határig kiadott ételt lehetőleg azon az éjszakán megeszik. És hazáig?

A legénység kikapja zsoldját és utolsó cigarettáit.

Pöckauban feloszlott az utolsó rend. Valami duhaj tombolás kezdi felváltani az eddigi csüggedést. Úgy tudjuk, Villachban benn vannak az angolok és franciák. Ki tudja mi vár ránk ott? Patronjaikat kilövdözik: piff-paff, dirr-durr az egész levegő. A hegyoldaluk zúgnak a visszhangtól. Huszárok, tüzérek, gyalogosok, magyar csapatok vonulnak éjjel-nappal. A katonák eszeveszett táncba kapnak egymással. A lovak színes papírokkal felcifrázva, vagy virágos bóbítákkal.

Elvegyülök az eleven táborban és lejegyzem, amiket hallok. Az útszélen tiszték feleségei körmeiket manikűrözik. Szóba állok a 34-ik Divízió katonáival. Az aradi 28-ik vadászezred. Élénk csapatok tárgyalják, hogy volt, mint volt. ők maguk mondják el nekünk, hogy Károlyi kiáltványának hatása alatt tették le a fegyvert. Ismét eszembe villant a palmanovai jelenet. Hát megtörtént! Hutscheinreiter őrnagy lelkesítő beszédet tart kipróbált vitézeihez. Hiába. Az őrnagynak már nem volt hatalma fölöttük, azt halljuk, mellbelötte magát. Egy másik tiszt sírógörcsöt kapott, mire egyik magyar altisztünk így szól: Főhadnagy úr, nincs oka sírni. Mi minden parancsának engedelmeskedünk, mert szeretjük, de itt tovább nem harco-

lünk. Vezessen Szerbia ellen, mert úgy halljuk, már Magyarország felé közelednek a szerbek.

Most jöttek a székelyek. Virág a sapkájukon. Ezek nem letört, bús katonák. Mennyi erő van bennük, ahogy kiáltják:

— Hazamegyünk Magyarországot védeni! Oda be nem teszi a lábát semmiféle náció!

Dacos, büszke, önérzetes minden szava a székely fiúknak! Mintha menyegzői szekerek volnának, úgy vonulnak a székelyek között a cseh csapatok felcicomázott rakományai.

Amott most mennek a 11-es tüzérek. Pöckau utcáin kórházunk egyik cseh tisztje huzatja a rézbandával a „Ritka árpát”, s más magyar egyveleget. Hosszú póznákra fehér rongyokat aggatnak. Felismerhető az egyes fehérneműek része, de most zászlót helyettesít.

Hivatalosan szétoszlik az 1608-as tábori kórház Pöckauban. Még egyszer utoljára összesereglenek tisztek, orvosok, ápolónők és búcsút vesznek dr. Dvorszky parancsnok törzsorvostól. A felköszöntők hangja megcsuklik. A szemekbe könny lopózik. Kemény férfikezek beleremegnek a búcsúszorításba. Az emberszeretet közös munkájában négy és fél évig eltöltött idő köti össze a szíveket. Senkise így képzelte az elválást. Szégyenkezve, megalázva tartunk hazafelé, találgatva, hogy mi van otthon.

Hitvány tisztiszolgáink helyett derék székely legények ajánlják fel magukat Udvarhely megyéből, Nagybaconból és Olasztelekről: Lázár Lajos és Balló Sándor.

November 7-én Maria Elenden pihentünk nagy nyomorúsággal. Ezen az éjszakán csapatkatonák lopják el szekereinket. A wörthi tavat kikérülve, járatlan erdei utakon haladtunk. Ugy határoztunk, hogy szekereken megyünk Magyarorszáig. Mellettünk biciklis somgyi fiúk karikáz-

nak hazafelé. Civalalé del Friuli-ból hajtott állatainkból még néhány sertés rogyadoz eltörött lábakkal. Weitzelsdorf állomásnál hajcsárainkat szuronyos osztrák katonák támadják meg s mellüknek szegzik a fegyvert. Lefogják állatainkat. A parancsnoknak sikerült visszakönyörögnie néhányat, mert hiszen éhező betegeket vezet, vöröskereszt alatt menekülünk. Miközben szuronyok villognak, sertések vinnyognak: Gyuri, a temesvári primás bandukol az úton és semmivel sem törődve húzza bús magyar nótáit, miközben érdeklődik: nem tért-e vissza maláriarohamom, és négy szem kinint ajándékoz nekem.

Wietring község lakossága feltűnő szívességgel fogad, kivéve a kastély urát, Eichelburg bárót, aki kapuit bezárja előttünk és a parancsnoknak kijelenti, hogy nem állhat rendelkezésünkre. A falu polgárai almát, tejet hoznak eléink és megsiratnak. Gregorits festőművész villájában kialusszuk magunkat. A szépen berendezett, de tárva-nyitva talált villába bevonulunk, sütünk, főzünk az idegen konyha edényeiben. Dvorszkyné magyaros vacsorát készít, egyik úr megszegezi a letörött kaput. Másnap ki is seperjük a szobákat. Rendben hagyunk mindent.

Tisztjeink bemennek Klagenfurtba, hogy puhatolózzanak, mi sors vár reánk az ott levő angol, szlovén, francia katonaság között, mellyel egész úton rémítgettek. Ott voltak-e? Nem láttuk, a civilek ilyen hírekkel érték el azt, hogy katonáink mindent elkótyavetyéltek potom áron, hiszen úgyis elveszik a francia katonák ingyen!

Dr. Dvorszky, Rimely kapitány, Uitz tábori lelkész és Deák dr. Klagenfurtban leadják az egész úton féltve rejtegetett hivatalos pénzt, halotti anyakönyveket, egyházi dolgokat és mindazt, amit el nem égettünk azon a nevezetes napon a Krn alatt. A Kommandónál jóindulatúan figyelmezte-

tik őket, hogy vegyék le sapkáikról a rozettákat és szlovén jelvényt kell tűzniök, mert Károly császárt itt nem ismerik többé és igen nagy kellemetlenségeik lehetnek, ha tüntetnek vele. Az okosság azt parancsolja, hogy le kell venniök. Munkásruhába bújt pólai admirális, félig levetkőztetett tisztak tanúsítják, hogy nem tréfa a dolog. Dr. Deák Andor védelmére kell egy mindenéből kifosztott tisztnek, mire a közkatonák őt is leszidják. Uitz tábori lelkész beteg magyar katonáink pénzét szedi össze, hogy beváltsa a lírákat. Katonáink közül sokan széttépik az olasz pénzt.

Rimely százados végre bevagonírozott 11 napi gyaloglás után Klagenfurtban. Nem kellett hát hazáig szekereznünk. Rimely lovagias gondoskodása egész úton megkönnyítette sorsunkat.

Leoben-ben nemzetőrök járják végig vonatukat és udvariasan kérdezik, van-e az uraknál fegyver, revolver. Látva, hogy mint kórháztransport utazunk, kímélettel voltak, de a többi vonatoknál kellemetlen, kínos jelenetek voltak. Tisztjeink és katonáink közül sokan megtagadták az átadást. Revolvert rántottak egymásra. Az állomás tetején felállított és jól irányított gépfegyverek meredtek ránk. Elszedték a hosszú út előtt álló legénység — felesleges? — húskészletét. Elszedték sovány, rongyos katonapokrócát, amely a hosszú úton köpeny nélküli testét takarta. Az állomásokon plakát, hogy a civileknek tilos katonákkal tárgyalniuk. Az állomásokon kívül azonban pokoli zsbvásár volt. Egész faluk népe kivonult. Tejért, tojásért levetették a katonák ruháikat, mert éheztek.

Undorító bűz, szenny minden állomáson. Néhol belesüppedtünk a gazba, piszokba. A vonatokat feldíszítik zöld ágakkal, pálcákon, mankókon zsebkendők, kapcák, rongyok, sebkötőgézek, sallangok röpködnek.

Mürzzuschlagon: újra vizsgálat. Különösen a cseheket kutatják nagy dühvel.

Wiener-Neustadt. Gyorsabban ver a szívünk. Közeledik a magyar határ! De íme, szigorú parancs: minden cseh és magyar transport itt leszállítandó, lovak, szekerek stb. elveendők és a magyar határ felé a transport gyalog indítandó. A parancsnok a már ismert eszközökkel elérte, hogy Wienig hagyják együtt transportunkat. A bécsi állomáson bor, zasztó bűz, szenny, piszok és tolongás volt. A marhakocsik oldalán hivatalos felragasztott papírij elzések: I. Klasse nur für Offiziere. Itt hallottuk az első biztos hírt arról, ami történt, vagyis hogy Károly lemondott. A bécsi nép nagy örömmel újságotolta ezt, nov. 12-én. Magyar katonáink hangulata ismét lelkes. Haza! Haza! Védeni a magyar hazát, ha ott is baj volna! Ezzel a kiáltással indultak mind. Bécsben egy hosszú vonat vesztegel. Több ezer orosz fogoly. Senki sem toborozta, senki sem vezeti, csak úgy verődtek össze az utakon és indultak el Magyarország felé.

Miért éppen Magyarország felé? Senki sem gondol rájuk. Ajánlottuk, hogy válasszanak maguk közül vezetőt.

Vonatjuk oldalán orosz feliratok: Éljen Wilson! Éljen a köztársaság. Éhesek a szegény oroszok. Komáromban kapták az első meleg ételt.

Tizenhét napig utaztunk jórészt gyalog és 4 napig vonaton. Kun, az antalfalvai ügyvéd könnyes szemmel keres elő zsebéből egy rejtegetett zacskót. Hazai föld a szíve felett, édes anyja sírjáról. Visszahozta. Hull a könnye reá.

Tizenhét napi bujdosás után hazai földre értünk mi is. Eleven sebekkel testünkben, lelkünkben. Azt hallottuk, hogy nincs többé király, hogy forradalom volt, hogy köztársaság van itthon. És egyszerre megértettük, mi sírt, mi jajongott, mi zokogott, mi ujongott, mik születtek és mik múltak

el az időben, mialatt a visszavonulás soha el nem felejthető útján bujdosunk Olaszországból hazáig. November 17-én zokogva borultam a Keleti pályaudvar oszlopára. Megsírattam a Hazát.

*

Ha az idők fátyolán át visszanezék emlékeimre, magyar szempontból két dolog magasodik ki. A magyar katona minden emberi szenvedést panaszzal nélkül tűrt. Ahová sorsa rendelte, ott becsülettel állott helyt. A kapott parancsot meg nem szegte, azért életét is feláldozta. A magyar katona megszenvedett. Mint ember elvérzett, elesett, idegein végig dübörgött minden örület, de mint katona hős volt életében is, halálában is. A magyar katonai becsületet minden népek előtt halhatatlanná tette. Nem hallottam, hogy magyar katona átszökött volna az ellenséghez. Nincs a testi-lelki szenvedéseknek az a változata, mely ne örölte volna életerejét. Mégis volt abban a gigantikus szenvedésben valami nagy és fenséges. A forradalmak örülete is végig tombolt az idegeken. Az ember elszédült, beleveszett a zagyva világáramlatokba. De a magyar katona lelke ma is él és ragyog, mint ezer esztendőök csillaga. Ez a Lélek az, mely felépíti a vérző, csonka Magyarországot.

A fájdalom himnusza elzengett az emlékezésben. A vér megsebzti a földet, de utána nemesebb virágok, Lélekerdők sűrűznek fel és az új erők be fogják igazolni, hogy nem hiába omlott milliók vére. Hiszek a magyar katonában, hiszek a magyar Lélek feltámadásában, mely minden időben felismeri nemzeti kötelességeit.

Én megértettem azt, hogy dicsőséges a Hazáért való halál! Legyen csendes síri álma az elesett Hősöknek. Az élő Hősöket pedig övezze tisztelet és hála, amerre csak járnak. Én pedig hálaosan köszönöm a Sorsnak, ezeket a nagy emlékeket, melyekkel felszentelte életemet.

VII.

VÉGSZÓ.

Elmondják, akik ezt a könyvet elolvasták.

A könyvben előfordult nevek betűrendes jegyzéke.

A nevek írásánál annak idején, nem állott módomban, az egyforma hangzású neveknel szokásos változatokat megkülönböztetni. Pl. i = y, cs = ts, eh, fi = ffy, ti thy stb.

- Ada Sari 162.
Adelheid fhg.-nő 219.
Adorján 36.
Ady 238.
Albert 82, 232, 233.
Albu 73.
Alexin 44.
Aleman 58.
Ambrus 36.
András 36.
Andrási 67.
Grf. Andrassy 187.
Angelescu 59.
Antal 34, 64.
Antalfy 67.
Grf. Apponyi 274.
Augusztá fhg.-nő 87, 191, 262,
265, 283, 288,
Ábrahám 32.
Ágoston 291.
- Bacsinszki 168.
Badjon 52, 53.
Bagamieri 95.
Bagári 309.
Bajkó 38, 291.
Ballá 37, 168, 236.
Balázs 36, 41, 42, 68, 95, 225,
226, 232, 287, 288.
Balló 312.
Balogh 33, 68, 109, 223,
261.
Balthazar 283.
Bancza 64.
Banka 36.
- Barabás 23, 36, 57, 68, 99.
Baracs 225.
Barcsay 41, 210.
Bardolff 169, 175, 187, 190.
Bartha 81, 127, 174, 175, 187.
Barthelmie? 52, 53.
Barthel 51, 118.
Bartesch 52.
Bartók 125.
Barthos 64.
Barinkay 169, 173.
Báron 215, 219, 288.
Batizfalvi 189.
Bálint 35, 58, 189.
Bán 236.
Br. Bánffy 61.
Bányay 302.
Bárány 138.
Bárdos 238.
Báthory 155.
Bedé 72.
Behr 25.
Bekcsi — Bekesi? 95.
Bem 119.
Bene 59.
Benedek 16, 41, 42, 43, 44.
Benes 189.
Benedetto dal Trozzó 236.
Bengya 95.
Berka 40, 46, 64, 67, 68.
Beoszeorményi 290.
Grf. Berchtold 28.
Berka 125.
Berkes 116.

- Bernaiser 217.
 Bernald 68.
 Bernáth 39.
 Grf. Bethlen 226.
 Besen Arye 293, 302.
 Béidy S 63, 190.
 Béres-Sikes 65.
 Bibó 68.
 Bielik 101, 211.
 Bilek 236.
 Binder 68, 212, 213, 214.
 Bingó—JKovács 64.
 Birk 46.
 Bitó 34, 36, 37, 43, 61, 100, 125,
 174, 287, 291.
 Grf. Bissingen *.61, 283.
 Bizony 96.
 Blatnik 96.
 Bleicher 96.
 Blenda 64.
 Bobkó 125.
 Bochkor 226.
 Bock 54.
 Bocz 42.
 Boda 44.
 Bodánszki 122.
 Bodó 65, 68.
 Bodor 63, 68,
 Bodnár 238.
 Boér 13, 47, 74, 173, 219, 226.
 Bogár 64.
 Bogdán 68.
 Bohus 45.
 B. József 230.
 B. K. 231.
 Bokor 39, 68, 72.
 Bolkis 96.
 Bonta 287.
 Bonda 256.
 Bonvicini 245.
 Borbély 21.
 Bordás 17.
 Boroevics 254, 261, 300.
 Boros 14, 33, 42, 63, 64, 175,
 185,
 310.
 Borsos 36.
 Bosch 51.
 Bosin 45.
 Borszéki 79.
 Böröz 36.
 Böhm 34, 169, 187.
 Brandstädter 38.
 Brankován 66.
 Brantner 281.
 Brassován 67.
 Brenndörfer 54.
 Bródi 220.
 Br. Bruníczi 182, 183.
 Buda 290.
 Bukovinszky 261.
 Burghardt 236.
 Carl Gross 119.
 Carmen Sylva 66.
 Carp 70.
 Celebrián 59.
 Cherchiu 50.
 Chyser 207, 278.
 Czabay 255.
 Czartoryski 119.
 Czifra 125, 238.
 Cimmermann 236.
 Cziora 73.
 Czirják 36.
 Colerus 238.
 Csatlós 59.
 Csánky 174.
 Császár 58.
 Cseh 56, 68, 73, 275.
 Csercsa 33.
 Cserey 60, 71, 174.
 Csermák 291.
 Csernay 125.
 Cserny 169, 210.
 Csecs 33.
 Csicseric 301.
 Csíki 25, 43, 65, 180, 181.
 Csinta 43.
 Csiszár 33.
 Csitáry 128, 160.
 Csizmadia 252.
 Csorna 105.
 Csonka 95.
 Csontos 124.
 Csordás 145.

- Csuka 125, 290.
 Csulak 48, 49, 64.
 Csulay 24.
 Csutak 60, 63.
 Csűrös 64.
- Daragits 59.
 Damokos 48.
 Von Dandl 28.
 Dalnoki 189.
 Dancila 220.
 D'Annunzio 280.
 Dánér 38.
 Daniciu 245.
 Daniel 38, 128.
 Br. Dániel 18, 39.
 Dani 201.
 Dányi 103.
 Dávid 33, 68, 73, 82, 256.
 Deák 33, 44, 64, 72, 293,
 313, 314.
 Debitzky 37.
 Décsi—Varga 94, 95.
 Deme 287.
 Demeter 35, 39.
 Dendely 254.
 Deutsch 216, 256.
 Désy 105.
 Dézsy 68.
 Diamant 106, 310.
 Dickmann 263.
 Dietrich 286.
 Br. Diller 190, 210.
 Dimény 70.
 Dinnyés 109.
 Ditrich (Benedekfalvi) 126.
 Dobay 71, 186.
 Dobos 72.
 Dobordán 24.
 Dobros 71.
 Dokuly 175.
 Domae 238.
 Dombi 35.
 Dombora 54, 64.
 Domokos 38.
 Dollinger 170, 264.
 Dózsa 125.
 Dörgey 184.
- Dubravszky 236.
 Dul 91.
 Dulebianke 157.
 Dvorszky 290, 293, 294, 298,
 302, 308, 312, 313.
- Grf. Edelsheim—Gyulay 145,
 187, 190.
 Ego 228.
 Egyed 125.
 Br. Eichelburg 313.
 Eisefeberg 260.
 Eisner Bubna 19.
 Elek 261, 283.
 Elekes 68.
 Ember 236.
 Emrich 125.
 Endes 226, 295.
 Engel 105.
 I» Engler 140.
 Erdő 68.
 Erdős 190.
 Ernst 71.
 Erős 99.
 Grf Esterházy 91, 175, 176.
 Estián 68.
 Édesanyám 9, 11, 41, 43.
- Falk 30, 238,
 Falkenhayn 23, 25, 53, 56.
 Faluvéggy 66.
 Fazekas 287.
 Farkas 36, 124, 138, 169.
 Fábíán 38, 72, 95.
 Fedszinger 287.
 Fehér 238, 287.
 Fejes 64.
 Fejér 72, 73, 192.
 Fekete 68, 92.
 Ferbstein 276.
 Ferdinánd trónörökös 11.
 Ferdéi 264, 268.
 I. Ferencz József 53, 66, 183.
 Ferencz 35, 64, 66, 70, 74.
 Ferenczy 43.
 Figuli 256.
 Filepics 75.
 Filikter 256.

- Filip 287.
 Fischer 122, 123, 174.
 Fleck 291.
 Fleischmann 287.
 Floresco-Bibescu 15.
 Florian 79, 287.
 Fodor 95, 217.
 Fogarasy-Tamasi 239.
 Fogolyán 59, 122.
 Fonalka 266.
 Forgách 274.
 Földes 16.
 Frey 245.
 Friedrich 35.
 Frigyes fhg. 87, 136.
 Freiherr von Baselli 209.
 Fuhrmann 52.
 Fuchs 65, 228.
 Frühauf 170, 187.
 Fülöp 36, 68, 291.
 Füstös 68.

 Gaál 236, 238,
 Gabányi 125.
 Gagyhly 16.
 Ganzért 53.
 Gara 189.
 Gábor 21, 238.
 Gábos 55, 62.
 Gál 226, 267.
 Gárdonyi 238.
 Gáspár 13, 42, 47, 168, 236,
 256.
 Ghering 212.
 Georg Brezeán 53.
 Gere 69, 145.
 Geréb 71.
 Gergely 33, 38, 231.
 Gergő 187.
 Gerlóczy 298, 302.
 Ghika 59, 66.
 Gidáli 36.
 Giga 36.
 Girling 36.
 Gligor 50.
 Gobel 51.
 Goldbach 32.
 Gombos 51.

 Gonda 145, 186.
 Gondos 261.
 Gorskij 96.
 Goss 52.
 Gosztonyi 256, 290.
 Gózon 198,
 Göczy 105.
 Göllner 46.
 Gönczy 256.
 Görgey 278.
 Grafi 29.
 Grauman 263.
 Graza 59.
 Grebács 185.
 Greising 68.
 Gregorits 313.
 Grosz 68, 238.
 Grüner 291.
 Grünhut-Schönwitz 168.
 Gubás 64.
 Guiman 58.
 Gyemián 33.
 Gyenge 39, 42.
 Gyóni 109.
 Gyorgyevics 220.
 Gyöngyössy 128, 160.
 György 33.
 Gyóry 42.
 Gyukits 287.
 Gyulay 43, 226.
 Gyuri primás 313.

 Haberer 170.
 Hacsak 181.
 Grf. Hadik 81.
 Hadffy 121.
 Hadfy 309.
 Hadnagy 63.
 Hahn 51.
 Hajdú 36, 124.
 S. Haletschko 164.
 Grf. Haller 31.
 Halter 63.
 Halmágyi 40.
 Hampel 291.
 Hanasievitz 263.
 Hankó 36.
 Hapka 290.

- Hauk 169.
 Hauser 245.
 Hausmaninger 75.
 Grf. Hardeck 120.
 Harsányi 236, 256, 290.
 Hay 261.
 Hazay 208.
 Havel 91.
 Hawas 125.
 Hámos 27.
 Háromszéki 68.
 Hegedűs 18, 238.
 Heim 261.
 Hellebrondt 283.
 Henter 259.
 Herbst 33.
 Herman 55.
 P. Herman Libinski 116.
 Herceg 291.
 Herz 268, 286.
 Hetzel 128, 172, 178, 179, 195.
 Hevesi-Nagy 91, 92.
 Hinderburg 120, 261.
 Hinléder-Fels 78, 79.
 Hirsch 33.
 Hodor 164, 174.
 Hoffman 42, 96.
 Hg. Hohenlohe 268.
 J. Holló 290.
 Holzwart 270.
 Hontz 291.
 Horga 291.
     Horthy Miklós kormányzó
 92.
 Horváth 45, 81, 124, 125, 224,
 226, 227, 236, 245, 263, 286.
 Hosco 264.
 Hotik 124.
 Honig 147.
 Hulyák 276.
 Grf. Hunyady 28.
 Huszár 66, 75, 217, 256.
 Br. Huszár 226, 239.
 Hutschenreiter 311.
 Hvaszta 75.
 Hvozdovics 170.

 Ibrányi 261.
 Ida 11, 13, 17, 129.

 Ilg 216.
 Ilona 11, 15, 45.
 Incze 36, 38.
 Istók 110.
 Istvánffy 64.
 Izabella fhg.-nő 87, 136.
 Izsó 189.
 Ivánszky 187.

 Jabloncay-Pethes 109.
 Jatzkovics 169.
 Jakab 36, 226.
 Jakobi 30.
 Jakubovics 99.
 Jancsó 68, 69.
 Jankó 219, 221, 289, 291.
 Jarno 280.
 Jani 72.
 János 36.
 Jászai 16.
 Jávorka 119.
 Jendrassik 217, 218, 260, 286.
 Jenny 261, 283.
 Jónás 190.
 Joós 65.
 Józsa 276, 279.
 József fhg. 127, 239.
 Juhász 116, 118, 119, 138.
 Juliska 119.
 Jurescu 268.
 Jurkiny 228.

 Kabos 238.
 Kajtár 69.
 Kalapács P. 80.
 Kamenyitzky 11, 16, 41, 74,
 75, 89, 203, 303.
 Kant 99.
 Kanyó 220, 288.
 Kapiányi 287.
 Kaplony 120.
 Kapusi 68.
 Karancsi 237.
 Grf. Karácsonyi 278.
 Kassay 82.
 Katona 35, 63, 169
 Kasper 189.
 Kawecki 119.

- Kádár 64, 65.
 Kálmán 273.
 Kálix 174.
 Károly trónörökös 25, 27, 28.
 IV Károly 66, 114, 115, 116,
 122, 306, 314, 315.
 Grf. Károlyi 273, 311.
 Kászoni 82.
 Kárván 33.
 Kecskeméti 238,
 Kelemen 45, 57, 72, 100, 236.
 Kendri 290.
 Kelen 228.
 Kellner 31, 49, 50.
 Kertész 238, 254, 259.
 Kesztenbaum 33.
 Késmárky 18.
 Kész 64.
 Kicsi 65.
 Király 17, 48, 66, 67, 71, 268.
 Kirpás 36.
 Kirzsa 36.
 Kis 21, 23, 43, 64, 125, 268.
 Kisfaludy 75.
 Kiszalák 287.
 Klár 276.
 Grf. Klebelsberg 88.
 Klein 80, 293.
 Kliemes 54.
 Klinger 60.
 Kloes 54.
 Klós 59.
 Knöpler 122.
 Kocsis 260.
 Kolca 59.
 Kocsza 283.
 Kolumbán 13, 47.
 Komáromi 189.
 Komjáthy 189.
 Kondor 189.
 Kónya 33.
 Kornitz 208.
 Kossuth 218.
 Kosztolányi 126, 264.
 Kotányi 187.
 Kozma 68, 261, 264, 287, 304.
 Kozsokár 64.
 Kovács 31, 37, 56, 58, 63, 68, 66,
 92, 124, 125, 178, 256, 263,
 274, 287.
 Kovácsy 17, 68.
 Könczey 26.
 Kőrösmezev 210.
 Kraft Mihály 52.
 Krajowski 118.
 Krammer 261.
 Krasznay 174.
 Krasznik 220.
 Kraszovics 263.
 Kratochwil 92.
 Krancély 238.
 Krecuj 48.
 Kreise 68.
 Krén 19.
 Krompu 66.
 Kruzár 136.
 Kucora 287.
 Kugel 216.
 Kun 266, 315.
 Kund 238.
 Kupferstich 60.
 Kustor 124.
 Kutlik 43.
 Kutzer 181.
 Künnle 9.
 Künstlinger 261.
 Laczák 220.
 Laczi 64.
 Laczkó 33, 125.
 Ladányi 110.
 Lahn 30.
 Lajos bajor király 26, 27, 191
 219.
 Lakatos 43, 238.
 Grf. Lanczkor 177.
 Lander 51, 54.
 Lang 30, 145.
 Langer 217.
 Lábán 238.
 Lanczkor 52.
 László 43, 44, 60, 71, 137, 234,
 236, 256, 276, 280, 290.
 Lázár 69, 312.
 Lengyel 212.
 Lenkueza 15, 198.

- Leonard 125.
 Leszcinski 119.
 Lenzser 263.
 Lénárd 280, 281.
 Liber 17, 18.
 Liebermann 170.
 Br. Lichtenberg 208.
 Lichtenstein 187.
 Lieb 309.
 Lienert 49.
 Lierenz 52.
 Liess 49, 50.
 L. J. 280.
 Linner 264.
 Linsingen 35.
 Lipovszky 287.
 Loboszki? 291.
 Lóri néni 33.
 Losonczy 65, 243, 257.
 Lovászy 95.
 Lörenthey 294.
 Lőrincz 36, 38.
 Löw 246, 248, 259.
 Lubomirski 100.
 Lukács 36, 174, 186, 187, 226
 261.

 Mackensen 35.
 Maderspach 23.
 Magdó 23.
 Magocs 256.
 Magori 68.
 Magyar 100.
 Magyarai 36, 69, 89, 169.
 Magyary—Kossá 169.
 Grf. Majláth 34, 98, 173,
 226, 238, 287.
 Major 47.
 Majthényi 87.
 Makavei 33.
 Mally 105.
 Mandl 236.
 Manninger 239.
 Marczali 238.
 Marcel 52.
 Mardirosz 128, 187.
 Maringer 68.
 Maros 228.

 Marosi 48.
 Maróthy 187.
 Br. Marschall 278.
 Martonyi 69.
 Mayor 266, 287.
 Máday 99, 103.
 Máhig 69.
 Málnásy 40, 69.
 Mály 189.
 Mária Terézia fhg.-nő 219.
 Márkus 238.
 Máthé 65.
 Mátéffy 33.
 Mátis 45.
 Mátyás 169.
 Mechel 49.
 Mecsár 256.
 Megyasszay 226.
 Meisl 55.
 Melocco 262.
 Menschendorfer 55.
 Meskó 236, 256.
 Meszlényi 119.
 Mester 31, 39.
 Metzger 46.
 Messer 99, 106.
 Mészáros 95, 236, 254.
 Mickievic 158.
 Mihalovics 260.
 Mihály 18, 124, 127, 238.
 Mihályffy 65.
 K. Mihelyffy 238.
 Mikács 124.
     Grf. Mikes 15, 55, 62, 63, 173,
 174, 190, 226, 283.
 174, Miklós 33, 236, 263.
 Miklós cár 158.
 Mikó 28, 30.
 Grf. Mikó 47, 63.
 G. Miklósy 17.
 Miku 261.
 Mikszay 238.
 Milán király 15.
 Br. Milius 232.
 Mirse 72.
 Miroduescu 58.
 Mittelbach 105,
 Modi 64.

- Moldován 170.
 Molnár 69, 95, 254, 282, 287,
 291.
 Morgen 27.
 Mórítz 42.
 Moschitz 190, 210.
 Moskovitz 263.
 Mökesch 210.
 Munteán 54.

 Nagel 214.
 Nagy 11, 41, 42, 45, 65, 69,
 70, 82, 95, 124, 145, 169,
 189, 217, 230, 291.
 Nedeczky 185.
 Nesnera 261, 267.
 Br. Neu 236.
 Neugebauer 74.
 Nemo 18.
 Némay 75.
 Grf. Nemes 47, 62.
 Németh 123.
 Nil 141.
 Novak 41, 178, 287.
 Nuridzsán 43.
 Nyáry 128.
 Nyíry 65.

 Oberth 25, 26, 128.
 Oláh 59, 69, 210.
 Ónodi 177.
 Opra 64.
 Orbán 73.
 Ordódy 275.
 Orosz 33, 125.
 Országh 216.
 Osváth 72.
 Ozmán Mehmet 136.
 Ökrös 97.
 Ötvös 217.

 Pap 54, 69, 81, 99, 137, 236,
 238, 256.
 Papházy 36.
 Pasic Muslija 275, 287.
 Pasteiner 275.
 Patai 216, 220.
 Pataki 268.

 Pazdora 30.
 Pawlicki 103.
 Pákozdi 260.
 Pál 33, 36, 56, 64, 81.
 Pásztor 165.
 Pázmán 189.
 Pázmány 187.
 Pehlang 287.
 Grí. Pejacsevics 63.
 J. Pelcar 98.
 Petke 13.
 Petrán—Petrányi 56.
 Percsics 145.
 Br. Perényi 91.
 Perzsa 32, 35.
 Pesthy 181.
 Petrovics 238.
 Petsics 236.
 Péter 36.
 Péterffy 128.
 Pétersberger 255.
 Péterváry 124.
 Pfaff 52.
 Pichner 96.
 Pinionzek 118.
 Pintér 212.
 Piperik 256.
 Pombe 287.
 Polgár 306.
 Popescu 38.
 Popovics 36.
 Posztós-Bibó 64.
 Posztobágyi 287.
 Práda 69.
 Prohászka 98, 173.
 Protea 31.
 Puhallow 35.
 Pumplér 124.
 Purjesz 238.
 Puskás 125.
 Putkcs 36.

 Rabindranath 193.
 Rablóczky 261.
 Rakovszky 210, 260.
 Rakssányi 264.
 Rakusz 207.
 Rauka 47.

- Ravasz 198, 226.
 Rác 48, 69.
 Ráduly 65.
 Rák 36.
 Rákóczi 108, 119.
 Rákosi 72, 238.
 Rápolthy 63, 64.
 Reck 37.
 Rehák 287.
 Remenyik 9, 48.
 Rein 49.
 Reindt 50.
 Reiner 228.
 Br. R. Ella 109.
 Rés 232.
 Részegh 33.
 Réthy 21.
 Richner 33.
     Richter 138.
 Rieffler 258, 261, 283, 305.
 Riemer 34.
 Ries 125.
 Rigó 256.
 Rimely 234, 294, 296, 313, 314.
 Ritter 265.
 Rogoz 189.
 Román 33, 261.
 Róna 265.
 Rósa 75.
 Rossi 262.
 Rosculet 236, 238.
 Rosenauer 52.
 Rostonscher 31.
 Grf. Róttá 206.
 Róth 71, 101, 291.
 Rottstein 236.
 Rózsa 256, 287.
 Rózsás 109.
 Rózsika 119.
 Rozsnyay 141.
 Rudolf 38.
 Rusz 174.

 Sadlers 52.
 Sarkadi—Sarkandi? 169.
 Sata 35.
 Sántha 63, 64.
 Sárady 291.

 Sárossy 236.
 Schauff 99.
 Schayer 101.
 Schäfler 289.
 Schein 287.
 Grf. Schell-Bombelles 206, 208.
 Scherhák 266.
 Schlander 96.
 Schlézinger 238.
 Schlosser 32.
 Schmiedt 52.
 Schinágel 186.
 R. Scholtysik 51.
 Schönberger 220.
 Hg. Schönberg 238, 254,
 Schönwiser 169.
 Schrank 228.
 Schuffert 50.
 Schwarzenberg 301.
 Sebesi 78.
 Sebestyén 17, 43.
 Seide 239, 242.
 Selye 119.
 Senki 18.
 Sennyey 206.
 Sergentul—Dula 36.
 Seethal 39.
 Sík 71.
 Sikó 58, 61.
 Simó 82.
 Simon 27, 36, 128, 169, 187, 190.
 Simunzek 256.
 Sin kovies 71.
 "Sófalvy 44.
 Solthy 181.
 Solymossy 32, 37, 61.
 Súlyom 71.
 Somody 69.
 Somogyi 27, 116.
 Sonnenschein 138.
 Soós 45, 236.
 Spokovszky 147.
     Spreitzer 33.
 Sprintz 232, 260.
 Sramko 32, 33.
 Stadel 31.
 Stein 105.
 Steiner 186.

- O. Stepaniev 163.
 Sternberg 99, 124.
 Steuer 259.
 Stojanovics 287.
 Stowasser 101, 102.
 Stöger—Steiner 238.
 Stya 36.
 Stranz 217.
 Strzelecska 118.
 Streidfert—Streitferdt? 45—4
 Sulzer 309.
 Surányi 121, 122, 123, 124.
 Suselka 261.
 Siitz? 226.
 Sümegi 19.
 Szabady 36.
 Szabó 39, 45, 65, 69, 95, 96,
 217, 260, 262, 283, 302, 304,
 309.
 Szabolcs 100.
 Szabolcska 238.
 Szadeczky-Kardoss 75.
 Szakács 19, 64, 78.
 Szalay 105, 245, 261, 276.
 Szalender 216.
 Szálkai 99.
 Szaploneczay 309.
 Szarvas 74.
 Szathmáry 36.
 Szász 168—189.
 Szederkényi 16.
 Szegedi 174.
 Szekeres 207.
 Szelvényi 259.
 Szende 210, 215.
 Szendrőy 34.
 Szentgyörgyi 95.
 Szentiványi 69.
 Br. Szentkereszty 15, 22, 44,
 65, 88, 190, 219.
 Grf. Széchenyi 238.
 Grf. Széchenyi Wolkenstein
 190.
 Szécsi 226.
 Székely 13, 14, 33, 48, 51, 63,
 79, 169.
 Széli 96, 197, 294.
 Szilas 240, 244, 245, 246, 259.
 Szilassy 219.
 Szilágyi 58, 64, 265.
 Szimon 69.
 Szilvássy 260.
 Szmekta 238.
 Szobieszki 157.
 Szobotis 184.
 Szotyory 69.
 Szőczey 236.
 Szőcs 36, 69.
 Szőke 33.
 Sztancsu 122.
 Sztancsuj 36.
 Szuhányi 239.
 Szundy 236.
 Szűcs 253, 265.
 Tadesszovi Rutovszkiemu 165.
 Taffeiner 231.
 Takács 205, 207, 291.
 Takó 33, 281.
 Tamás 69, 72.
 Tankóczy 309, 310.
 Tasnády-Fenyő 100.
 Thausz 122.
 Thoman 228, 232, 254, 260,
 263, 267, 268, 283, 284.
 Thury 238.
 Grf. Teleki 87, 88, 89, 130, 137,
 201, 225, 237.
 Temesváry 61, 227.
 Tessenyi 265.
 Tibáld 38.
 Tibédi 69.
 Tibiás 69.
 Tichy 46.
 Timár 63.
 Timkó 75.
 Grf. Tisza 71, 87, 89, 97, 264,
 305, 306.
 Tóbi 264.
 Tódor 64.
 Tokos 125.
 Tolnay 125.
 Tombor 255.
 Tompa 29, 32, 65.
 Tontsch 50.
 Tot 226.

- Tóth 43, 68, 116, 124, 226.
290.
- Tök 13, 14, 48.
- Török 39, 67, 69, 82, 95,
236.
- Br. Török 190.
- Trefil 265, 287, 296.
- Trockij 239.
- Tulipán 125.
- Turcson 69.
- Tzigara Simulcas 52, 60.
- Ugrón 226, 268.
- Uhlreich 261, 283, 284.
- Uitz 290, 293, 294, 298, 31
314.
- Undi 12.
- Ungár 36.
- Urmánczy 203, 283.
- Uthy 275, 277.
- Zabolai-Székely 79.
- Zajzon 59, 66, 69.
- Zakariás 42.
- Zalay 187.
- Zaláni 64.
- Zathureczky 37, 44, 58.
- Zábó 236.
- Zárug 38, 44.
- Zeida 291.
- Zelch 37.
- Zircsák 69.
- Ziegler 52.
- Zilahi 189.
- Zilahi-Sebess 16.
- Zimmermann 174.
- Zita királyné 25, 198,
- Zoltán 33.
- Zorn 309.
- Zöldy 91.
- Zrinyi 90.
- Zulawski 118.
- Zsidó 72.
- Zsohár 36.
- , 236, Vadász 36.
- Vajda 67, 69, 72, 82, 145, 287.
- Vájna 17, 64.
- 207, Valádi 46.
- Valkovics 236.
- Varga 35, 43, 56, 81, 100, 124,
125, 261.
- Vaszi 32.
- Vác 287.
- Váci 275.
- Vákár 128.
- Váradi 173, 174, 187, 236, 237,
238, 240.
- Veres 33, 34, 36, 64, 65, 125.
- 3, Verebély 170.
- Veszprémy 27, 29.
- Vetro 36.
- Vezényi 96.
- Végh 287.
- Vida 263.
- Viktória 232.
- Vilmos császár 26, 27.
- Visoli 36.
- Visy 145, 210.
- Vitályos 71, 72.
- Vizsi 291.
- Vladiszláv Frydeí 177.
- Vörös 217.
- Vudi 261.
- Vulpuj 64.
- Wagner 52, 138.
- Wallfisch 21.
- Wellenreiter 256.
- Weinberger 156, 226.
- Weis 263.
- Weisz 55.
- Wermescher 219.
- Wida-Witta? 169.
- Wilk 101.
- Wilson 295, 315.
- Hg. Windischgrätz 93, 190.
- Winkler 45.
- Winternitz 239.
- Wolheim 236.